

FASCISME EN DE GOEDE DICTATOR

Oordelen en dwalingen van
de Nederlandse pers (1920-1940)

Hans Geleijnse

Fascisme en de goede dictator

Fascisme en de goede dictator

Oordelen en dwalingen van de
Nederlandse pers (1920-1940)

HANS GELEIJNSE

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm en M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Afbeelding op het omslag: Benito Mussolini tijdens een rede in Rome op 21 april 1934 ter gelegenheid van de viering van de stichting van Rome en de Dag van de Arbeid.
© Archivio Storico Luce CINECITTÀ Spa.

ISBN 9789464550023

© 2022 Hans Geleijnse
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	9
Intellectuelen	9
De Italiaanse pers	10
Fascisme en de internationale pers	11
Fascisme en de Nederlandse pers	11
De pers en de publieke opinie	12
De landelijke pers	13
De pers en de verschillende aspecten van het fascisme	15
De macht van de pers	17
1 Mussolini en de opkomst van het fascisme	18
Italië en de Eerste Wereldoorlog	18
De bezetting van Fiume in 1919	19
Fascisten tegen het bolsjewistische gevaar	21
Fascisme op weg naar de macht	25
2 Vóór en na de Mars naar Rome	28
De Mars naar Rome	29
Positieve reacties op machtsovername	31
Afkeer van het nieuwe regime	32
Omzwaai in de beoordeling	32
3 Afbraak van de Rechtsstaat	34
Amnestie	34
Ontslagregels voor ambtenaren	35
Aantasting onafhankelijke rechtspraak	35
Wijziging van het kiesstelsel	36
Perscensuur	38
Kritiek op de censuur	39
Gelijkschakeling van de Italiaanse pers	40
Reacties van de Nederlandse pers	42
Blauwdruk voor de afbraak van een rechtsstaat	42

4	De belangen van het Vaticaan	44
	Toenadering Fascisme en Vaticaan	44
	Het Verdrag van Lateranen	45
	De Italiaanse jeugd	47
	Vrijtijdsbesteding	48
	Non abbiamo bisogno	49
	Tegen Racisme	50
5	De Korfoe crisis	51
	Italië was voorbereid	51
	Bezetting van het eiland Korfoe	53
	De Volkenbond	53
	Casus belli	54
	Imperialistische ambities	55
6	Het uitschakelen van de oppositie	57
	De moord op Matteotti	57
	Afrekening met andere politieke tegenstanders	59
	Vervolging van de vrijmetselaars	63
	De dictatuur en jaren van stabilisatie	63
	Begrip in de pers voor de dictatuur	65
7	De rol van de intellectuelen in Italië	67
	Manifest van fascistische intellectuelen	67
	Manifest van antifascistische intellectuelen	68
	Reacties in de pers	69
	Represailles tegen antifascistische intellectuelen	71
	Oprichting van de Accademia d'Italia	72
	Loyaliteitsverklaring	73
8	Fascistische visie op Europa	75
	De toekomst van Europa	75
	Conferentie als huldebetuiging aan het fascisme	76
	Nationaalsocialisme en Racisme	78
	Weinig kritiek op de conferentie	79
9	Nederlandse propagandisten	81
	Aantrekkingskracht van het fascisme	81
	Welwillende hulp en fanatieke steun	83
	Publicaties over het fascisme	86
	Een internationaal sportevenement	88
	Wetenschap en Cultuur	89
	Een kritische geleerde	90
	Het fascisme was niet besmet	91

10	Het vernieuwende fascisme en de goede dictator	92
	Positieve geluiden over tien jaar fascisme	92
	Afkeer van het fascistisch schrikbewind	95
	Corporatisme	96
	Vijftien jaar fascisme	98
	Bewondering voor Mussolini	99
	Mussolini is boven kritiek verheven	101
	Respect voor Mussolini bij de Amerikaanse pers	102
11	Het fascisme als voorbeeld en inspiratiebron voor andere landen	103
	Europa	103
	Samenwerking Europese fascistten	105
	Latijns-Amerika	106
	Amerikaanse steun voor het Italiaanse fascisme	107
	Plannen voor een staatsgreep in Amerika	109
	Amerikaanse liefde voor Mussolini is over	109
12	Nationalisme en Imperialisme	110
	Nationalisme	110
	Koloniale expansie in Libië	111
	De verovering van Ethiopië	113
	Een falende Volkenbond	114
	De pers legt er zich bij neer	116
	Griekse eilanden en Albanië onder het fascisme	119
13	Mussolini en Hitler	121
	Onafhankelijk Oostenrijk	121
	Eerste ontmoeting met Hitler	122
	Italianen in de Spaanse burgeroorlog	124
	Mussolini in Duitsland	126
	Het Verdrag van München	128
	Militair verbond Duitsland-Italië	130
14	Antisemitisme	132
	‘Geen antisemitisme in Italië’	132
	Duitse invloed	133
	Rassenpolitiek	134
	Antisemitisch beleid	135
15	De opinievorming over het fascisme en zijn leider	137
	Fascisme, een nieuw verschijnsel	137
	Het vernieuwende van het fascisme	138
	De rol van de overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog	138
	De informatievoorziening door de pers	139

De afhankelijkheid van de pers	139
De beoordeling van het fascisme	140
Einde van de positieve commentaren over het fascisme	142
Mussolini	143
Een onvoldoende kritische pers	144
Epiloog	146
Chronologie	150
Noten	154
Literatuur	171

Inleiding

De Europese geschiedenis van de twintigste eeuw is sterk bepaald door de ontwikkeling van het fascisme. In Italië werd het fascisme kort na de Eerste Wereldoorlog voor het eerst in praktijk gebracht. Het Italiaanse fascisme diende als voorbeeld en inspiratiebron voor ontwikkelingen in veel andere landen, zowel binnen als buiten Europa. Zonder het succes van de Mars naar Rome in oktober 1922, zou Hitler in Duitsland misschien met minder zelfvertrouwen een greep naar de macht hebben gedaan en zou het fascisme in andere landen, zoals in Oostenrijk en Spanje, niet zo sterk tot ontwikkeling zijn gekomen.

Het Italiaanse voorbeeld liet ook zien dat een staatsgreep niet perse nodig is om de macht te veroveren. De macht kan ook op grondwettelijke wijze, zij het met de dreiging van geweld, verkregen worden en voor lange tijd behouden blijven. Het Italiaanse voorbeeld toont ook dat in korte tijd radicale veranderingen tot stand kunnen worden gebracht en dat een regime zich zonder al te veel problemen kan ontdoen van de oppositie en de democratische instituties. Voorwaarde daarvoor is dan wel de steun van het leger, het politieke establishment en van intellectuelen, van filosofen, juristen, economen, schrijvers en journalisten. Voorwaarde is ook de medewerking van de pers.

Intellectuelen

In de literatuur worden de activiteiten van fascistten en ultranationalisten na de Eerste Wereldoorlog en de geleidelijke machtsontplooiing in de steden en dorpen van vooral Noord- en Midden-Italië uitvoerig beschreven. Fascistten traden met grof geweld op tegen bedrijfsbezettingen en landhervormingen van socialistische arbeiders en boeren en kregen daarbij de steun van industriëlen en landeigenaren. In 1922 waren de fascistten een politieke factor van betekenis geworden en konden zij betrekkelijk eenvoudig de macht in de staat overnemen. Democraten, liberalen, conservatieven en katholieken in Italië hebben deze ontwikkeling echter mogelijk gemaakt of getolereerd.

Relatief weinig aandacht is besteed aan de rol van intellectuelen, die het fascisme op cruciale momenten hebben gesteund. Sommigen hebben zich er van af gekeerd toen het eigenlijk al te laat was. Een treffend voorbeeld is de internationaal bekende filosoof Benedetto Croce. Als senator gaf Croce in 1922 steun aan het nieuwe fascistische regime, omdat hij meende dat daarmee een eind kon komen aan een periode van onrust, wanorde en geweld. Hij bleef het regime steunen, ook toen in de jaren daarna het ge-

weld bleef voortduren. Croce begon het fascisme te bekritisieren toen socialisten, communisten en antifascistische katholieken al vijf jaar het slachtoffer waren geweest van geweld en vervolging en de eerste stappen tot afbraak van de rechtsstaat al door de senaat waren goedgekeurd. In 1925 nam hij afstand van het regime van Benito Mussolini met de publicatie van het manifest van niet-fascistische intellectuelen. Voor Croce betekende dit niet dat hij ook alle daden van het regime ging veroordelen. Als fervent nationalist was hij enthousiast over de veroveringsoorlog in Ethiopië, maar hij liet het regime wel weten dat dit niet betekende dat hij zich tot het fascisme ging bekeren.

Een oordeel over de opstelling van Croce kan moeilijk in termen van zwart of wit worden gegeven. Bij hem zijn vele grijstinten aanwezig. Eenzelfde worsteling tussen loyaliteit aan de Italiaanse natiestaat en afkeer van het fascistisch geweld kan ook bij andere intellectuelen worden waargenomen, zoals bij de liberaal democratische parlementsleden Francesco Nitti, Giovanni Amendola en Luigi Albertini, die ook directeur was van de *Corriere della Sera*.¹

De Italiaanse pers

De opkomst van het fascisme werd door de belangrijkste niet-socialistische kranten gesteund. De *Corriere della Sera*, de krant van de financiële en commerciële elite van Milaan en de meest invloedrijke krant van Italië, keek vanaf het begin neer op Mussolini. Deze liberale krant, met een oplage van 450.000 exemplaren, beschouwde hem echter als een noodzakelijk kwaad. De regering was slap en trad passief op tegen het socialistische gevaar. Alleen de fascistena konden de socialisten en communisten in toom houden. Het fascisme steunde, volgens de *Corriere della Sera*, het economisch liberalisme en zou het nationaal zelfbewustzijn kunnen versterken. Toen de fascistena in Augustus 1922 het gemeentehuis van Milaan overnamen, weigerde de krant dit fascistische geweld te veroordelen.

Bij Albertini groeide na de machtsovername de twijfel over de ware bedoelingen van de fascistena. De moord op Matteotti was voor hem doorslaggevend om zich tegen Mussolini te keren, met als gevolg dat hij in 1925 door de eigenaren werd ontslagen als directeur van de krant.² Ook de katholieke pers reageerde welwillend op de machts-overname. Van de liberale kranten stelde alleen de Turijnse krant *La Stampa* zich kritisch op. Luigi Salvatorelli, de hoofdredacteur van *La Stampa*, vreesde dat het fascisme uit was op de vernietiging van de liberale staat.³

De socialistische pers en de communistische *L'Ordine Nuovo* stonden vanaf het begin vijandig tegenover het fascisme.

Na de Mars naar Rome en de benoeming van Mussolini door de koning tot minister-president van een coalitieregering, waarin de fascistena nog in de minderheid waren, volgde de systematische afbraak van de rechtsstaat. De oppositie werd uitgeschakeld, intellectuelen werden gedwongen zich te conformeren, de pers werd gecensureerd en de parlementaire democratie werd afgeschaft. Italië ontwikkelde zich geleidelijk tot een totalitaire staat, waarin nog maar één opvatting en één partij mochten bestaan.

Fascisme en de internationale pers

De buitenlandse pers zag dit gebeuren, berichtte erover en trachtte tot een beoordeling van de ontwikkelingen in Italië te komen. Bij veel kranten was vooral sprake van fascinatie voor wat in Italië aan de hand was en de ongekende dingen die daar gebeurden. In die volstrekte nieuwe situatie lukte het de ene krant beduidend beter dan de ander om een heldere lijn uit te zetten en tot een kritische en consistente beoordeling van de ontwikkelingen te komen.

De geschiedenis van het Italiaanse fascisme is ook de geschiedenis van één man, een dictator die vele jaren door miljoenen landgenoten werd toegejuicht en door een belangrijke minderheid werd verafschuwd en gehaat. Twintig jaar beheerste Mussolini niet alleen de Italiaanse politiek maar speelde hij ook een soms bepalende rol op het Europese toneel. Twintig jaar lang was hij de meest besproken en populairste politicus en regeringsleider in Europa. De internationale pers was gefascineerd door zijn persoonlijkheid. Vol overtuiging, kracht uitstralend, onvoorspelbaar, impulsief, wreed en meedogenloos maar ook vol twijfel en gemakkelijk beïnvloedbaar. Vóór alles was hij een opportunist, die de macht wenste te veroveren en te behouden en daarom bereid was van mening te veranderen.⁴ Veel kranten bekritiseerden hem regelmatig, maar bleven vertrouwen houden in zijn goede bedoelingen. Zijn grote verdiensten voor Italië werden geprezen. Het bolsjewisme was verslagen, rust en orde waren teruggekeerd in het land.

Met die houding heeft de internationale pers in belangrijke mate bijgedragen aan de populariteit en het gezag van Mussolini in Italië zelf, maar ook in het buitenland. Veel werd de fascistische leider vergeven. De territoriale expansie en de koloniale oorlogen werden eerst bekritiseerd, maar konden uiteindelijk op begrip rekenen. De meeste kranten toonden hun bezorgdheid, maar geloofden niet echt dat hij uit was op een nieuwe grote oorlog in Europa.

In die context hebben de Nederlandse kranten bericht en geoordeeld over de ontwikkeling van het Italiaanse fascisme.

Fascisme en de Nederlandse pers

In deze studie staat de informatievoorziening over en de beoordeling van het fascisme door de Nederlandse pers centraal. Hoe werd toen door de Nederlandse pers tegen de ontwikkeling van het Italiaanse fascisme, de afbraak van de democratische rechtsstaat en de oorlogsvoorbereiding aangekeken? Welke analyses werden door de redacties gemaakt? Wat was de opinie van politici en intellectuelen die Italië hadden bezocht? Welke informatie werd verspreid en welke informatie werd door de kranten terzijde gelegd of eenvoudigweg gemist?

Dit boek behandelt de periode van 1920 tot 1940 op basis van de artikelen die in de kranten zijn gepubliceerd. Door de bril van de kranten wordt naar de gebeurtenissen tussen de twee wereldoorlogen gekeken. Wel wordt, met behulp van de literatuur, nagegaan of alle belangrijke feiten en gebeurtenissen zijn opgemerkt en beoordeeld.

De vraag is of de pers zich bewust is geweest van haar rol in deze periode.

Het regime heeft er tijdens het interbellum alles aan gedaan om het fascisme een goede pers te bezorgen en invloedrijke buitenlanders, politici, wetenschappers, bibliothecarissen, schrijvers en kunstenaars, die Italië bezochten, een positieve indruk te geven van het nieuwe Italië en het elan van het fascisme. Dat gebeurde door buitenlanders te fêteren, door interessante conferenties te organiseren en invloedrijke buitenlanders een ontvangst door Mussolini te gunnen. Deze strategie heeft lange tijd doorgewerkt in de berichtgeving over Italië in de pers en in tal van publicaties.

Honderd jaar later kan, met de kennis van nu, op deze periode worden teruggekeken. De ontwikkelingen kunnen worden geanalyseerd. De vraag kan worden gesteld hoe de rampen van het fascisme misschien voorkomen hadden kunnen worden en of uit de gebeurtenissen lering kan worden getrokken voor de toekomst. Niemand wist in 1922 of 1932 waar het allemaal op uit zou draaien, maar er werd, ook in de pers, wel degelijk gewaarschuwd voor de gevolgen als het fascisme niet de pas zou worden afgesneden. Deze kritische stemmen werden te weinig gehoord of weggezet als pessimistisch en overdreven.

De pers en de publieke opinie

Mensen in Nederland waren voor hun informatie sterk afhankelijk van de pers. De radio speelde in de twintiger jaren nog nauwelijks een rol. De pers had daarmee een sterke invloed op de publieke opinie. Dat was zeker het geval bij de lezers van de kranten die aan een zuil gebonden waren. De liberale pers, de katholieke pers, de protestantse pers, de antirevolutionaire pers, de sociaaldemocratische pers en de communistische pers fungeerden voor hun trouwe lezers als een baken. Het lijkt geen twijfel dat ook de grootste krant van Nederland, *De Telegraaf*, die niet aan een zuil gebonden was, door de wijze waarop het nieuws werd gebracht, door de koppen die werden gekozen, door vaak sterk gekleurde opiniërende artikelen en redactionele bijdragen, op veel mensen een grote invloed heeft gehad.

Op basis van bronnenonderzoek, verslagen, filmbeelden, persoonlijke documenten en tal van publicaties weten we inmiddels vrij precies wat er in de twintig jaar tussen 1920 en 1940 is gebeurd en zijn we steeds beter in staat fictie van feiten te onderscheiden. Al die kennis had de krantenlezer toen niet. De lezer was afhankelijk van het nieuws dat door de redacties werd geselecteerd, gefilterd en van commentaar werd voorzien. Wel stond het iedereen vrij ook van andere kranten kennis te nemen, bijvoorbeeld in de openbare leeszalen.

Kranten konden voor hun informatie putten uit tal van bronnen: nieuwsagentschappen, buitenlandse kranten, maar ook eigen correspondenten. In dat opzicht maakte de verzuiling met haar politieke en religieuze diversiteit het in principe wel mogelijk van sterk uiteenlopende opvattingen kennis te nemen. Of dat ook feitelijk gebeurde, is een andere zaak.

Bij het analyseren van de kranten is dankbaar gebruik gemaakt van het feit dat inmiddels veel kranten uit deze periode door de Koninklijke Bibliotheek zijn gedigitaliseerd

en daardoor beter toegankelijk en doorzoekbaar zijn geworden. De meeste aandacht is daarbij besteed aan de landelijke pers, maar ook van publicaties in de regionale pers is gebruik gemaakt.

Daarbij ging het er niet primair om een analyse per krant of per kleur van de kranten te maken, maar vooral om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de informatievoorziening over verschillende aspecten van het Italiaanse fascisme en de daaraan gekoppelde opinies. In veel gevallen verschenen identieke berichten over gebeurtenissen in alle kranten omdat gebruik werd gemaakt van nieuwsagentschappen. Niet alle kranten zijn in dat geval in de lijst met referenties opgenomen.

Op basis van een ruime selectie uit duizenden artikelen ontstaat een helder en ook genuanceerd beeld van de opinievorming door de Nederlandse pers. De selectie is zorgvuldig uitgevoerd maar blijft uiteindelijk een subjectieve keuze.

De landelijke pers

De totale oplage van de landelijke pers bedroeg in 1930 ongeveer 600.000 exemplaren en in 1939 ruim 786.555. Volgens de pershistoricus Huub Wijffjes was dit laatste aantal als volgt verdeeld:

Protestantse pers	42.975
Liberale pers	83.639
Soc.dem. pers	82.792
Rooms-katholieke pers	86.616
Neutrale pers	452.100
Overig	38.433

De belangrijkste landelijke kranten waarvan artikelen in dit boek zijn opgenomen, zijn *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (liberaal), *Algemeen Handelsblad* (liberaal), *Het Vaderland* (liberaal), *De Standaard* (protestants/antirevolutionair), *De Nederlander* (protestants/christelijk historisch), *De Banier* (protestants/christelijk reformatorisch), *De Tijd* (katholiek), *De Maasbode* (katholiek), *De Volkskrant* (katholiek), *Het Centrum* (katholiek), *Het Volk* (sociaaldemocratisch), *Voorwaarts* (sociaaldemocratisch), *De Tribune/Het Volksdagblad* (communistisch) en *De Telegraaf*. De als 'neutrale pers' aangeduide *De Telegraaf* met 115.657 abonnees en de redactioneel ermee verbonden *De Courant Het Nieuws van den Dag* met 336.443 abonnees waren de meest gelezen dagbladen.⁵

Vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw was de Nederlandse politiek in belangrijke mate bepaald door de liberalen. Al in de eerste helft van de 19^e eeuw speelden twee grote landelijke liberale kranten, het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, een belangrijke rol. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* ontwikkelde zich tot een invloedrijke krant met veel aandacht voor het buitenland, een groot netwerk van correspondenten, relaties met buitenlandse kranten en werd lange tijd als voorbeeld voor andere kranten beschouwd. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was

geen partijkrant maar kon wel geacht worden de liberale opvattingen te verkondigen.⁶ Volgens de historicus Frank van Vree profileerde deze krant zich in de dertiger jaren als de krant voor ‘het beschaafde Nederland’.⁷ Het *Algemeen Handelsblad* kan worden aangeduid als een rechts-liberale krant. Veel aandacht werd besteed aan financieel-economisch nieuws en de zaken werden vaak vooral vanuit economische belangen beoordeeld. Volgens van Vree had het *Algemeen Handelsblad* een grilliger en minder vastberaden karakter dan de *Nieuwe Rotterdamse Courant*.

Het in Den Haag verschijnende dagblad *Het Vaderland* had een wat progressiever liberale signatuur en onderscheidde zich onder meer ook door relatief veel aandacht te schenken aan kunst en cultuur.

De Standaard was de krant van de Anti-Revolutionaire Partij, in 1879 gesticht door Abraham Kuyper, met als doel de calvinistische beginselen in de politiek te brengen. In *De Standaard* kon Hendrik Colijn, vanaf 1 april 1922 de opvolger van Kuyper als partijleider en hoofdredacteur, zijn mening geven over alle belangrijke onderwerpen.⁸

Zoals *De Standaard* verbonden was met de ARP was *De Nederlander* verbonden met de Christelijk-Historische Unie, die uitging van de beginselen van het protestantisme. De politiek leider van de CHU was ook hoofdredacteur van deze krant. *De Nederlander* volgde een conservatieve lijn en was van oordeel dat de pers leiding moest geven en een opvoedende taak had.⁹ *De Banier* was de krant van de Staatkundig Gereformeerde Partij en beoordeelde het nieuws vanuit christelijk-reformatorisch perspectief.

De Nederlandse katholieken kenden een grote variëteit aan landelijke, regionale en lokale kranten, waarbij niet zo zeer de band met de Katholieke Staatspartij van belang was, als wel de relatie met de katholieke kerk. De aanwijzingen van de kerk speelden een bepalende rol in het redactionele beleid van de katholieke landelijke pers. Door dit vaste referentiepunt ontlieden *De Tijd* en *De Maasbode* elkaar niet veel in de beoordeling van wezenlijke zaken. Toch kreeg vooral vóór de Tweede Wereldoorlog *De Tijd* van *De Maasbode* regelmatig het verwijt af te wijken van de rechtzinnige leer.¹⁰ De oplagecijfers van *De Maasbode* waren steeds beduidend hoger dan die van *De Tijd*. Terwijl ‘*De Tijd*, volgens van Vree, vooral gelezen werd door intellectuelen, ondernemers en geestelijken, richtte *De Maasbode* zich primair op middenstanders, handelaren en ondernemers’.¹¹ *Het Centrum* wilde een meer vooruitstrevende koers varen dan *De Tijd* en *De Maasbode* en ertoe bijdragen de katholieken uit hun isolement te halen. In 1921 kwam er met het verschijnen van *De Volkskrant*, een initiatief vanuit de katholieke arbeidersbeweging, ook een wat meer sociaal geluid naar voren en wat meer nuance ten aanzien van de vakbeweging.¹²

In 1900 richtten de sociaaldemocraten *Het Volk* op. *Het Volk* zou moeten dienen als spreekbuis voor de opvattingen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, de SDAP, en kreeg daarmee het karakter van een partijkrant. Uitgangspunt was een democratisch streven naar een socialistische maatschappij.¹³ Naast *Het Volk* fungeerde het blad *Voorwaarts* als een populaire socialistische familiekrant. Pas in 1927 gingen deze twee kranten samen in één onderneming, de NV Arbeiderspers.

De radicale vleugel van de SDAP publiceerde vanaf 1907 een eigen weekblad: *De Tribune*. Deze linkervleugel splitste zich in 1909 af en richtte de Sociaal-Democratische

Partij op. In november 1919 veranderde de partij haar naam in Communistische Partij in Nederland en sloot zij zich aan bij de door Moskou gecontroleerde Communistische Internationale.¹⁴ Financieel werd *De Tribune* door de Comintern overeind gehouden.¹⁵

De Telegraaf werd in 1893 opgericht en was niet aan een partij of geestelijke stroming gebonden. De krant onderscheidde zich van andere kranten door de opmaak, door een populaire manier om het nieuws te brengen maar ook door rubrieken die voor verschillende doelgroepen in een gezin aantrekkelijk waren. In de loop van de jaren twintig schoof *De Telegraaf* op naar rechts.¹⁶ In 1935 bereikten *De Telegraaf* en *De Courant/Het Nieuws van den Dag* samen ruim 400.000 huisgezinnen. De lezers van *De Telegraaf* woonden voornamelijk in de grote steden, en dan met name in Amsterdam. De meeste abonnees waren vooral te vinden onder intellectuelen en middenstanders.¹⁷

Alhoewel de meeste artikelen uit bovengenoemde kranten afkomstig zijn, wordt ook regelmatig verwezen naar artikelen uit de regionale pers. Meestal maakten de regionale kranten gebruik van internationale persdiensten, een enkele keer van de diensten van een correspondent.

Er is voor gekozen veel citaten uit de kranten op te nemen, omdat deze goed de gedachtewereld uit die tijd weergeven. Bij deze citaten is de oude spelling vervangen door de nieuwe spelling. Aan de inhoud doet dit geen afbreuk.

Indien in deze publicatie wordt gesproken over 'de pers' wordt daarmee de Nederlandse pers aangeduid. Datzelfde geldt voor 'de krant' of 'de kranten'. Waar het gaat over de Amerikaanse, Engelse of Franse pers zal dit expliciet worden aangegeven.

De pers en de verschillende aspecten van het fascisme

In dit boek wordt de historische ontwikkelingen van het fascisme in de periode van 1920 tot 1940 gevolgd, te beginnen met de Italiaanse deelname aan de Eerste Wereldoorlog die tot veel teleurstellingen leidde, tot wrok over het niet nakomen van de beloften van de geallieerden en tot de eigenmachtige poging om dan maar zelf verhaal te halen door de bezetting van de havenstad Fiume, het tegenwoordige Rijeka. Vervolgens wordt nagegaan hoe de pers de dreiging van een 'bolsjewistische revolutie' heeft beoordeeld en op het daaropvolgende fascistische geweld heeft gereageerd. De vraag daarbij is in hoeverre de angst voor het communisme bepalend is geweest voor de houding van de niet-socialistische, burgerlijke pers ten aanzien van het fascisme en of ook andere factoren een rol hebben gespeeld.

In het najaar van 1922 was er veel aandacht voor en bezorgdheid over een mogelijke staatsgreep door de fascistten. De vreedzaam verlopen Mars van 30.000 fascistten naar Rome en de benoeming van Mussolini door koning Victor Emmanuel III tot minister-president zorgden voor optimisme bij veel kranten en de verwachting dat Italië een toekomst van rust en orde tegemoet zou gaan.

Naast het volgen van belangrijke gebeurtenissen in de tijd, zoals de verovering van de macht in 1922, de bezetting van Korfoe in 1923, de moord op Matteotti in 1924,

het verdrag van Lateranen en de oorlog in Ethiopië, komen ook meer thematische onderwerpen aan de orde die bepalend zijn geweest in de ontwikkeling van het fascisme.

Bijzondere aandacht is er daarom voor de systematische afbraak van de rechtsstaat. Deze begon toen nog steeds sprake was van een parlement, waarin de fascistische minderheid vormden. De disciplinerende van de rechterlijke macht en de steeds sterker wordende censuur komen aan de orde, waarbij de vraag is of de pers deze ontwikkeling onderkende en daarop heeft gereageerd.

Meer dan in veel andere publicaties over het fascisme, wordt ingegaan op de rol van de intellectuelen. Internationaal bekende intellectuelen, zoals Giovanni Gentile, Luigi Pirandello en Guglielmo Marconi, zijn het fascisme door dik en dun blijven steunen. Zonder hun medewerking en die van vele onderwijzers, hoogleraren, schrijvers en journalisten zou het fascisme zich niet zo succesvol hebben kunnen ontwikkelen.

Er zijn echter ook intellectuelen, zoals Croce, die het fascisme in het begin hebben gesteund en gaandeweg tot andere inzichten kwamen. Andere intellectuelen, zoals Antonio Gramsci en Giacomo Matteotti, hebben zich vanaf het begin tegen het fascisme gekeerd. Konden Italiaanse intellectuelen die zich inzetten voor de vrijheid van meningsuiting in die tijd rekenen op de solidariteit van de Nederlandse pers en van Nederlandse intellectuelen?

Het Vaticaan heeft het fascisme in de twintiger jaren vaak op beslissende momenten gesteund. Het nieuwe regime bood een nieuwe kans om tot overeenstemming te komen over de toekomst van de Vaticaanse staat en de (financiële) positie van de Rooms-Katholieke kerk. Een goede verstandhouding met de nieuwe machthebbers was voor het Vaticaan daarom van groot belang.

Voor de katholieke pers was het oordeel van de *Osservatore Romano*, het dagblad van het Vaticaan, richtinggevend voor de eigen oordeelsvorming. Naarmate het Vaticaan kritischer werd, gingen de Nederlandse katholieke kranten meebewegen in hun commentaar.

Naast de interne ontwikkelingen in Italië gaat ook aandacht uit naar de imperialistische ambities van het fascistische bewind, die met grote bezorgdheid door de Nederlandse pers werden gevolgd. De grote mogelijkheden veroordeelden de bezetting van het eiland Korfoe, maar sanctioneerden vervolgens de gewelddadige Italiaanse intimidatiepolitiek. Deze meegaande reacties vormden de opmaat voor verdergaande campagnes, zoals de koloniale oorlog in Libië en de veroveringsoorlog in Ethiopië. Nagegaan wordt hoe de Nederlandse pers zich in dit krachtenveld heeft opgesteld.

Het is opvallend dat de pers voortdurend een onderscheid maakte tussen het fascisme en haar leider. Mussolini kreeg in het interbellum internationaal veel waardering voor zijn optreden, vooral voor zijn strijd tegen het 'bolsjewistisch gevaar'. Terwijl steeds kritischer over het fascisme werd geschreven, bleef het respect voor Mussolini lange tijd onaangetaast.

Over het fascisme wordt in de Nederlandse pers in de tweede helft van de dertiger jaren niet meer in positieve zin geschreven. De oorlog in Ethiopië, de toenadering tot Nazi-Duitsland en de invoering van rassenwetten hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. De vraag is waarom desondanks het vertrouwen van de burgerlijke pers in de goede bedoelingen van Mussolini zo lang is blijven bestaan.

De macht van de pers

De nationale en de internationale pers konden reputaties maken en breken. De kranten konden informatie verschaffen, informatie kleuren, maar ook belangrijke informatie verdraaien of bewust achterhouden. Markante voorbeelden worden daarvan in dit boek gegeven. Opmerkelijk is dat gezaghebbende kranten in de Verenigde Staten Mussolini vele jaren op zijn woord hebben vertrouwd. Ook werd een poging tot een fascistische staatsgreep door de grootste Amerikaanse banken in 1934 in de doofpot gestopt. Door blindelings berichten van kranten als de *New York Times* over te nemen, hebben de Nederlandse kranten ook zelf onvolledige of onjuiste informatie verspreid.

In deze publicatie worden tal van aspecten van de receptie van de ontwikkeling van het Italiaanse fascisme in Nederland in de jaren tussen 1920 en 1940 behandeld die niet eerder grondig zijn beschreven: de afbraak van de rechtsstaat, de rol die Italiaanse en buitenlandse intellectuelen hebben gespeeld om het fascisme respectabel te maken, het fascisme als inspiratiebron voor bewegingen in andere landen, de imperialistische kenmerken van het fascisme, de oorlog in Ethiopië, vreemdelingenhaat, de relatie tussen Mussolini en Hitler, racisme en antisemitisme, maar ook het verzet tegen het fascisme.

De ontwikkeling van de verschillende aspecten van het fascisme wordt bekeken door de ogen van de Nederlandse pers. Duidelijk wordt dat de Nederlandse pers in sommige van deze onderwerpen zeer geïnteresseerd was, maar aan andere nauwelijks aandacht heeft besteed.

We weten nu dat de ontwikkelingen in het zuiden van Europa in vele opzichten een opmaat zijn geweest voor wat volgde in de Tweede Wereldoorlog: imperialistische veroveringen, onderdrukking, rassenhaat, antisemitisme, oorlogsvoorbereiding en massavernietiging. Tijdens het interbellum konden de waarschuwingssignalen door de pers moeilijk genegeerd worden, Toch bleef de hoop bestaan dat de vrede gered kon worden.

De pers opereerde daarbij in een politiek klimaat, waarin Nederland vooral de rol van neutrale toeschouwer wenste te spelen. Een land dat ervan overtuigd was zelf te beschikken over een stabiele democratie. Een land dat zich graag moreel superieur achtte en nog steeds verwachtte uiteindelijk overal buiten te blijven.¹⁸

I Mussolini en de opkomst van het fascisme

Mussolini wordt op 29 juli 1883 geboren in Predappio, een dorp dichtbij Forlì in de Romagna. Zijn vader is hoefsmid en een actief socialist, zijn moeder onderwijzeres. De oudste zoon wordt genoemd naar de revolutionair Benito Juárez, die had gestreden tegen aartshertog Maximiliaan, de Oostenrijkse bezetter van Mexico. Benito heeft, net als zijn vader, een afkeer van de kerk, het leger, de oorlog, de wet, het gezag en de rijken. In 1901 wordt hij onderwijzer, maar vlucht kort daarna naar Zwitserland om zich aan de dienstplicht te onttrekken. In Zwitserland leeft hij als een bohemien en trekt hij op met anarchisten, radicale marxisten en sociaaldemocraten. Nadat in 1904 een amnestie is afgekondigd, keert hij terug naar Italië. In de daaropvolgende jaren werkt hij korte tijd als leraar Frans aan een middelbare school, neemt hij toch dienst in het leger en is hij actief als journalist. Hij valt op als radicaal socialist en onderscheidt zich door zijn vermogen problemen eenvoudig uit te leggen, zijn welsprekendheid, charme en sterke persoonlijkheid.

In 1912 wordt hij hoofdredacteur van de socialistische krant *Avanti!*. Onder zijn leiding stijgt de oplage van deze krant naar 200.000 exemplaren. Aanvankelijk keert hij zich in zijn artikelen tegen een dreigende oorlog en een mogelijke Italiaanse deelname daaraan, maar geleidelijk neemt hij een meer militant standpunt in dat volkomen in strijd is met de lijn van de socialistische partij. Hij wordt daarom ontslagen bij *Avanti!* en richt het nationalistische *Popolo d'Italia* op, een krant die door Frankrijk en door enkele grote ondernemingen, zoals de wapenfabrikant Ansaldo, wordt gefinancierd om Italië rijp te maken voor deelname aan de oorlog.¹

Italië en de Eerste Wereldoorlog

In 1915 besluit Italië metterdaad deel te nemen aan de Eerste Wereldoorlog aan de zijde van Frankrijk en Engeland. Doorslaggevend voor dit besluit zijn de ruimhartige territoriale toezeggingen van de geallieerden, indien de keizerrijken Oostenrijk en Duitsland verslagen zouden worden. Mussolini meldt zich aan als vrijwilliger, maar raakt in februari 1917 gewond en kan zich daarna weer op de journalistiek gaan richten.

Heel pijnlijk voor de Italianen is de nederlaag tegen het Oostenrijks-Hongaarse leger in de slag bij Caporetto van 24 oktober tot 12 november 1917, waarbij 600.000 Italiaanse soldaten deserteren, gedood worden of gevangen worden genomen. De pers meldt, dat een commissie is ingesteld die de oorzaken van het echec moet onderzoeken. In het

rapport van deze commissie wordt de nadruk gelegd op foute beslissingen van de generaals. De heldhaftigheid van de Italiaanse soldaten wordt echter geprezen. De regering haast zich te verklaren dat aan deze zaak niet te veel waarde moet worden toegekend.² Zo wordt Caporetto in brede kring, van rechts tot links, echter niet ervaren. De schuld voor de nederlaag wordt gelegd bij een defaitistische houding en een gebrek aan patriotisme van de leiding. Het establishment heeft gefaald.³

Ook de slechte uitkomst van de onderhandelingen over de vredesverdragen na de oorlog wordt de oude regeringssgarde later aangerekend. Voor Italië belangrijke toezeggingen worden door de geallieerden niet nagekomen. Alto Adige (Zuid-Tirol) en Trentino worden weliswaar aan Italië toegewezen, evenals Triëst en gebieden die nu de regio Friuli vormen. Ook wordt niet getornd aan het Italiaanse beheer van de Griekse eilandengroep de Dodecanesos. Groot pijnpunt is echter dat Dalmatië en vooral de havenstad Fiume Italië worden onthouden. De rechten van Italië op Fiume en Dalmatië worden, volgens *De Tijd*, door de Italianen 'heilig' genoemd.⁴ Er is, volgens de Italiaanse regering, door de geallieerden onderhandeld zonder enige notie van Italië te nemen. Dat is een schande want voor de deelname aan de oorlog hebben de Italianen een hoge prijs betaald. Bijna 600.000 soldaten zijn gedood, meer dan een miljoen gewond.

De meeste overlevenden treffen bij terugkeer in hun land honger en armoede aan. Het *Algemeen Handelsblad* verdiept zich in de situatie in Italië en meldt dat, volgens de Italiaanse krant *Tribuna*, 'de publieke opinie in Italië niet duldt, dat men het land, dat uit vrije wil aan de wereldoorlog deelnam en thans bijna geruïneerd is, met een kluitje in het riet stuurt'.⁵

De vernedering van de vredesverdragen is voor veel Italianen, en vooral voor oudsoldaten, onacceptabel. Hiermee is de basis gelegd voor grote sociale en politieke onvrede en voor het ontstaan van een sterke revanchistische nationalistische beweging.⁶

De bezetting van Fiume in 1919

Het als verraad beschouwde besluit van de grote overwinnaars van de oorlog, de Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk, om de havenstad Fiume niet toe te kennen aan Italië maar de stad een onafhankelijke status te geven, is voor de populaire dichter en oorlogsveteraan Gabriele d'Annunzio reden om samen met een grote groep oud-strijders het recht in eigen hand te nemen en Fiume te bezetten. *De Tribune* neemt een bericht over van het in Rome verschijnende dagblad *L'Epoca*, dat meldt dat 'D'Annunzio met zijn staf van Ronchi aan de mond van de Isonzo in motorboten is overgestoken naar een punt, dicht bij Fiume, waar hij door de bevolking geestdriftig is ontvangen. Kleine afdelingen officieren en soldaten waren reeds vroeger in Fiume aangekomen. Zijn gehele strijdmacht wordt geschat op 2000 man'.⁷ Over de voorbereidingen wordt nog gemeld, dat in alle steden vrijwilligers werden geworven, zonder dat echter het doel van de tocht uitlekte. In zijn proclamatie van 15 september 1919 richt D'Annunzio zich tot:

Broeders van Italië! De geest heeft de onderdrukking, de belediging en de duisternis overwonnen. De wereld heeft tegenwoordig niets anders zuivers meer dan die Italiaanse hartstocht, dan die Italiaanse wil, zo sterk als brons. Te Fiume is het vuur aangestoken dat alles neerkomt op twee woorden: 'Italië of de dood'.⁸

Deze actie brengt de Italiaanse regering in grote verlegenheid. Ondanks diverse pogingen aan de bezetting een eind te maken en het gezag te herstellen, weet D'Annunzio van geen wijken en vestigt hij een vrijstaat die vijftien maanden stand weet te houden. Hij kleedt zijn troepen in de zwarte hemden, die in de oorlog ook werden gedragen door de elitetroepen, de arditi.⁹

In de pers wordt volop gespeculeerd over de vraag hoe deze affaire zal aflopen en hoe de grote mogendheden zullen reageren. Het eigenmachtige optreden van D'Annunzio is een sensatie maar wordt wel afgekeurd. De orde moet hersteld worden. De kranten vinden het daarom hoog tijd dat de regering Giolitti met de held van Fiume afrekent.

Uiteindelijk wordt de stad in december 1920 door de Italiaanse luchtmacht gebombardeerd en door het slagschip *Andrea Doria* vanuit zee beschoten. D'Annunzio moet capituleren en de voorwaarden van generaal Caviglia aanvaarden. Hij moet de legioensoldaten ontheffen van hun eed en de troepen ter plaatse ontbinden.¹⁰ D'Annunzio trekt zich terug in zijn villa aan het Gardameer. Van enige straf voor zijn opstandig gedrag is geen sprake.

De bezetting van de havenstad Fiume door oud-militairen wordt door de pers later gezien als het begin van de fascistische beweging.¹¹

In de discussie over deze gebeurtenissen in de pers gaat al vroeg de aandacht uit naar de opvattingen van Mussolini, de directeur van *Popolo d'Italia*, die de bezetting van Fiume krachtig had gesteund. Hierin kwam deze krant, volgens de pers, langzamerhand alleen te staan. Het was wel duidelijk dat de massa van de bevolking niet ingenomen

De Telegraaf (24 maart 1922). Onderschrift: 'Herinnering aan de bezetting van Fiume. Men ziet nog overal propagandabiljetten van D'Annunzio aan de muren gericht tot de Italiaanse bevolking om propaganda voor het plan van de dichter-veldheer te maken.' Bron: KB nationale bibliotheek.

was met dit hele avontuur. Die afkalvende steun komt tot uiting bij de verkiezingen van november 1919. Ondanks al het lawaai dat Mussolini gemaakt heeft en zijn eis dat het kiesrecht wordt gewijzigd en dat de belasting voor de rijken wordt verhoogd, wordt geen enkele aanhanger van Mussolini gekozen.¹²

Fascisten tegen het bolsjewistisch gevaar

De wanhopige economische toestand en het tekort aan levensmiddelen leidt na de oorlog regelmatig tot grote protesten, stakingen en bezettingen. In 1919 komt het meerdere malen tot een algemene staking. Niet alleen de industriearbeiders protesteren, ook onderwijzers, kelners en postbeambten nemen deel aan de protesten.¹³In september 1920 bereiken de acties van de arbeiders in de industrie een nieuw hoogtepunt.

In Italië heeft de agitatie onder de arbeiders om zich meester te maken van de fabrieken en een soort communistisch bewind in te stellen, haar hoogtepunt bereikt. De beweging begon in de metaal-industrie in het noorden van het land, waar in verschillende steden de arbeiders bezit namen van de fabrieken. De 'Avanti', het hoofdorgaan der socialisten, waarschuwde dat er te veel hinderpalen in de weg staan om het communisme in Italië door te voeren. De 'Avanti' waarschuwt voor een overschatting van de betekenis van de fabrieksbezetting. Deze is slechts één stap op de weg naar een arbeidersstaat, die slechts door de communistische controle der grondstoffenverzorging en van het krediet gewaarborgd wordt.¹⁴

Bijna alle ijzer- en staalfabrieken, autofabrieken, machinefabrieken en wapenfabrieken in het hele land worden door arbeiders bezet en door hen in werking gehouden. Ook op het platteland breiden de acties van de dagloners en boeren zich uit. Door de socialistische partij worden landbouwhervormingen geëist en nationalisatie van het grootgrondbezit. Niet alleen in het noorden nemen boeren zelf daartoe het initiatief, ook op Sicilië worden vrijwel alle landgoederen door de landarbeiders overgenomen.¹⁵

De kranten tonen zich bezorgd over de vele stakingen in het land en de groeiende aanhang van het 'bolsjewisme' vooral in de grote steden. Na de toezegging van de regering Giolitti dat de lonen verhoogd zullen worden en de arbeiders meer inzicht krijgen in het beheer van de bedrijven worden de fabrieken door de arbeiderscommissies overal vrij snel ontruimd en nemen de oorspronkelijke eigenaren weer bezit van hun bedrijven. 'De ontruiming van de fabrieken is begonnen tengevolge van het referendum, dat onder de metaalbewerkeren is gehouden, die zich met grote meerderheid hebben uitgesproken tegen de bolsjewiki en voor de aanvaarding van het compromis, dat gesloten is tussen hun vertegenwoordigers en die van de patroons'.¹⁶

Volgens de correspondent van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* heeft de kortstondige beweging, waaraan een half miljoen arbeiders had deelgenomen, niet dat afschrikwekkende karakter, dat men in het buitenland zich daarvan voorstelt. 'Er is geen sprake geweest van doelbewuste gewelddadigheid en de arbeiders wilden volstrekt geen communistische omwenteling met een dictatuur van het proletariaat... De leiders hebben er ook naar gestreefd aan de bezetting van de fabrieken zoveel mogelijk het gewelddadig karakter te ontnemen'. De arbeiders streefden naar medezeggenschap en toezicht op de leiding en het beheer.¹⁷

Ook in de literatuur wordt benadrukt dat van een echte dreiging van een ‘bolsjewistische revolutie’ nooit sprake is geweest. Het ging de fabrieksarbeiders er vooral om ‘controle’ te krijgen. De arbeiderscommissies wilden de boeken controleren om juiste informatie te krijgen over de economische situatie van het bedrijf en het beheer overnemen.¹⁸ Het werk werd niet neergelegd of gesaboteerd. Tijdens de bedrijfsbezettingen werd geprobeerd de productie zoveel mogelijk gewoon door te laten gaan. Door het stagneren van de toelevering van grondstoffen en materialen liep dat echter snel spaak. De stakingen hadden steeds een economisch en geen politiek karakter, alhoewel de communisten dat wel hadden gewild. Er is door de arbeiders ook nooit een poging gedaan om buiten de bedrijven de belangrijkste overheidsgebouwen te bezetten en de macht in Turijn of Milaan over te nemen.¹⁹

De stakingen en bezettingen roepen een tegenbeweging op van, als ‘fasci’ aangeduide, nationalistische paramilitaire troepen, die financieel gesteund worden door ondernemers en landeigenaren. In deze tegenbeweging speelde Mussolini, zelf voormalig socialist, een prominente rol. Meer dan andere fascistische leiders verstaat hij het door zijn geestdrift en welsprekendheid massa’s mensen te enthousiasmeren en voor zich te winnen.²⁰

Het *Algemeen Handelsblad* schrijft dat de anticommunistische strijdgroepen van oud-militairen en burgers Mussolini als hun gemeenschappelijke aanvoerder erkennen. De stakingen en bedrijfsbezettingen worden door hen bestreden met geweldpleging en met het vernietigen van linkse drukkerijen en vakbondskantoren. Mussolini verklaart tegenover de pers dat hij klaar geweest was om in te grijpen zodra de leiders der vakverenigingen bij de laatste staking en bezetting van de fabrieken van het economisch conflict een politieke actie hadden willen maken. Hij had bedreigd met zijn ‘fasci di combattimento’ en een verschrikkelijke burgeroorlog.²¹

Van de fascistische beweging zou, volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, weinig terecht zijn gekomen als de arbeiders in Turijn en andere steden niet zouden zijn overgegaan ‘tot handelingen, die de bourgeois zenuwachtig maakten’, zoals het bezetten van fabrieken en het stichten van goed georganiseerde coöperaties op het platteland.²² Hiermee komt deze liberale krant al vrij snel tot een veel kritischer beoordeling van deze gebeurtenissen dan in 1920 toen de krant de ernst van de zaak niet wilde overdrijven.

Voor de katholieke, protestants-christelijke, liberale en conservatieve kranten (de burgerlijke pers) staat, in de beoordeling van de situatie in Italië, de strijd tegen socialisten en communisten voorop. De fascistie hebben een dam opgeworpen ‘tegen het brutale, onvaderlandslievend en gewelddadig optreden van de rode, vooral communistische elementen’. Het fascisme is erg belangrijk geweest om de macht van het socialisme te breken toen het Sovjetsysteem zich over heel Italië dreigde te verbreiden.²³ Er is echter ook oog voor het ‘eigenmachtige en ruwe optreden’ van de fascistie. ‘In de Veneto en in Umbrië is door de fascistie ook veel geweld gebruikt tegen katholieken en katholieke dagbladen’.²⁴

De burgerlijke pers vond de wijze waarop de fascistie soms met communistische arbeiders omgingen nogal amusant.

Ze werden uit hun huizen geslept en ter vierschaar gedaagd voor een geïmproviseerde rechtbank. Ze werden niet tot een dracht stokslagen veroordeeld, zoals men redelijkerwijze had mogen veronderstellen, maar zij werden gedwongen tot het ledigen van grote glazen met wonderolie. Met de koddigste grimassen van afkeer en walging voor dit hoogst nuttige vocht, voldeden zij aan dit bevel en dronken de zuiverende drank, terwijl de scherprechters zich kostelijk met hen vermaakten.²⁵

De pers vreest wel dat met de komst van de fascistten de doos van Pandora is geopend. Het fascisme was aanvankelijk een gezond tegenwicht tegen communistische excessen, maar de regering had nagelaten zelf het evenwicht te herstellen en een einde te maken aan de onhoudbare toestand van gewapende troepen in het land. Daardoor was er in het land sprake van twee tot de tanden gewapende, politieke horden, fascistten en socialistten, waarbij vooral de fascistten vrijuit hun gang konden gaan, misdaden konden begaan waarbij zij de politie en de militairen vaak aan hun kant vonden. Het staatsgezag was tot nul gereduceerd.²⁶

Het 'bolsjewistische gevaar' is opgeklopt omdat dat politiek, zeker voor de fascistten, goed uitkwam en is een eigen leven leiden. Het gevaar van links was in de loop van 1921 echter verdwenen. Op de massaontslagen van communistische arbeiders in maart 1922 werd door de vakbonden nauwelijks gereageerd. De angst voor het bolsjewisme bij ondernemers en vooral de landeigenaren bestond echter wel degelijk en was voor hen reden om hun toevlucht tot de fascistten te zoeken. Voor de liberale elite was het een voldoende reden het fascisme te steunen.²⁷

De internationale pers heeft, volgens de Engelse historicus Michael Mann, een belangrijke rol gespeeld 'bij het overdrijven van de bolsjewistische dreiging om de oplage te verhogen met sensatieberichten over geweld en anarchie'.²⁸ Ook in Nederland wordt door de burgerlijke pers gehamerd op het bolsjewistische gevaar. De meeste kranten blijven dit argument tijdens het interbellum gebruiken om te benadrukken dat het de grote verdienste van het fascisme is geweest dat aan dit gevaar een einde is gemaakt. De socialistische en communistische kranten verdedigen het optreden van de Italiaanse arbeiders en boeren en keren zich van meet af aan tegen het fascisme. Het optreden van de fascistten heeft geen enkele verdienste. Het is een fascistische moordenaarsbende die uit is op een fascistisch schrikbewind.

Het fascisme ontwikkelt zich steeds meer tot een soort van modern bandieten wezen... De beweging verliest haar politieke en geestelijke inhoud, en wat overblijft is een verzotheid op relletjes en geweldenarij, en erger nog, de begeerte naar vreemd eigendom, de plunderzucht. De expedities van de fascistten worden rooftochten.' Het ging er hen om 'de revolutionaire en socialistische beweging in Italië uit te roeien – in naam van de vrijheid, de openbare orde en het heilige eigendom! Hun bandietenstreken gaan alle perken te buiten, de straatoverstaktkie is hun program, hun middelen zijn mishandeling, brand en moord...'²⁹

Opgemerkt wordt dat de fascistten vrijelijk hun gang kunnen gaan. Hen wordt door politie en justitie de hand boven het hoofd gehouden. Volgens de Italiaanse socialistische partij zijn in de eerste maanden van 1921 door fascistten 202 mensen gedood en 1144 gewond. Meer dan 350 arbeiders- en verenigingsgebouwen zijn in brand gestoken, vernield of zwaar beschadigd. De sociaaldemocratische krant *Het Volk* wijst erop dat er met twee maten wordt gemeten. Naar aanleiding van botsingen tussen socialis-

De Courant (15 mei 1922). De Dam tegen het Bolsjewisme. Onderschrift: 'Het Bolsjewisme: "Als jullie er niet geweest waren, was Europa al in mijn macht geweest".' Cartoon van Louis Raemaekers (©Stichting Louis Raemaekers). Bron: KB nationale bibliotheek.

ten en fascistten zijn door de politie 102 fascistten gevangen gezet tegenover 2210 socialistische arbeiders.³⁰ Socialistten zijn min of meer vogelvrij, terwijl fascistten worden beschermd, zowel door politie en justitie als door de rechterlijke macht.

Aan de eerste landelijke verkiezingen na de oorlog op 15 mei 1921 nemen de fascistten deel als onderdeel van het nationale blok van de liberale minister-president Giovanni Giolitti.

De pers meent, dat het met de rol van de fascistten snel gedaan zal zijn, wanneer zij slechts met enkele leden in het parlement worden gekozen. 'Veel zal men van hun wegblijven niet merken, want het troepje gekozenen is heel klein. Mochten ze aanvankelijk enig goed gedaan hebben, door een dam op te werpen tegen het brutaal, onvaderlandslievend en gewelddadig optreden der rode, vooral communistische elementen, ze treden veel te veel in de voetsporen van hen, die ze heten te bestrijden. Het land is hen nu meer dan moe'.³¹

Fascisme op weg naar de macht

Om aan het geweld een einde te maken sluiten de socialisten op 3 augustus 1921 een pact met de fascistten, 'die zich wederzijds verplichten elke gewelddadige actie te staken en zich te bepalen tot vreedzame middelen om propaganda te maken voor hun zienswijze. Beide partijen zullen bewerken dat bedreigingen, handtastelijkheden, strafexpedities, wraaknemingen, afpersingen en gewelddaden tegen personen dadelijk een einde zullen nemen. De communisten wilden hoegenaamd niets weten van vredesonderhandelingen'.³² Volgens de communistische krant *De Tribune* willen de socialisten hiermee de weg effenen om regeringspartij te worden. 'Het is dat hier sprake is van de vorming van een socialistisch-fascistisch eenheidsfront'.³³

Deze overeenkomst tussen Mussolini en de reformistische socialisten droeg zeer bij aan de verwijdering tussen de reformistische en de communistische vleugel van de socialistische partij. De reformisten wilden serieus gevolg geven aan het verdrag door de Arditi del Popolo, de gewapende vleugel van de partij, te ontmantelen. In veel gevallen werden de wapens door de reformisten ingeleverd, maar de fascistten hebben zich nooit aan dit akkoord gehouden.

Binnen de fascistische partij leidde het verdrag tot grote onenigheid. Sommige provincies verzetten zich zo hevig, dat Mussolini ontslag nam als leider van de fascistten.³⁴ Deze manoeuvre betekende echter zeker niet zijn einde.

Tijdens het congres van de Italiaanse fascistten in Rome in november 1921 wordt Mussolini met grote meerderheid gekozen tot hun leider. Besloten wordt de organisatie om te zetten in een politieke partij. De partij telt op dat moment reeds een half miljoen leden.³⁵

Op dit congres verklaart Mussolini dat het fascisme het liberalisme teniet heeft gedaan en overbodig heeft gemaakt. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* is nog optimistisch en meent dat van de fascistten een levenwekkende invloed uitgaat en dat zij de democraten en liberalen tot zelfbesef hebben gebracht. 'Het is dus te verwachten, dat het fascisme nieuwe stuwning en kracht zal geven aan de liberalen en nationalistten'.³⁶

De gedachte dat de fascistten zich als politieke partij wel zal voegen in het democratische bestel blijkt nog tijdens het congres een illusie te zijn. Het komt in Rome tot geweldplegingen en tot gevechten tussen fascistten en hun tegenstanders.

De Romeinse fascistten, zeer beperkt in aantal, hielden zich tot dusver nogal kalm. De kennismaking met deze redders van het vaderland is niet meegevallen en was bepaald niet aangenaam. Onrechtvaardig en onbillijk was, gelijk altijd, de politieke werkstaking, uitgeschreven door de Kamer van Arbeid, maar nog onrechtvaardiger en onbillijker was de aanval der fascistten op de spoorweglieden en al degenen, die niet tot in het stof bogen voor hun vanen, revolvers, dolken en doodshoofden.³⁷

De socialistische pers benadrukt dat de fascistten de bescherming genieten van het staatsapparaat. 'De politie schiet niet op fascistten, officieren geven *hen* hun wapens en munitie, rechters veroordelen ze niet meer, terwijl zij elke socialist bestraffen, die zich met de wapenen uit noodweer verdedigt'.³⁸

Volgens *Het Volk* oordeelden rechters streng over alle socialisten en communisten die werden opgepakt, terwijl fascistten in de regel vrijuit gingen.

Ordine Nuovo (28 maart 1921). Cartoon over de burgerlijke rechtspraak met de tekst: 'Is de rechtspleging voor iedereen gelijk?'.

Dit heeft hen een gevoel van onaantastbaarheid gegeven en alleen maar aangemoedigd om op dezelfde voet door te gaan.³⁹ In de literatuur is later geconcludeerd dat de passiviteit of de openlijke steun van de lokale politie en de carabinieri een beslissende factor is geweest voor het succes van de fascistten. Belangrijk was ook dat de fascistten door leger en politie van wapens werden voorzien.⁴⁰

De inzichten van de socialistische pers in die jaren wordt daarmee bevestigd.

Al snel komt de pers tot de conclusie, dat het fascisme zich na 1921 niet meer alleen tegen het communisme richt, maar tegen de staat, tegen het gezag van de staat, tegen de uitvoerders van het staatsgezag en de bewaarders van de openbare orde. Het fascisme is, volgens de antirevolutionaire krant *De Standaard*, geleidelijk aangegroeid 'tot een soort staat in de staat, tot een geduchte macht, die onder de ijzeren discipline van Mussolini over een geweldige invloed beschikt'.⁴¹

De socialistische kranten blijven hun afkeer over het fascisme uitspreken. Gesproken wordt over 'de verwaande misdadigerstroep die tot alles in staat is', de 'fascistenhorde', die met een algemene staking bestreden moet worden.⁴² *Het Volk* wordt gaandeweg echter ook steeds bezorgder over de onmacht van de arbeidersbeweging.

Bij deze toestand van wetteloosheid, waarin de fascistten 'het vaderland van de rode tyrannie bevrijden', gaat de invloed van onze partij voortdurend terug. De stoffelijke verliezen, ons toegebracht door het verwoesten van volkshuizen en Kamers van Arbeid, door het plunderen der coöperaties, door het verwoesten van redactiegebouwen, verzwakken natuurlijk de beweging, maar veel erger is de morele werking daarvan. De georganiseerde arbeiders

voelen zich verlaten. Zo kan de overgang in massa tot de fascistische vakorganisatie verklaard worden: natuurlijk zijn knuppels en handgranaten 'werkzame' propagandamiddelen, maar de verbittering over de partijleiding die werkloos bleef, speelt voorzeker ook een rol daarbij.⁴³

Opvallend is dat *Het Volk* de door de communisten steeds bekritiseerde passiviteit van de Italiaanse socialistische partij als een van de factoren voor de neergang van de arbeidersbeweging noemt. De machtige socialistische partij had meer kunnen doen tegen het fascisme. In latere commentaren verdwijnt die zelfkritiek echter en wordt vooral het onverantwoordelijke optreden van de communisten in de fabrieken en op de boerenbedrijven genoemd die een reactie van rechts heeft opgeroepen.

2 Vóór en na de Mars naar Rome

In de loop van 1922 stelt de pers vast dat de fascistten steeds nadrukkelijker regeringsdeelname gaan opeisen.¹ Ze blijven zich op straat manifesteren, maar al te grote excessen worden door Mussolini de kop in gedrukt. De pers veronderstelt dat te veel geweld de fascistten minder acceptabel zou maken als regeringspartij.² Tijdens een demonstratie in Rome maakt Mussolini nog eens duidelijk wat de fascistten willen. ‘Ons programma is eenvoudig. Wij willen Italië zelf besturen en wensen nationale reconstructie’.³

Tijdens een groot congres van de fascistische partij op 24 oktober 1922 in het San Carlo theater in Napels betoogt Mussolini, in aanwezigheid van vele notabelen, senatoren en generaals, onomwonden dat de regeringsmacht met geweld zal worden veroverd, indien deze niet vrijwillig wordt overgedragen. ‘Hij verklaarde, dat het fascisme het meest interessante, en het meest originele en machtigste verschijnsel was sedert het einde van de oorlog’. De regering toonde een ‘volslagen onbekwaamheid en schandelijke laksheid’. Volgens Mussolini waren de fascistten bereid tot de regering toe te treden onder voorwaarde dat het parlement zou worden ontbonden en de kieswet zou worden herzien. Hij eiste dat de fascistten de portefeuilles van buitenlandse zaken, oorlog, marine, arbeid, openbare werken en luchtdienst zouden krijgen. Deze voorwaarden werden door de regering niet aanvaard. Alleen ondergeschikte ministerposten werden aangeboden. ‘Hij raadde zijn volgelingen aan, naar hun haarsteden terug te keren, waar zij, zo nodig, een oproep zouden ontvangen voor een grote mars naar Rome’.⁴

De sensationele haast, waarmee de leiders van de fascistten Napels hebben verlaten, verwekte geen ongerustheid. Het is zeer natuurlijk, dat Mussolini kwalijk kan toestaan, dat de leiders der fascistten te Napels hun tijd zouden verbeuzelen met theoretische discussies, terwijl de toekomst der fascistten te Rome en te Turijn wordt beklonken. De fascistten kunnen thans aan de regering deelnemen en de kans is zeer groot, dat zij hun aandeel in de regering niet met geweld zullen behoeven op te eisen. Indien echter te elfder ure mocht blijken, dat de overeenstemming tussen Mussolini en Giolitti weer mocht gaan ontbreken, zou het mogelijk zijn dat de fascistten hun staatsgreep zo spoedig mogelijk uitvoeren.⁵

De pers hoopt dat er een compromis kan worden bereikt maar vreest dat het tot een staatsgreep zal komen.⁶

De Mars naar Rome

Onmiddellijk na het congres in Napels worden in Noord- en Midden-Italië regeringsgebouwen door fascistena bezet en wordt de macht overgenomen in onder meer Florence, Pisa, Perugia, Milaan, Trento, Bolzano, Ferrara, Cremona, Piacenza en Verona. Daarna beginnen ongeveer 30.000 fascistena aan een opmars naar Rome. Zij reizen in treinen, bussen en vrachtwagens en zijn bewapend met geweren, messen en stokken. Even lijkt het er nog op, dat de regering zich zal verzetten, maar koning Vittorio Emanuele III weigert het bevelschrift tot afkondiging van de staat van beleg te tekenen. Mussolini wordt op 31 oktober 1922 door de koning tot minister-president benoemd.⁷

De katholieke krant *De Maasbode* is verheugd dat in de nieuwe regering niet alleen fascistena zijn opgenomen, maar ook nationalistena, democraten en leden van de katholieke Popolari partij. Mussolini neemt ook het ministerie van buitenlandse zaken onder zijn hoede. Generaal Armando Diaz wordt minister van oorlog, admiraal Paolo Thaon di Revel minister van marine.⁸

De liberale krant *Het Vaderland* is onder de indruk van de gebeurtenissen en schrijft dat heel Rome in vlaggentooi prijkt:

... het vreugdebetoon over de overwinning der fascistena doet denken aan de geestdrift toen de wapenstilstand werd gesloten. De fascistena in hun zwarte en de nationalistena in hun blauwe truien paraderen voortdurend door de stad onder het zingen van vaderlandlievende liederena. Een rode vlag is nergens te bespeuren dan hier en daar in handen van een groepje fascistena die zo'n vlag als buit uit een of ander communistisch vergaderlokaal met een portret van Marx of Lenin meevoeren. Het feit dat het spoorpersoneel, hoewel grotendeels socialistisch, aan het vervoer der fascistena naar Rome nergens zwarigheden in de weg legt, spreekt voor de indruk die het fascisme op dit moment maakt.⁹

De Telegraaf (4 november 1922). De Mars naar Rome. Onderschrift: 'Mussolini en zijn generale staf begeven zich, aan het hoofd van een grote stoet, naar het Quirinaal om hun hulde te betuigen aan koning Victor Emanuel.' Bron: KB nationale bibliotheek.

De pers worstelt aanvankelijk erg met de vraag hoe op de machtsovername door de fascistie gereageerd moet worden. Alhoewel de toon in de berichtgeving verschillend is, spreken alle kranten hun afkeuring uit over deze – in de woorden van *De Standaard* – ‘pure staatsgreep’. ‘Een minderheid in het volk, in het bezit van enige materiële machtsmiddelen, dwingt het Kabinet tot aftreden en de leiders der beweging presenteren zichzelf als ministers’. *De Standaard* concludeert dat ook deze staatsgreep bewijst hoe makkelijk een slappe regering, die niet verstaat te regeren, onder de voet wordt gelopen. Dit zou voor ieder land een waarschuwing moeten zijn, dus ook voor Nederland. Deze Italiaanse ervaring maakt, volgens de antirevolutionaire krant, weer eens duidelijk dat Nederland een sterke regering nodig heeft, die bereid is hard op te treden.¹⁰

Binnen enkele dagen wijzigen de kranten, met uitzondering van *Het Volk* en *De Tribune*, van koers en laten hun kritische houding varen. De beoordeling wordt opvallend mild. Het was dan wel een staatsgreep, maar deze zal waarschijnlijk de orde creëren waar het land zo’n behoefte aan heeft. Vooral voor *De Standaard*, die steeds de meest diepgaande beschouwingen aan de ontwikkelingen wijdt, is het scheppen van orde in het chaotische Italië erg belangrijk. Deze krant heeft grote verwachtingen van Mussolini.

Laat Mussolini dan desnoods maar een poosje als dictator optreden... wat men in Mussolini’s optreden ook moge afkeuren, hij is een man uit één stuk, voor wie het ernst is, dwars tegen een leger van baantjesjagers in, Italië naar binnen en naar buiten te verheffen.¹¹

De Telegraaf spreekt aanvankelijk over ‘de zwartgehemde reactie’ en over de overwinning van de reactie, die geen zedelijke scrupules kent, een partij van terreur en geweldsmanniakken.¹² Na de machtsovername wijzigt ook deze krant haar toon en haar beoordeling. Mussolini wordt iemand vol wilskracht genoemd. Een grote schoonmaak in het land is nodig en deze zal met krachtige en soms wel onrechtvaardige hand moeten plaatsvinden en beslist ook onder de radicale elementen van de fascistische partij.¹³

Volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* maakt Mussolini zelf nog eens duidelijk dat:

Italië een sterke, gedisciplineerde, nijvere en vreedzame natie moet zijn, die tevens al haar rechten tegen elke aantasting zal weten te bewaren. De vorige regering en het huidige parlement hadden door zwakheid de rechten van de natie niet voldoende doen eerbiedigen en bovendien het land aan wanorde overgeleverd. In zo’n geval moeten de goede burgers van een land zelf de zorg voor orde en tucht ter hand nemen en dat hebben de fascistie gedaan en dat zullen ze, nu ze aan het bewind zijn, blijven doen.¹⁴

De liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* vraagt zich wel af of de fascistische partij, nu zij de regeringsmacht heeft veroverd, een meer onschuldig karakter zal krijgen. De krant wijst erop, dat een dictatoriaal uitgeoefende regeringsmacht op den duur onbestaanbaar is naast een parlement.¹⁵ Dat de staatsgreep vreedzaam is verlopen biedt echter veel hoop voor de toekomst. De orde in het land is teruggekeerd.

Ook deze krant wijzigt dus haar koers en spreekt haar vertrouwen uit in de goede bedoelingen van Mussolini.

In Italië mag er nog maar één leger zijn en dat heeft te gehoorzamen, en niet aan politiek te doen. In de hedennacht gehouden ministerraad sprak de premier als zijn wil uit dat hij niet met woorden, maar met daden tonen zou, dat er slechts één staat is en geen ander bestaan kan daarnaast of daarin. De binnenlandse politiek zal in de eerste plaats bezuinigingen beogen, staatsexploitatie van spoorwegen, telegraaf, telefoon, misschien zelfs post zal worden overgelaten aan particulieren, de bureaucratie zal worden besnoeid. Geruststellender voor de gezonde kern der natie kon het eerste optreden van het hoofd der 'revolutionairen' moeilijk zijn. Ieder wenst hem dan ook van harte toe, dat hij de Hercules-kracht mag vinden om zijn goede voornemens langs wettelijke weg ten uitvoer te brengen.¹⁶

Eenzelfde draai maakt ook de katholieke pers. De correspondent van *De Tijd* spreekt zijn bewondering uit voor Mussolini en spreekt over '... een massief, breedgeschouderd man, die evenals Saul, hoog boven zijn landgenoten uitsteekt en die... met zijn gladgeschoren sympathiek denkersgelaat behoort tot de professorale typen'.¹⁷ Hij treedt dan wel op als dictator, maar zijn bestuur kenmerkt zich, volgens deze krant, tot dusverre door gematigdheid. De politieke partijen van Italië doen er goed aan Mussolini te steunen, zolang zijn regering de orde en de maatschappelijke vrede handhaaft en de gesloten internationale verdragen erkent.¹⁸ Voor deze krant is het belangrijk, dat de machtsovername in Italië heeft plaatsgevonden in overeenstemming met de wil van de koning.¹⁹

De christelijk-historische krant *De Nederlander* schrijft dat de staatsgreep in de meeste steden een 'bevredigend verloop' heeft gehad en dat het gevaar van een burgeroorlog voorlopig is bezworen. De krant lijkt de Italiaanse aanpak echter niet helemaal serieus te nemen. Er zijn heel wat dingen gebeurd, 'waar wij, nuchtere noorderlingen, om glimlachen moeten'.²⁰ Ook *De Nederlander* is hoopvol gestemd, omdat het Italiaanse fascisme wel te verstandig zal zijn om zijn eigen overwinning te willen overdrijven.²¹

Positieve reacties op machtsovername

Op de machtsovername wordt in binnen- en buitenland overwegend positief gereageerd. De ex-premiers Antonio Salandra en Giolitti spreken hun steun uit. De katholieke kerk zegt het zeer gewaardeerd te hebben dat Mussolini aan de plechtigheden te Rome een godsdienstig karakter heeft gegeven door de ceremonie in de kerk te houden. De Engelse premier Andrew Bonar Law en diens minister van buitenlandse zaken George Curzon spreken hun vertrouwen uit in de vriendschappelijke samenwerking. Raymond Poincaré, de Franse minister-president, verklaart 'dat de Franse regering meer dan ooit trouw blijft aan de herinnering van de wapenbroederschap en dat de wereldvrede de handhaving van de innige vriendschap tussen de zegevierende volken eist'.²²

Zo wijzigt de niet-socialistische pers binnen enkele dagen haar houding. Het jarenlange gebruik van geweld tegen tegenstanders, de gewelddadige machtsovername in tal van steden en provincies en het afzetten van gekozen besturen worden vergeten. Het dreigen met een staatsgreep werd eind oktober nog veroordeeld, maar wordt binnen enkele dagen geaccepteerd. Deze zwalkende en beginselloze houding van de meeste

kranten kan alleen verklaard worden doordat grote waarde wordt gehecht aan rust en orde. Democratische principes mogen daarvoor wijken. De burgerlijke pers verwacht dat het nieuwe regime verstandig met haar nieuwe macht zal omgaan.

Afkeer van het nieuwe regime

De socialistische pers komt woorden te kort. Groot is de teleurstelling, groot is de afkeer van de fascistische machtsovername. Italië is nu geheel in handen is ‘van georganiseerde bandieten die over de dode lichamen van tal van proletariërs en de puinhopen van honderden arbeidersgebouwen, zich bij het zwijgend toezien van de gehele officiële wereld een weg hebben gebaad naar het staatsgezag...’ De fascisten behoeven, nu zij met de wet in de hand kunnen regeren, de wet niet langer te overtreden. Zij kunnen de wet, naar believen, ook aanpassen.²³

Deze vooruitziende blik is op dat moment ver te zoeken bij de burgerlijke pers.

Het Volk probeert ook tot een analyse te komen van de machtontplooiing van het fascisme. Terwijl eerder de passiviteit van de socialistische partij was bekritiseerd legt de krant nu de nadruk op de fouten van de Italiaanse arbeidersbeweging. ‘Een daarvan was de “bezetting der fabrieken” in 1919, die, alhoewel zij maar kort heeft geduurd en tot weinig praktisch resultaat heeft geleid, de bezittende klasse met angst en vrees voor de arbeidersbeweging heeft vervuld.’ Om hun belangen te beschermen steunden de grootindustriëlen op ruime schaal de fascisten, die tegen de vakbeweging optraden. Op het platteland deden de grootgrondbezitters hetzelfde.²⁴

Ook de communistische pers vraagt zich af hoe het tot de machtsovername van het fascisme heeft kunnen komen, terwijl de socialistische beweging toch een sterke positie in Italië had. De sociaaldemocraten worden er medeverantwoordelijk voor gehouden dat het zo ver is gekomen. De leider van de socialistische vakbeweging Ludovico D’Aragona heeft de revolutie in 1919 verraden, de socialistische leider Giacinto Menotti Serrati heeft het verzet van het proletariaat ‘tegen de witte beesten’ van het fascisme verhinderd en onthouding van ieder geweld gepredikt. Op grond hiervan sprak *De Tribune* al in 1921 over een socialistisch-fascistisch eenheidsfront.²⁵ *De Tribune* zag die opvatting bevestigd. De oproep van de communisten tot een algemene staking na de staatsgreep van Mussolini was geblokkeerd doordat de vakbondsleiders de arbeiders hadden opgeroepen kalm te blijven.²⁶

Omzwaai in de beoordeling

De conclusie kan worden getrokken dat de pers goed op de hoogte was van de ontwikkelingen in Italië en vaak uitgebreid heeft bericht over de gebeurtenissen in de maanden die voorafgingen aan de Mars naar Rome. Opvallend is dat binnen enkele dagen het oordeel over de staatsgreep wordt bijgesteld. Op afkeuring volgt snel de acceptatie van de nieuwe toestand en de verwachting dat de machtsovername van de fascisten een positieve uitwerking zal hebben.

Van een dergelijke koersverandering van de burgerlijke pers was overigens ook sprake bij andere staatsgrepen in Europa. In Spanje werd de staatsgreep van Primo de Rivera in september 1923 aanvankelijk veroordeeld, maar positief beoordeeld toen deze was geslaagd en de koning zijn goedkeuring eraan had gegeven. Datzelfde gebeurde bij de machtsgreep van Horthy in Hongarije. In beide gevallen werd het bestrijden van het bolsjewistisch gevaar als argument gebruikt. Als een staatsgreep mislukte, werd de afwijzing van dit machtsmiddel echter gehandhaafd en uitvergroet, zoals bij de Kapp putsch in Berlijn in 1920. Ook de mislukte Bierkelder putsch van Hitler in november 1923 in München werd veroordeeld. Allerwege bestond verontwaardiging dat er in de lente van 1924 zulke lichte straffen aan Hitler en consorten werden opgelegd. De Lappo beweging in Finland werd geprezen voor haar strijd tegen het communisme, maar toen de poging tot een staatsgreep in februari 1932 door de Finse president onschadelijk werd gemaakt, werd het optreden van de Lappo zwaar bekritiseerd. Geslaagde coup pogingen met als doel het bolsjewisme te bestrijden en rust en orde te herstellen konden in die jaren kennelijk op begrip en zelfs sympathie van de niet-socialistische pers rekenen.²⁷

Deze ommezwaai in de beoordeling van de machtsovername door de fascisten was niet specifiek voor de Nederlandse pers. Ook de Amerikaanse pers had vóór de Mars naar Rome veel kritiek op het politiek terrorisme van het fascisme. Na 30 oktober 1922 verstomde die kritiek. Slechts een kleine minderheid van de Amerikaanse kranten noemde het nieuwe regime een 'dictatuur'. Bepalend voor deze houding was de intense vrees voor het internationale communisme.²⁸

De conservatieve Britse pers schreef vol begrip over de Mars naar Rome. Ook voor deze kranten was de strijd van het fascisme tegen bolsjewisme en socialisme bepalend.²⁹ *The Times* schreef al in augustus 1922, dat de fascisten echte patriotten waren en voor de oude idealen van het Italiaanse liberalisme opkwamen. 'Their violence can only be understood as a reaction to the subversive forces which are undermining the independent existence of the nation'.³⁰ Eenzelfde patroon viel waar te nemen in de Franse pers. Eerst schreven ook de rechtse Franse kranten kritisch over het fascistische geweld, vooral als dat zich tegen niet-communisten richtte. Na de Mars naar Rome werden deze kranten beduidend positiever.³¹

Opmerkelijk is dat, in tegenstelling tot de Nederlandse sociaaldemocratische pers, ook de Britse Labour pers opvallend mild was over de eerste jaren van het fascisme. *The Daily Herald*, *The New Leader* en *The New Statesman* noemden het fascisme niet 'puur destructief', maar zagen er grote constructieve ideeën in.³²

De Italiaanse sociaaldemocratische en communistische kranten waren eensgezind in hun afkeer van het fascisme, maar een basis voor samenwerking was ver te zoeken. Reeds in 1922 lazen zij elkaar de les. De sociaaldemocratische pers koos steeds nadrukkelijker voor hervormingen en voor de vreedzame weg naar het socialisme en nam duidelijk afstand van het bolsjewisme. De Italiaanse communisten haalden fel uit naar de sociaaldemocraten omdat deze zich onvoldoende hadden verzet en geweigerd hadden een algemene politieke staking uit te roepen.³³

3 Afbraak van de rechtsstaat

De afbraak van de Italiaanse rechtsstaat voltrekt zich na 31 oktober 1922 systematisch en in een vlot tempo. In de eerste fase wordt amnestie verleend voor fascistische gewelddaden, worden nieuwe ontslagregels voor ambtenaren ingevoerd en komt er nieuwe wetgeving voor de rechterlijke macht.

Amnestie

Als reactie op de moord op twee fascistten in Turijn op 18 december 1922 worden door fascistten in de daaropvolgende dagen 11 antifascisten gedood en 30 verwond.¹

Kort daarna wordt op 22 december 1922 door Mussolini een decreet afgekondigd waarmee amnestie wordt verleend voor alle politieke misdrijven die een nationalistisch doel dienden en vóór of tijdens de staatsgreep zijn gepleegd. Om te voorkomen dat ook antifascisten van deze amnestie zouden profiteren, zijn misdrijven, die met meer dan drie jaar gevangenis worden bestraft, hiervan uitgezonderd. De amnestie strekt zich op dat moment niet uit tot degenen, die na de staatsgreep hebben deelgenomen aan allerlei ongeregeldeheden. In een verklaring over de onlusten in Turijn kondigt Mussolini aan dat strenge bevelen zijn gegeven 'voor een onpartijdige toepassing van de wet'.²

Met de reactie op de moorden in Turijn wilde Mussolini de vaak zeer eigenmachtig optredende plaatselijke fascistische leiders te verstaan geven dat zelfstandige strafexpedities en wraaknemingen in deze fase van de opbouw van het fascisme ongewenst waren.

De meeste kranten maken zonder nader commentaar melding van dit amnestiebesluit.³

De Tribune concludeert dat dus aan de fascistten, die vóór 31 oktober 1922 geweld hebben gepleegd, amnestie wordt verleend.⁴ Fascistisch geweld wordt gebillijkt met het argument dat dit in het belang is geweest van de natie. Aangezien fascistische daders in de regel tot lage gevangenisstraffen waren veroordeeld, als ze al veroordeeld waren, betekent dit dat fascistten uit de gevangenis kunnen worden ontslagen en in andere gevallen worden ontslagen van rechtsvervolging.

Ontslagregels voor ambtenaren

Bij besluit van 25 januari 1923 worden nieuwe ontslagregels voor ambtenaren in overheidssdienst vastgelegd. Redenen voor ontslag zijn gezondheid, onbekwaamheid, 40 jaar overheidssdienst en het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Voorts worden maatregelen aangekondigd om het openbaar bestuur efficiënter te maken en niet noodzakelijke taken te schrappen. 'Enige overbodige ministeries, die slechts als verblijfplaats voor luie ambtenaren dienstdoen, zullen worden opgeheven'.⁵

In het besluit over de organisatie van de overheid van 3 juni 1924 worden nadere criteria vastgelegd en bepalingen opgenomen over de ontslagmogelijkheden van ambtenaren. Naast overtolligheid en onbekwaamheid wordt de nadruk gelegd op onprofessioneel gedrag als ontslaggrond. Daarnaast worden regels voor automatische salarisverhoging en promotie geschrapt en vervangen door het verlenen van promotie op basis van een selectieproces.⁶

Deze hervorming komt in feite neer op een fascistisering van het overheidsapparaat, omdat stelselmatig fascistten worden benoemd in het bestuur van steden en regio's. Deze eerste stappen ter ontmanteling van de rechtsstaat worden door de pers nauwelijks onderkend.

Aantasting onafhankelijke rechtspraak

Op 1 september 1923 presenteert Giacomo Acerbo, de ondersecretaris van de ministerraad, een circulaire met criteria voor de hervorming van de overheidsadministratie. Die hervorming is, volgens Acerbo, bedoeld om de staat te ontdoen van alle niet strikt noodzakelijke juridische functies, verschillende taken te centraliseren en de (functies van de) organen die weinig nut hebben op te heffen of te wijzigen. Voor het rechtssysteem betekent dit dat vier hoven van cassatie, vier hoven van appèl, 57 rechtbanken en 550 kantongerechten worden afgeschaft. Er blijft dan nog één Hof van Cassatie over.

Deze regels hebben een grote invloed op de carrièremogelijkheden van rechters en hebben de aanpassing van de rechterlijke macht aan het fascistisch regime bevorderd. De centralisatie maakt het toezicht op het functioneren van de rechterlijke macht eenvoudiger. Rechters zullen steeds nadrukkelijker worden beoordeeld op hun loyaliteit aan het regime.

De pers ziet geen kwaad in deze hervorming en vindt het positief dat hierdoor eenheid van rechtsbedeling zal ontstaan.⁷

De bedoelingen van het regime worden duidelijk in de circulaire van 15 april 1924 inzake strafrechtelijke procedures tegen ambtenaren van het openbaar bestuur voor feiten die verband houden met de uitoefening van hun functie, de 'Procedimenti penali contro agente della forza pubblica per fatti inerenti all' esercizio delle loro funzioni'. Hierin wordt bevestigd dat het politieke gezag van het regime is gebaseerd op discipline, het principe van een sterke staat en een sterke regering en het prerogatief van het openbaar bestuur.

Met de benoeming van de jurist Alfredo Rocco tot minister van justitie wordt deze lijn concreet gemaakt en verhard. Rocco verklaart dat de magistratuur geen politiek

mag maken, geen fascistische politiek maar zeker geen antiregeringspolitiek of antifascistische politiek.

Formeel wordt het beeld van onafhankelijkheid van de rechtspraak in stand gehouden, maar de regels, het toezicht en de directe aanwijzingen van Mussolini, die soms hoge straffen in bepaalde zaken eist, bepalen de speelruimte van de rechterlijke macht. Gevolg is dat de grote meerderheid van de rechters zich aansluit bij de fascistische partij teneinde hun positie zeker te stellen. Het is ook gemakkelijker zich te voegen en zich niet te verzetten.⁸

In de pers wordt uitgebreid melding gemaakt van deze verre gaande veranderingen. Het is glashelder wat de kern is van de nieuwe wetgeving, die scherp wordt bekritiseerd.

De fascistische wetgeving [is] doortrokken van de superioriteit van de uitvoerende macht. De ambtenaren zijn de organen zijn van het uitvoerend bewind. Hij [Mussolini] zette uiteen, dat zij geheel in dezelfde geest moeten werken als het fascisme wil en dat zij anders onbruikbaar zijn. Practisch gesproken betekent deze wet, dat de regering volmacht krijgt alle ambtenaren, die vijandig staan tegen over het fascistisch regime te ontslaan. Het gehele ambtenarenapparaat zal dus gezuiverd worden om de machine fascistisch te kunnen laten werken.⁹

Het is een wanhopige ongelijke strijd van een absolute minderheid voor de liberaal-democratische gedachte, die aan een ieder de volkomen gewetens- en menings-vrijheid laat. Het is juist de onderdrukking, het uitroeien van die vrijheid, die het fascisme beoogt... En voortaan zal ook de rechterlijke macht geen spoor van onafhankelijkheid meer bezitten.¹⁰

De pers reageerde aanvankelijk weinig opmerkelijk op de eerste stappen tot afbraak van de democratische rechtsstaat. Uit de bovenstaande citaten blijkt dat de ernst van de ingrepen in de rechtsstaat na enige tijd is doorgedrongen. 'De praktijk is reeds zo, dat alle posten bij magistratuur, gemeente en rijksbestuur alleen door fascistena kunnen worden geambieerd. Een jong, niet-fascistisch advocaat komt er b.v. bij de balie niet in'.¹¹

Wijziging van het kiesstelsel

Al direct na de Mars naar Rome kondigt Mussolini aan dat hij de kieswet wil wijzigen. De machtsovername van het fascisme in Italië dient ook vorm te krijgen op parlementair gebied door de hervorming van de kieswet en de invoering van het meerderheidsstelsel:

Het aantal afgevaardigden blijft in de nieuwe wet bepaald op 535 leden. Het land wordt voor de verkiezing van de Kamer van Afgevaardigden als een geheel beschouwd met een Centraal Stembureau in Rome. Een kandidaat mag slechts in ten hoogste twee van de twintig kieskringen deelnemen. Het Centraal Stembureau onderzoekt of de lijsten en de kandidaten aan de wettelijke voorschriften voldoen. De grootste partij die bovendien 25% van het totaal aantal stemmen behaalt, krijgt onmiddellijk twee derde van het aantal zetels (dus 356 van de 535) toegewezen. Onder alle andere partijen worden vervolgens de resterende 179 zetels verdeeld.¹²

Afb. 4 *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1924). Onder-schrift: 'Hoe het Fascisme gepropageerd wordt. In Mussolini's land zijn de algemene verkiezingen in het zicht. De dictator versmaadt geen propaganda-middelen; zelfs de postdienst wordt geexploiteerd door een extra stempel: Stemt de nationale lijst.'
Bron: KB nationale bibliotheek.

De Tijd concludeert dat met dit stelsel aan een kleine minderheid gedurende een parlementaire periode van vijf jaren een overwegende meerderheid in de wetgevende vergadering wordt verschaft. Alleen de fascistten, de katholieke volkspartij, de liberalen en de socialistten komen voor een eventuele relatieve meerderheid in aanmerking. Nu kan de zogenaamde meerderheidspartij, zonder compromissen met andere partijen te sluiten, alleen aan de macht komen. 'Het stelsel komt dus neer op de overheersing van de meerderheid door een minderheid'.¹³ Ook andere kranten concluderen dat de parlementaire democratie door Mussolini wordt ondermijnd. 'Via verandering van het kiesstelsel wil hij de zekerheid krijgen van een meerderheid in het parlement die hem slaafs zal volgen. De wijziging van de kieswet geeft duidelijk blijk van minachting voor het parlement'.¹⁴

De pers vermoedt dat dit plan een breed verzet zal oproepen. Mussolini hoopt deze wijziging echter te kunnen doorzetten waarna hij onmiddellijk tot Kamerontbinding zal kunnen overgaan. Hij is ervan overtuigd dat de fascistten sterk genoeg zijn om bij de volgende verkiezingen de grootste partij te worden.¹⁵ Met een grote parlementaire meerderheid zal het voor de fascistten nog gemakkelijker worden de door het regime beoogde veranderingen door te voeren.

Bij de behandeling van de nieuwe kieswet in het parlement verklaart Mussolini op 15 juli 1923 dat er niet voor niets vele doden zijn gevallen in de straten van Rome. 'Wij hebben de macht veroverd en gaan die behouden. We zullen de macht tegen iedereen verdedigen'.¹⁶

Doordat Mussolini erin was geslaagd de Popolari partij te neutraliseren, onthouden de meeste katholieke vertegenwoordigers zich van stemming. Het nieuwe kiesstelsel wordt op 21 juli 1923 door de Kamer, met steun van de liberale partij, goedgekeurd met 223 stemmen vóór en 123 stemmen tegen. De senaat gaat op 14 november 1923 akkoord met 165 stemmen vóór en 41 tegen.

De Telegraaf concludeert dat er in Italië geen andere mening meer mag bestaan dan alleen de ware, alleen de nationale fascistische. 'Wie het waagt er een andere mening op na te houden, is eenvoudig anti-nationaal en dus een landverrader'.¹⁷

Perscensuur

Reeds op 6 december 1922 schrijft Mussolini in *Il Popolo d'Italia*, dat, gezien de dagelijkse blijken van onverantwoordelijk gedrag van sommige kranten, niemand verbaasd zou moeten zijn als de fascistische regering zou overgaan tot censuur of zelfs zwaardere maatregelen zou nemen. Via telegrammen gelast Mussolini begin 1923 meerdere malen de prefect van Turijn op te treden tegen het antifascistische blad *Rivoluzione liberale* en de hoofdredacteur Piero Gobetti op te pakken.¹⁸ Door het regime worden dus al kort na de machtsovername stappen gezet om rechtstreeks in te grijpen en de persvrijheid aan te pakken.

Op 28 mei 1923 schrijft Mussolini aan Cesare Rossi, hoofd van het persbureau van het ministerie van binnenlandse zaken, dat de prioriteit van dit bureau het ordenen en controleren van de fascistische en de nationale pers zal worden. Drie maanden later wordt dit bureau onder het direct gezag van Mussolini geplaatst.¹⁹

De pers neemt een bericht over van *Popolo d'Italia*. Volgens deze krant heeft Mussolini in een bijeenkomst met vertegenwoordigers van de fascistische bladen hun taak als volgt omschreven: ‘ “Waken tegen de vijanden van centrum en rechterzijde, zonder de linkerzijde uit het oog te verliezen. Veroordeelen van persoonlijk optreden van fascististen, die zich in plaats van de regering stellen. Afkeuren van elk geschil in de boezem van het fascisme. De verkiezingsverwachtingen de bodem inslaan, daar de verkiezingen voor onbepaalde tijd verdaagd zijn.” De *Popolo* voegt hieraan toe, dat don Sturzo en senator Albertini de vijanden van centrum en rechterzijde zijn, die Mussolini speciaal op het oog had’.²⁰

Voor het fascistische bewind is het ook belangrijk onwelgevallige berichtgeving in de internationale pers tegen te gaan. De directie der telegrafie kondigt aan, dat censuur is ingesteld voor telegrammen naar het buitenland. Hierdoor komt een eind aan de vrije berichtgeving van de vele buitenlandse correspondenten in Italië.²¹

De pers meldt dat de *Daily Telegraph* heeft bevestigd dat de censuur onmiddellijk in werking is getreden. Er is fors gesneden in de inhoud van een bericht van de correspondent in Rome.²²

Een andere prioriteit van het regime is de onderdrukking van de binnenlandse oppositionele pers. Een concrete eerste formele stap naar het einde van de persvrijheid wordt gezet op 15 juli 1923. De Italiaanse koning tekent het decreet nr. 3288, dat de prefecten het recht geeft de uitgever van een krant te waarschuwen indien in zijn krant onjuiste of tendentieuze berichten zijn gepubliceerd over diplomatieke acties van de regering. In het bijzonder worden publicaties genoemd die kennelijk tot doel hebben de publieke orde te verstoren. Ook kunnen waarschuwingen volgen op artikelen, commentaren, illustraties ed. die gericht zijn tegen het belang van de staat, de Heilige Stoel, de religie of een bevriende mogendheid. Na twee waarschuwingen kan de prefect overgaan tot het verbieden van de desbetreffende krant.

Van dit wapen wordt een jaar lang geen gebruik gemaakt, maar in verband met de grote onrust en woede in binnen- en buitenland over de moord op Matteotti besluit het regime op 8 juli 1924 dit reglement te gaan toepassen.²³ Kranten die het verbod overtreden om over de zaak Matteotti te publiceren worden in beslag genomen.²⁴

Hierna is het met de vrije pers in Italië gedaan. In een laatste ongecensureerd artikel spreekt *La Stampa* over een regime dat de vrijheid onderdrukt en benadrukt nog eens hoe belangrijk de persvrijheid is.²⁵

De pers signaleert dat de censuur steeds strenger wordt, keurt dat ook scherp af, maar legt zich er in feite bij neer. Dat betekent ook dat de in Italië werkzame correspondenten zich aanpassen aan de nieuwe regels en geen voor het regime onwelgevalige berichten meer opsturen naar hun krant. Dat wordt ook geconstateerd door Van Nispen, de Nederlandse gezant bij het Vaticaan, die op 30 december 1924 aan minister-president Ruijs de Beerenbrouck bericht, dat de Nederlandse correspondenten weinig meer over de politieke toestand in Italië schrijven. 'Ik denk uit knuppelvrees, die niet ongegrond is'.²⁶

Na het afkondigen van de dictatuur op 3 januari 1925 wordt dit beleid verder aangescherpt. De moordaanslagen op Mussolini worden vervolgens als argument gebruikt om de duimschroeven aan te draaien.

Alhoewel georganiseerde protesten van de pers tegen de censuur op het moment zelf uitbleven, wordt in de redactionele commentaren in de daaropvolgende jaren wel steeds opnieuw de fascistische censuur gehekeld. In de praktijk betekende de censuur echter dat van een kritische berichtgeving van de correspondenten, die in Rome zijn gebleven, geen sprake meer is. Artikelen uit de fascistische pers worden klakkeloos overgenomen en zijn jarenlang de belangrijkste bron voor hetgeen in Italië gebeurt. Voor onafhankelijke journalistiek is geen plaats meer. De Amerikaanse journalist George Seldes, correspondent van de *Chicago Tribune*, wordt het land uitgezet 'omdat hij weigerde zich als propagandist van het fascisme te laten gebruiken'.²⁷ Tegen deze uitzetting van een kritisch journalist wordt door de internationale pers nauwelijks geprotesteerd.

Kritiek op de censuur

Op basis van artikelen in de *Corriere della Sera* en *La Stampa* weet *The Times* te melden dat nieuwe perswetten, die een eind maken aan de persvrijheid, binnen 40 minuten door het parlement zijn aanvaard. De nieuwe wetten richten zich, volgens deze krant, tegen 'the most elementary constitutional liberties'. *The Times* verklaart dat Mussolini altijd heel redelijk is geweest, maar de hoop moet nu worden opgegeven dat hij terug wil keren naar normale constitutionele verhoudingen. In het parlement heeft hij ook verklaard, dat het fascisme het parlementarisme heeft getemd. Toch wil *The Times* er wel aan herinneren dat hij Italië in de eerste fase van de chaos heeft gered en het land heeft teruggebracht naar 'de onschatbare zegeningen van interne rust en orde'.²⁸

Mussolini toont zich gevoelig voor deze kritiek op de perscensuur en schrijft een ingezonden stuk in *The Times*, dat op 26 juni 1925 wordt gepubliceerd en waar in veel Nederlandse kranten naar wordt verwezen.²⁹ Mussolini wil enige beweringen van *The Times* corrigeren.

'Het is in strijd met de feiten', schrijft Mussolini, 'dat de laatste wetten in de Italiaanse Kamer aangenomen, de elementaire vrijheden van het volk schenden. Dit zal te duidelijker worden wanneer men de artikelen van deze wetten een voor een nagaat. Het is niet

waar, dat het Italiaanse volk ontevreden is. Integendeel, de waarheid is, dat de oppositie wordt gevoerd door een kleine ontevreden groep, terwijl de overgrote meerderheid van het Italiaanse volk in kalmte werkt en leeft, zoals vreemdelingen, die ons land bezoeken, kunnen constateeren. Ik verzoek u op te merken, dat het fascisme drie miljoen aanhangers heeft, waarvan twee miljoen leden van vakverenigingen zijn en boeren. Zelfs de Italiaanse oppositie erkent thans de grote historische betekenis van de fascistische experimenten, die krachtadig moeten worden voortgezet, ten einde niet in de taak te kort te schieten om het Italiaanse volk moreel en materieel op een hoger peil te brengen, en ook in het belang van de Europese beschaving'.³⁰

The Times wijst er in een reactie op dat het in een vrije pers mogelijk is allerlei verschillende meningen te publiceren. De krant brengt nogmaals hulde aan Mussolini voor wat hij heeft gedaan om Italië te redden 'from a social peril which was imminent and great' en dat hij aan vele wantoestanden in het land een einde heeft gemaakt. Zijn politieke koers heeft op de lange duur echter geen toekomst.³¹

Na juni 1925 wordt de binnenlandse censuur verder aangescherpt. Oppositiebladen, zoals de communistische krant *L'Unità* en de socialistische krant *Avanti!* worden verboden. Ook worden kritische hoofdredacteuren vervangen door loyale fascistten, zoals bij de *Corriere della Sera* waar Luigi Albertini wordt ontslagen.

Ook de radio wordt aan strikte centrale regels gebonden. In de pers wordt gemeld, dat uitsluitend radioverspreiding kan plaatsvinden via de Unione Radiofonica Italiana en dat het alleen mag gaan om muzikale voordrachten, redevoeringen, preken en officiële mededelingen.³²

Gelijkschakeling van de Italiaanse pers

Begin november 1925 worden in Rome generaal Luigi Capello, de leider van de Italiaanse vrijmetselarij, en het voormalige sociaaldemocratische parlementslid Tito Zaniboni gearresteerd. Zij worden beschuldigd van deelname aan een complot tegen het leven van Mussolini. De aanslag zou worden uitgevoerd gedurende een feestelijke optocht. Over de gevolgen van deze affaire bericht het staatkundig-gereformeerd dagblad *De Banier*:

Door de moordaanslag is Mussolini toch weer schier meer dan ooit de grote man in Italië. Men heeft hem gehuldigd op een grootse en indrukwekkende wijze. Van deze geboden gelegenheid heeft het fascisme niet weinig partij getrokken. Onmiddellijk heeft de Italiaanse regering de op haar leider beraamde moord aangegrepen als een zeer geschikt middel om de oppositie voor goed ten onder te brengen. Daartoe wacht zij niet eens het onderzoek van politie en justitie af. Direct werd door haar vastgesteld, dat men in het onderhavige geval te doen had met een wijdvertakte en uiterst gevaarlijke samenzwering van de vrijmetselaars en socialistten. Dadelijk werden alle loges der vrijmetselaars bezet en alle unitarische socialistische organisaties ontbonden. En tevens werd al even spoedig een strenge censuur op heel de Italiaanse pers uitgeoefend. Meer dan ooit is thans het fascisme in Italië oppermachtig.³³

De meeste kranten nemen in hun berichtgeving over de aanslag de officiële verklaringen van de regering over. Er is kennelijk in de algehele opwinding weinig ruimte voor het

zetten van vraagtekens bij de complottheorie van het regime waarmee in één klap zowel de sociaaldemocraten als de vrijmetselaars definitief konden worden uitgeschakeld.³⁴

De perscensuur en de bedreiging van de directie van de liberale *Corriere della Sera* worden door de redactie van *De Telegraaf* scherp bekritiseerd.³⁵ Deze kritiek verandert echter niets aan de wijze waarop de berichtgeving uit Italië daarna wordt verzorgd.

De censuur heeft effect, want na 1925 verschijnen in de pers alleen nog enkele kritische berichten over de gebeurtenissen in Italië indien deze van een andere bron dan de eigen correspondent afkomstig zijn.

Het ontbreken van kritische persstemmen in Italië kan mede verklaren dat in 1926 het aantal artikelen over het wel en wee van Mussolini een hoogtepunt bereikt. Hij lijkt belangrijker en populairder te zijn dan ooit, zeker na een nieuwe aanslag op zijn leven op 7 april 1926.

Toen hij na zijn openingsrede op een internationaal congres van chirurgen op het Capitoolplein in zijn auto wilde stappen, werd hij door de Ierse Violet Gibson beschooten. ‘Mussolini kreeg een zeer lichte verwonding, waardoor zijn neusvleugels werden doorboord... De daderes werd naar de vrouwengevangenis overgebracht’.³⁶ Mussolini werd ter plekke behandeld door de aanwezige chirurgen.

In Rome wordt door fascistien op deze nieuwe aanslag op de leider gereageerd met vernielingen van de kantoren en de drukkerij van de kritische krant *Il Mondo*. Volgens de meeste Italiaanse kranten is deze aanslag het gevolg van bolsjewistische agitatie. In het land wordt volop gevierd dat de aanslag is mislukt en worden overal dankdiensten georganiseerd. In heel Europa wordt opgelucht gereageerd. Regeringsleiders feliciteren Mussolini met het overleven van de aanslag. ‘De paus uitte zijn grote voldoening dat Mussolini op wonderbaarlijke wijze aan de aanslag was ontsnapt’.³⁷ De pers is vol bewondering dat de Duce zijn werkzaamheden gewoon voortzet.³⁸

Violet Gibson werd krankzinnig verklaard en mocht naar Ierland terugkeren, waar zij in een inrichting werd opgenomen. In 2021 werd zij door de gemeente Dublin met een gedenksteen geëerd voor haar daad.³⁹

Deze nieuwe aanslag is weer een nieuw argument om de censuur aan te scherpen. Interessante nieuwtjes en luchtige reportages gaan vanaf dat moment het nieuws uit Italië overheersen, zoals het plan een tunnel te bouwen tussen Sicilië en het vasteland, een plan dat honderd jaar later nog steeds niet is gerealiseerd.⁴⁰ De artikelen over Italië staan jarenlang bol van de binnenlandse prestaties en het internationale optreden van de dictator.

De in Tilburg verschijnende katholieke krant *Het Nieuwsblad van de Zuiden* bekritiseert de onderwerping van de Italiaanse pers.

Er kwam een wet waardoor niemand meer iets in een Italiaanse krant kon schrijven, die niet tot een door regerings- en partijmannen gecontroleerde en bestuurd journalisten vereniging behoorde. Het sprak natuurlijk van zelf, dat niemand in deze vereniging opgenomen werd, die niet door en door fascistisch gezind was. Het fascisme kent wel geen vóór censuur voor de pers, maar kranten waarin berichten of artikelen voorkomen, die het fascisme niet behagen, kunnen door de politie in beslag genomen worden. Het grapje, dat men dikwijls in Italië hoort, als zouden de redacteurs van de kranten hun artikelen met de telefoon aan het oor schrijven en dat aan de andere zijde van de draad een regeringsman zit, berust maar al te veel op waarheid. De Italiaanse kranten zijn eentonig geworden, zij schrijven zo ongeveer allemaal hetzelfde, met dit gevolg, dat heel veel Italianen helemaal geen krant meer lezen.⁴¹

Reacties van de Nederlandse pers

Volgens de historicus Frank van Vree zijn censuur en zelfcensuur na de ‘Disposizioni sulla stampa periodica’ (‘Voorschriften voor de dag- en weekbladen’) van december 1925 en de ‘Provvedimenti per la difesa dello Stato’ (‘Maatregelen ter verdediging van de staat’) van november 1926 van invloed geweest op de berichtgeving vanuit Italië. Buitenlandse correspondenten pasten regelmatig zelfcensuur toe en ontvingen aanwijzingen of vermaningen, al dan niet door tussenkomst van diplomatieke vertegenwoordigers. De journalist Max van Poll werd, op aandringen van de pauselijke vertegenwoordiger in Den Haag, ontslagen als medewerker van *De Tijd* omdat hij zich te kritisch tegenover het fascisme zou opstellen.⁴²

Ondanks de censuur en de beperkingen die de meeste kranten zichzelf oplegden kon belangrijke informatie nog steeds tot Nederland doordringen. Journalisten van Nederlandse kranten in Italië konden door het land reizen en daarna een reportage schrijven.⁴³ Ook tal van bekende Nederlanders reisden naar Italië en konden bij hun terugkeer in Nederland vrijelijk over hun ervaringen berichten. Het bleef ook mogelijk via de buitenlandse pers informatie te verkrijgen over gebeurtenissen waarover de Italiaanse pers niet mocht berichten.⁴⁴

Na november 1925 geeft alleen *De Tribune* nog regelmatig en uitvoerig informatie over het lot van communistische parlementariërs, onder wie Gramsci en Terracini.⁴⁵ Deze krant maakt daarbij gebruik van publicaties in *L’Humanité*, die ook over eerdere gewelddaden veel uitgebreider en gedetailleerder had bericht dan de Nederlandse pers.

Pas toen de beroemde dirigent Arturo Toscanini werd mishandeld omdat hij weigerde de fascistische hymne *Giovinetta* te spelen in de Scala van Milaan werd zo’n gebeurtenis door de internationale pers weer opgepakt.⁴⁶ Vooral *Het Volk* publiceerde uitvoerig over dit voorval en was verheugd dat de dirigent, ondanks de aanwezigheid van honderden politiemensen, toch steun kreeg. ‘De moedige dirigent trotseert de fascistische dreigementen... Na afloop van het concert riep een student “Eviva Toscanini”, waarop een ware bijvalsstroom losbarstte. Carabinieri wierpen zich op de student en namen hem en twintig van zijn vrienden gevangen’.⁴⁷

De censuur raakt niet alleen de pers. Het algemene klimaat heeft ook invloed op de publicatie van boeken en tijdschriften. In 1926 durft geen uitgever nog een boek te publiceren waarin het fascisme, de fascistische partij of haar leiders worden bekritiseerd. Deze vrijwillige censuur is voor het regime niet voldoende. In januari 1929 wordt verordonneerd dat alle manuscripten over politiek gevoelige onderwerpen tevoren moeten worden goedgekeurd door de fascistische partij.⁴⁸ Daarnaast wordt reeds gepubliceerd werk geconfisqueerd. Tal van boeken van onder meer Dostojevski, Gorki, Gogol, London, Mann, Remarque, Toergenjev en Tolstoi worden verboden.⁴⁹

Blauwdruk voor de afbraak van een rechtsstaat

Het is thans goed mogelijk een patroon te ontdekken in de wijze waarop het fascisme geleidelijk maar systematisch de rechtsstaat wist af te breken. Niet door een pakket van

maatregelen te presenteren waardoor in één klap een fundamentele herziening van de rechtsstaat zou worden gerealiseerd, maar door stap voor stap maatregelen voor te stellen die kennelijk voor veel parlementariërs, maar ook voor de pers, aanvankelijk redelijk leken en goed beargumenteerd waren. Deze salamitactiek is doeltreffend geweest. De afzonderlijke maatregelen hebben in de pers aanvankelijk tot weinig ophef geleid. Toen het hele complex van maatregelen echter was ingevoerd, moest de pers vaststellen dat er geen vrijheid meer was en dat iedereen zich moest voegen, ook de pers.

Het is opmerkelijk dat het fascistische programma tot afbraak van de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en de persvrijheid dat in de twintiger jaren van de 20^e eeuw is uitgevoerd in de 21^e eeuw bijna exact is gekopieerd door Polen en Hongarije. Er zijn verschillen tussen Polen en Hongarije, maar in beide gevallen zijn er veel overeenkomsten met het Italië van toen als het gaat om de afbraak van de rechtsstaat. Het patroon is hetzelfde. De pensioengerechtigde leeftijd van rechters wordt verlaagd, waardoor rechters kunnen worden ontslagen en vervangen door rechters die loyaal zijn aan het regime. De greep van het regime op de rechterlijke macht wordt verhoogd, waardoor de onafhankelijkheid en onpartijdigheid niet meer kan worden gegarandeerd. Kritische rechters kunnen worden ontslagen. De vrijheid van meningsuiting wordt beperkt. Nieuwe mediawetten bieden geen waarborgen meer voor een ongecensureerde en onafhankelijke pers.⁵⁰

Een overeenkomst met Italië tijdens het fascisme is ook dat al deze maatregelen zijn genomen terwijl er nog steeds sprake is van een parlementaire democratie. Een belangrijk verschil met de situatie in Italië tijdens het fascistisch bewind is wel dat de Nederlandse media in de 21^e eeuw aanzienlijk meer aandacht hebben voor de bedreigingen van de rechtsstaat.

4 De belangen van het Vaticaan

Na de Mars naar Rome wil Mussolini tot overeenstemming komen met het Vaticaan over de relatie tussen het Vaticaan en de Italiaanse staat. Volgens de katholieke pers zou de Italiaanse staat dan pas tot volle bloei kunnen komen, 'wanneer het hem [Mussolini] zou lukken een overeenkomst met het Vaticaan te sluiten en wanneer hij in het parlement de sterke en onvergelijkkelijk actieve popolari partij aan zijn zijde zal hebben'.¹ Ook andere kranten verwachten dat er grote veranderingen op komst zijn in de relatie tussen de staat en het Vaticaan en dat Mussolini een einde wil maken aan een conflict dat meer dan vijftig jaar heeft geduurd. Mussolini wenst de indruk weg te nemen dat het fascisme iets tegen de kerk en het katholicisme zou hebben. Hij verklaart dat hij godsdienstig is en een tegenstander van alle soorten van anti-clericalisme. *De Volkskrant* herinnert eraan dat hij in het parlement eerder al had tegengesproken 'dat de Kerk het legendarische roof- en moordhol zou zijn, waarvan men leest in de propagandaliteratuur'.²

Toenadering Fascisme en Vaticaan

Van de kant van het Vaticaan wordt geleidelijk ook publiekelijk in steeds positiever zin over het nieuwe regime gesproken. Deze toenadering speelt een belangrijke rol in het debat over het nieuwe kiesstelsel. Voor het wijzigen van het kiesstelsel is een meerderheid nodig in de Kamer van Afgevaardigden. Dat betekent dat de nieuwe wet gesteund moet worden door de nationalistten, de liberalen en de conservatieven, maar ook door de katholieken. Dat laatste is een probleem. Don Sturzo, de fractievoorzitter van de katholieke volkspartij, de Partito Popolari, keert zich steeds duidelijker tegen de koers van het fascistische regime. Hij toont zich bezorgd over leden van zijn partij die zijn overgelopen naar de fascistische partij en katholieke geestelijken die zich achter het fascisme scharen.

Onder leiding van Sturzo stellen de Popolari zich fel op tegen de nieuwe kieswet en vormen daardoor een belangrijk obstakel voor aanvaarding van de wet in het parlement.³ Don Sturzo wordt door het Vaticaan echter gedwongen het veld te ruimen om de weg vrij te maken voor de aanvaarding van de kieswet.⁴

Vooraanstaande persoonlijkheden in de katholieke wereld, onder wie hoge ambtsdragers van het Vaticaan, spreken zich openlijk en ondubbelzinnig uit vóór de fascistische regering en tegen de politiek van don Sturzo. Sturzo zelf verklaart te zijn

afgetreden om een eind te maken aan de bedreigingen door de fascistische van de geestelijkheid en de katholieke organisaties.⁵

Volgens het *Algemeen Handelsblad* heeft:

het Vaticaan zeer veel reden om aan de regering zo min mogelijk moeilijkheden in de weg te leggen. Sedert de éénwording van Italië is niet één regering de Kerk zo goed gezind geweest, en niet één regering heeft zo metterdaad bewezen de religieuze belangen te willen behartigen. Men herinnert zich, dat de fascistische regering het eindexamen van de katholieke middelbare scholen met dat van de staatsscholen heeft gelijkgesteld, terwijl een van haar eerste daden was godsdienstonderwijs en crucifix op de lagere scholen weer in te voeren.

De krant concludeert dat met Sturzo een geduchte tegenstander onschadelijk is gemaakt.⁶

Een jaar later herinnert don Sturzo zijn partijgenoten eraan, dat de Partito Popolare is opgericht als een democratische partij, gegrondvest op christelijke beginselen en op die van vrijheid en gelijkheid van allen tegenover de wet. Hij wijst op de fundamentele kloof tussen enerzijds democratie en vrijheid en anderzijds de dictatuur van het fascisme. Elke samenwerking op politiek terrein tussen de katholieken en de fascistische regering is zijns inziens daarom onmogelijk.⁷

De redactie van *De Tijd* ziet dit anders en meent dat don Sturzo de plooibaarheid mist die onder de gegeven politieke omstandigheden noodzakelijk is.⁸ Deze opvatting wordt door een van de andere medewerkers van *De Tijd* bestreden. Deze wijst op de gewelddaden tegen katholieke geestelijken, tegen katholieke bladen en ook tegen de popolari als zodanig. 'De meerderheid van de Volkspartij was tegen de medewerking aan de dictatuur'.⁹

Opvallend is dat *De Tijd* als een van de weinige kranten in deze jaren in haar kolommen ruimte heeft gegeven aan andere opvattingen.

Het Verdrag van Lateranen

Veel aandacht gaat in 1929 uit naar de overeenkomst die, na vele jaren van onderhandelen, wordt gesloten tussen de Italiaanse staat en het Vaticaan, het zogenaamde verdrag van Lateranen. Bij dit verdrag wordt het gezag van de paus over de onafhankelijke Vaticaanse staat erkend. Een jarenlang dispuut wordt hiermee de wereld uit geholpen. In een Concordaat wordt de verhouding tussen de Katholieke Kerk en de Italiaanse staat geregeld, waarbij het rooms-katholicisme feitelijk de staatsgodsdienst wordt. Gelet op de benarde financiële positie van het Vaticaan is het daarnaast belangrijk dat compensatie wordt betaald voor de bezittingen die in 1870 door de Italiaanse staat in beslag zijn genomen.

De katholieke pers is enthousiast over dit akkoord. Het verdrag van Lateranen is de grootste verdienste van Mussolini. Het getuigt van een aangeboren staatsmansinzicht. Mussolini kan een plaats innemen naast de Giganten aller tijden.¹⁰ 'In alle steden van Italië is het bericht over de tot standkoming van het accoord tussen de H. Stoel en Italië met geweldige geestdrift ontvangen. Groepen mensen trokken door de straten en

De Volkskrant (16 februari 1929). Onderschrift: 'Onze foto brengt het historische moment in beeld van de ondertekening van het verdrag tussen de H. Stoel en Italië, door Z.E. Kardinaal Gasparri en Mussolini. Het ogenblik waarop de Kardinaal-Staatssecretaris tekent voor Z.H. de Paus.'
Bron: KB nationale bibliotheek.

luide toejuichingen weerklonken voor de Paus, de koning en Mussolini. Allen gaven uiting aan de grote vreugde, die het historisch feit der ondertekening van het verdrag heeft gewekt'.¹¹

Bij alle euforie is ook aandacht voor de meer problematische kanten van de overeenkomst, waaruit een onderschikking van de kerk aan de fascistische staat kan blijken. Toch lijkt hier wel begrip voor te bestaan.

De politieke macht van de geestelijkheid is zeer beknot en de invloed vooral van niet-fascistische geestelijken is tot een minimum gereduceerd. De maatregelen zijn genomen om Italië het bezit te verzekeren van een clerus, die op de eerste plaats Italiaans voelt en denkt. Het hardhandig optreden van de fascistische regering tegen vele niet met haar sympathiserende geestelijken en de daarop gewoonlijk volgende afkeer van het Regime, vooral bij de plattelandsbevolking, schijnt tot de overweging geleid te hebben dat voorkomen beter dan genezen is. Zo zweren dan de bisschoppen de reeds bekende eed van trouw aan de Italiaanse staat, waartoe, zoals men weet, het fascisme al sinds lang gepromoveerd is. Voorts zal bij de regering worden geïnformeerd of er bij haar ook bezwaren tegen een bepaalde benoeming bestaan. Ook de namen van oversten in kloosters, van pastoors in parochies zullen voordat de benoeming plaats heeft, aan de regering worden bekend gemaakt, natuurlijk eveneens om mogelijke bezwaren in overweging te nemen.¹²

De meeste niet-katholieke kranten concluderen dat het prestige van fascistisch Italië aanzienlijk is toegenomen door het succes van Mussolini op een gebied waar al zijn voorgangers hebben gefaald.¹³ Het fascisme zal door deze overeenkomst kunnen rekenen op de steun van die rooms-katholieke Italianen, die zich tot dusverre nog afzijdig hebben gehouden.¹⁴ De sociaaldemocratische pers is bezorgd en stelt de kerk verantwoordelijk voor de versterking van de positie van het fascisme.

... de Katholieke Kerk heeft de versterking van haar positie betaald met de niet mindere versterking van het fascisme. Het fascisme heeft in Italië de macht in handen. ... het fascisme zoekt naar versterking van zijn zedelijk gezag. Het wil ook in zedelijk opzicht voor vol worden aangezien. Dat heeft het voor een goed deel bereikt dóór het verdrag met de paus. ... Mussolini staat sterker nu. Hij heeft vrienden gewonnen over heel de wereld. Hij zit – zij het voor een ogenblik – steviger in het zadel dan ooit... Zo wordt de zoete drank der machtsvergroting van het Vaticaan vergald door de alsem van de machtsvergroting van het fascisme, waarvoor de Kerk verantwoordelijk is.¹⁵

De reacties in Italië en in de internationale pers bevestigen dat deze overeenkomsten Mussolini en het fascisme veel prestige hebben opgeleverd, niet alleen onder katholieken.

De overeenkomst met het Vaticaan verhindert het fascistisch regime echter niet zijn eigen belangen te blijven nastreven. Een jaar na het Concordaat stelt de christelijk-historische krant *De Nederlander* tevreden vast dat Mussolini in elk geval geen gehoor geeft aan de wens van de paus het katholicisme te erkennen als enige godsdienst en daarmee de propaganda voor het protestantisme te belemmeren. Er moet absoluut sprake blijven van gewetensvrijheid.¹⁶

De Italiaanse jeugd

Volgens de Londense krant *The Times* is er geen terrein in Italië, waar de staat zich buiten houdt. Na de politiek van laissez-faire van het oude bewind is er nu de ‘alomvattende vaderlijke zorg van de huidige regering’. De leidende opvatting van Mussolini wordt ook toegepast bij de opvoeding van de jeugd. Dat ligt voor de hand omdat het werkelijke succes van een beweging afhangt van de vraag of zij in staat is de jeugd voor zich te winnen.¹⁷

De communistische krant *De Tribune* vindt het duidelijk dat het fascisme met haar aandacht voor de jeugd oorlogszuchtige en imperialistische bedoelingen heeft. In de scholen is de werving van kinderen voor de Balilla, de fascistische jeugdorganisatie, tot het uiterste opgevoerd.¹⁸ Deze organisatie werd in 1926 opgericht en in 1927 bij koninklijk decreet erkend.

De naam ontleent ze aan een Genuese straatjongen, Giambattista Perasso, bijgenaamd Balilla, die op 5 December 1746 bij gelegenheid van een relletje, de eerste steen wierp op de Oostenrijkse soldaten, met het gevolg, dat de Genuezen hun stad wisten te bevrijden. Deze vereniging der ‘Balilla’ bestaat uit twee groepen, de eigenlijke ‘Balilla’, van acht tot veertien jaar en de ‘avanguardisti’ van 14 tot 18 jaar, die dezelfde naam voeren als de schooljongens en jeugdige arbeiders, die in 1922 aan de mars op Rome deelnamen. In de loop van het achttiende levensjaar maakt de jaarlijkse ‘Leva fascista’ de jongeman tot lid van de partij en tevens tot soldaat van de zwarte elite.

Volgens de statuten dient de jeugdbond tot het vormen van ‘de nieuwe Italiaan’, die voor alles een goed soldaat moet zijn. De lijfspreuk is: ‘Voorwaarts met de handgranaat in de hand, de dolk tussen de tanden en een suprême minachting voor de dood in de borst’.¹⁹

Over de opvoeding en de organisatie van de jeugd ontwikkelt zich een ernstig conflict tussen de regering van Mussolini en het Vaticaan. Volgens Mussolini komt de jongere

Algemeen Handelsblad (24 oktober 1933). Onderschrift: 'De Balilla Marcheert. - Vol elan, het geweer geschouderd, het hoofd naar de Duce gewend, nam Zondag de Balilla deel aan een grote troepeninspectie, die door Mussolini werd bijgewoond.' Bron: KB nationale bibliotheek.

generatie geheel aan de fascistische staat toe. De jongeren dienen opgevoed te worden in de goede geest van fascistische discipline. Naast de Balilla is er daarom geen ruimte voor een andere jeugdorganisatie. Volgens het Vaticaan is het echter niet de staat, maar de kerk die in de opvoeding een bepalende rol moet spelen.

De Nederlander is het absoluut niet eens met de stellingen van Mussolini en het Vaticaan. Volgens deze protestantse krant hebben primair de ouders de verantwoordelijkheid voor de opvoeding. De krant verklaart op haar hoede te zijn voor kerkgezag, omdat clericalisering van het leven alle vrijheid belemmert en de ontwikkeling van de persoonlijkheid zal remmen.²⁰

Ondanks de garantie van de paus dat de katholieke jeugdbeweging Azione Cattolica geen politieke activiteiten zal ontplooiën, blijven de strubbelingen voortduren. *De Tijd* vraagt zich af waarom het fascistische regime niet zuiniger is op zijn vrienden. Het fascisme kan met haar opstelling de kostbare sympathie van kerkelijke kringen verspelen.²¹

Vrijtijdsbesteding

Naast de fascistische jeugdorganisatie probeert het fascisme ook de vrije tijd van de Italiaanse arbeiders te controleren via de 'Opera Nazionale Dopolavoro'. De Dopolavoro, die in 1930 ruim 1.500.000 leden telt, heeft als doel de arbeider een gezonde en nuttige besteding van zijn dagelijkse vrije uren en van de verplichte jaarlijkse vakantie te verzekeren. Iedereen, die een politiek 'zuiver verleden' heeft, kan lid worden en zich bezighouden met lichte atletiek, worstelen, roeien, zwemmen, en vooral met het

maken van uitstapjes in de bergen. Samen met de afdelingen van de Balilla maken de afdelingen van Dopolavoro gebruik van de oude volkshuizen van de socialistische arbeiders. In het weekend krijgen de leden korting op het gebruik van openbaar vervoer, schouwburgen en bioscopen, in winkels en restaurants, bij de aanschaf van goedgekeurde boeken en bij het verkrijgen van medische hulp bij een bevalling, hetgeen in die tijd in Italië voor velen niet mogelijk was.

Volgens het *Algemeen Handelsblad* is de ‘Dopolavoro een prachtig werktuig om de fascistische idee in de massa’s te doen doordringen’. De *Telegraaf* vindt het helemaal niet prachtig en spreekt van een schandelijke wijze om zich te bemoeien met het leven en de vrije tijd van mensen. De *Tijd* is vooral bezorgd over het door de nationaalsocialisten in Duitsland opgezette systeem van Dopolavoro, omdat daar dan geen enkele ruimte meer is voor katholiek leven. In het katholieke Italië is dat minder een probleem.²²

Non abbiamo bisogno

Tamelijk onverwacht verklaart de paus op 29 juni 1931 in de encycliek ‘Non abbiamo bisogno’ (‘Wij hebben niet nodig’) het fascisme ‘niet verenigbaar met de katholieke kerk, noch met het natuurrecht’. De daden van geweld van het fascisme worden veroordeeld. De encycliek, die naar het buitenland was gesmokkeld om publicatie te garanderen, spreekt van een ware haatcampagne in heel Italië tegen alles wat de paus en de kerk het dierbaarst is.²³

De kritiek van de paus op het fascisme concentreert zich op de houding en de acties van het fascisme ten aanzien van het katholieke geloof en de katholieke organisaties. Een principiële afwijzing door het Vaticaan van het fascisme als zodanig blijft achterwege. De titel van de encycliek – ‘Non abbiamo bisogno’ – kan, volgens *De Tijd*, ook zo worden begrepen, dat de Kerk de verdiensten van het fascisme erkent, maar dat de kerk het fascisme niet nodig heeft en het van zich af moet stoten, indien het in strijd komt met het heilig recht.²⁴

Uiteindelijk wordt enig evenwicht bereikt tussen het regime en de katholieke kerk. Overeengekomen wordt dat de bisschoppen voortaan aanhangers van het fascisme tot leiders van de Azione Cattolica zullen benoemen.²⁵ De pers concludeert dat antifascistische katholieken dus uit hun functie zullen worden gezet.²⁶

De discussie over de encycliek kan de sociaaldemocratische krant *Het Volk* wat minder boeien, omdat de paus en Mussolini het in de grond van de zaak volkomen met elkaar eens zijn dat het absolutisme of de dictatuur boven de democratie staat. Alles wat een dictatuur kenmerkt vindt zijn ideaalste uitwerking in de katholieke kerk. ‘Moskou en het fascisme zijn niets meer dan de nog onervaren leerlingen van dat eeuwenoude systeem’.²⁷

In een verklaring herinnert de illegale Italiaanse Communistische Partij eraan, dat de katholieke kerk vanaf het begin het fascisme heeft gesteund. ‘De katholieke kerk is daarom een tweelingzuster van het fascisme’.²⁸

Tegen racisme

Duidelijk afstand van het fascisme neemt de katholieke kerk pas na de invoering van de rassenwetten. Op 28 juli 1938 spreekt de paus publiekelijk zijn veroordeling uit over de rassenpolitiek en het 'overdreven nationalisme'. Het geloof is katholiek en universeel en niet racistisch, noch nationalistisch, noch separatistisch, maar katholiek. Men moet de belangrijkste geest, de geest des geloofs, overal uitdragen. De geest van separatisme, van overdreven nationalisme, is verfoeilijk, juist omdat hij niet christelijk is en tenslotte ook ophoudt menselijk te zijn. De paus betreurt het dat de Italiaanse regering gemeend heeft Duitsland te moeten volgen.²⁹

Door de fascistische pers wordt ongewoon fel gereageerd op de veroordeling van de rassenpolitiek door de paus. De *Regime Fascista* schreef: 'Niet wij alleen, maar ook de vrijmetselaars en de Joden, die gemene zaak maken met de *Osservatore Romano*, hebben de woorden verstaan die uit Castel Gandolfo komen. Het rassenprobleem is in hoofdzaak een politiek probleem. Wie voor deze kwestie geen begrip toont, is onze vijand.'³⁰

De sociaaldemocratische pers blijft kritisch. *Het Volk* vindt het opvallend dat de Paus scherp stelling neemt tegen de Jodenvervolging, terwijl hij zich niet heeft uitgesproken tegen de verovering van Abessinië en de verovering van Spanje heeft begunstigd. Zijn houding ten aanzien van deze acties kwam voort uit zijn hartgrondige afkeer van het communisme. Het belang van de afwijzing van de rassenleer door de Paus moet, volgens *Het Volk*, daarom niet te hoog worden aangeslagen.³¹

Uit de berichtgeving in de pers komt goed naar voren welke rol de katholieke kerk in de twintiger jaren tijdens de opmars van het fascisme in Italië heeft gespeeld. De katholieke volkspartij, de Popolari, was in de positie om tal van ondemocratische veranderingen te blokkeren en de democratische rechtsstaat te verdedigen, doch dit werd via aanwijzingen van het kerkgezag verhinderd. Opportunistische overwegingen zullen hier zeker een rol hebben gespeeld. Het Vaticaan wilde beslist tot de overeenkomsten met het regime komen, zoals die in 1929 zijn gesloten. Gedurende vele jaren is door de *Osservatore Romano* welwillend en vaak zelfs positief over het fascisme en over Mussolini geschreven. Dit alles heeft de toch al sterk aanwezige anticlericale gevoelens bij de sociaaldemocratische pers alleen maar aangewakkerd.

De koersverandering van de katholieke kerk, eerst via de encycliek 'Non abbiamo bisogno' in 1931 en daarna door de stellingname tegen de rassenpolitiek in 1938, is door de linkse pers weinig op waarde geschat. De afkeer van de katholieke kerk, die bij de sociaaldemocratische en communistische pers te merken was, verduisterde de beoordeling van de in gang gezette ontwikkeling.

5 De Korfoe crisis

De Italiaanse bezetting van het Griekse eiland Korfoe in 1923 heeft in de historiografie betrekkelijk weinig aandacht gekregen. Dat is vreemd omdat de Korfoe crisis een belangrijke rol heeft gespeeld bij het realiseren van de imperialistische aspiraties van Mussolini. Bovendien werd door de Italiaanse fascistten voor het eerst buiten Italië geweld gebruikt. Niet Italiaanse tegenstanders van het fascisme waren het slachtoffer, maar vredelievende inwoners van een ander land. In de pers werd wel veel aandacht aan het Korfoe conflict besteed omdat gevreesd werd dat het conflict zou kunnen uitmonden in een nieuwe oorlog rond de Middellandse Zee.

Het Italiaanse fascisme presenteert zich in de eerste maanden vooral als een ultranationalistische beweging. Het is ook gewelddadig, antidemocratisch en antiliberaal, maar het nationalistische element wordt in alle beschouwingen benadrukt. Er is aanvaardbaar in de pers weinig oog voor de imperialistische ambities van het fascisme.

De gezaghebbende liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* is een van de weinige niet-socialistische kranten die al in een vroeg stadium verwacht 'dat een overwinning van het fascisme zal leiden tot een niet te breidelen imperialisme'. In een interview vindt Mussolini er geen doekjes om. Politieke expansie is een van de hoofdpunten van zijn programma. 'Op grond van overwegingen van handelspolitiek kunnen wij de Middellandse Zee, het Oosten, Syrië, Anatolië, de Zwarte Zee en Zuid-Rusland niet opgeven'.¹

Tien maanden na de Mars naar Rome en de verovering van de staatsmacht laat Mussolini zien wat de ambities van het fascisme zijn en maakt hij een begin met zijn plan weer volledig controle te krijgen over de Middellandse Zee: Mare Nostrum. Met het veelvuldig gebruik van de Romeinse aanduiding van de Middellandse Zee wordt herinnerd aan het roemrijke verleden en wordt het zelfvertrouwen en de superioriteit van de Italiaanse natie benadrukt. Neergekeken wordt op andere volkeren in het Middellandse Zeegebied.

Italië was voorbereid

Eind juli 1923 wordt de Italiaanse vloot in de haven van Taranto in staat van paraatheid gebracht. In een gesprek met admiraal Solari en zeekapitein Antonio Foscini spreekt Thaon di Revel, de minister van marine, zijn zorgen uit over de afname van het Italiaanse prestige in het Middellandse Zeegebied.² De minister wenst Italië in de oude

roem te herstellen, wereldwijd weer een erkende status te geven en prestige te veroveren door een of andere symbolische daad. De reden om de vloot in Taranto te concentreren is volgens Thaon di Revel de slechter wordende relatie met Griekenland. Besproken wordt dat als argument voor een aanvalsactie gewezen zou kunnen worden op het feit dat Griekenland het Italiaanse bezit van de Dodecanese eilanden in de Aegeïsche Zee betwist. Aan Griekenland zal daarom een signaal moeten worden afgegeven door het strategisch belangrijke en dichtbij Italië gelegen Korfoe te bezetten. Een kleine groep militairen wordt in alle openheid naar Korfoe gestuurd om de situatie daar te verkennen.³ Het wachten is alleen op te verwachten ‘provocatieve acties’ van Griekenland.⁴

Het is ondenkbaar dat deze voorbereidingen zijn getroffen buiten medeweten van Mussolini.

Dat de bezetting van het eiland al lang was gepland wordt later door onder meer de *Nieuwe Rotterdamse Courant* bevestigd. De krant bericht, dat:

de Britse dr. Kennedy en de Amerikaanse kolonel Lowe die op Korfoe waren, hebben verklaard dat vier weken vóór de bezetting van Korfoe een Italiaans oorlogsschip een bezoek aan Korfoe heeft gebracht en dat de officieren en manschappen onthaald zijn door de prefect en door de burgerlijke autoriteiten. De Italiaanse bevelvoerder vroeg verlof zijn manschappen enige korte marsen over het eiland te laten houden. Dit verlof werd bereidwillig gegeven en een verrassend grote afdeling Italiaanse mariniers kwam aan land en kampeerde dicht bij het Achilleion, het paleis van ex-keizer Wilhelm, en bracht er verscheidene dagen door, waarbij zij het gehele eiland rondgingen. Deze feiten worden door dr. Kennedy en kolonel Lowe beschouwd als een aanwijzing, dat de Italianen toen reeds de besliste gedachte hadden Korfoe te bezetten en toen bezig waren daarvoor de nodige opnemingen te doen.⁵

Een casus belli wordt Italië korte tijd daarna in de schoot geworpen. Op 27 augustus 1923 wordt de Italiaanse generaal Enrico Tellini samen met majoor Luigi Corti, luitenant Mario Bonaccini, de chauffeur Remizio Farnetti en de Albanese tolk Thanassi Ghéziri dicht bij de Albanese grens maar op Grieks grondgebied vermoord. Deze Italiaanse militairen vormden de grenscommissie die in opdracht van de Ambassadeursconferentie de grens tussen Albanië en Griekenland moest vaststellen in een gebied dat bekend stond als onveilig door de activiteiten van allerlei bendes en struikrovers.⁶ Vanuit een hinderlaag worden de commissieleden onder vuur genomen en vermoord.⁷

Op 29 augustus 1923, twee dagen na de moord, stelt de Italiaanse regering Griekenland verantwoordelijk. Aan de Griekse regering wordt een ultimatum gesteld. Van de Griekse regering worden officiële excuses geëist, eerbetoon aan de Italiaanse vlag, een grondig onderzoek naar de moord, doodstraf voor de moordenaars en een schadevergoeding van vijftig miljoen lire. De Griekse regering biedt uitgebreid haar verontschuldiging aan, kondigt aan een grondig onderzoek te zullen instellen om de schuldigen te achterhalen en verklaart zich op 30 augustus bereid een groot aantal punten van het ultimatum te accepteren. De verantwoordelijkheid voor de moord wordt echter afgevoerd, evenals de eis om vijftig miljoen lire schadevergoeding te betalen.

Bezetting van het eiland Korfoe

Vrijwel onmiddellijk daarna, op 31 augustus 1923, wordt het Griekse eiland Korfoe zonder noemenswaardige waarschuwing door de Italiaanse marine gebombardeerd en door 5000 militairen bezet. Bij dit bombardement komen twintig vluchtelingen om, van wie zestien Armeense weeskinderen, die als vluchtelingen op Korfoe asiel hadden gekregen en onder de bescherming stonden van de burgemeester van Londen. In een ziekenhuis moeten 32 gewonden worden opgenomen. Er zijn alleen burgerslachtoffers.

Deze snelle militaire actie zou onmogelijk zijn geweest indien de Italiaanse vloot niet reeds in staat van paraatheid was geweest en onmiddellijk had kunnen uitvaren uit de haven van Taranto. Door Italië wordt de actie gepresenteerd als een 'vreedzame tijdelijke maatregel' om nakoming van het ultimatum door Griekenland af te dwingen.⁸ *Het Vaderland* maakt, evenals andere kranten, uitvoerig melding van de reacties in de Engelse pers. De *Morning Post*, die zich steeds zeer pro-Mussolini had opgesteld, is verontrust. Deze krant vergelijkt de moordpartij met die op de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand in Serajewo en het Italiaanse ultimatum met dat van Oostenrijk aan Servië in 1914. Ook *The Times* wijst op de analogie met de gebeurtenissen in 1914. De *Manchester Guardian* wijst op de strategische betekenis van Korfoe en vreest voor grote spanningen tussen Italië en Zuid-Slavië. De kwestie moet daarom aan de Volkenbond worden voorgelegd. De *Westminster Gazette* verklaart al lange tijd gevreesd te hebben, dat Mussolini op de een of andere dag van zijn agressieve geest blijk zou geven. 'Mussolini heeft de reputatie van een man van de daad te zijn en zich te onthouden van strategische zetten op het diplomatieke schaakbord. De bedreiging tegenover Griekenland is dan ook alles behalve ijdel vertoon. Italië maakt aanspraak op de beheersing van de Middellandse Zee'. Deze krant wijst op de grote ontevredenheid bij de Italiaanse bevolking over het verlies van Fiume. De *Daily Herald* meent, dat Mussolini door zijn provocerend optreden als een krankzinnige heeft gehandeld en dat hij heeft getoond ongeschikt te zijn om te regeren.⁹

De Nederlandse pers reageert zelf op vrijwel identieke wijze op de bezetting van Korfoe. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* noemt het 'een oorlogsdad van het zuiverste water'. De reactie van Italië staat in geen verhouding tot het gebeurde. De krant verwacht dat Frankrijk en Engeland de Volkenbond zullen steunen om te verhinderen dat Mussolini zijn fascistische methodes op de buitenlandse staatkunde zal gaan toepassen.¹⁰

De Volkenbond

Griekenland doet een beroep op de Volkenbond om aan de Italiaanse agressie een einde te maken. Mussolini verklaart dat hij zich niet aan een uitspraak van de Volkenbond zal onderwerpen, omdat een dergelijke kwestie, die de eer van Italië aantast, niet tot de competenties van de Volkenbond behoort. Als de Volkenbond zich toch zou uitspreken, zal Italië uit de bond treden.

Engeland en Frankrijk accepteren de Italiaanse houding. Volgens de *Evening Standard* wordt de Engelse houding bepaald door het feit dat Italië in het toen bestaan-

de dispuut over het Roergebied (dat in 1923 tegen de zin van Engeland door Frankrijk was bezet) Engeland steunt. Om die reden zou de Engelse regering beducht zijn de Italianen te ontstemmen.¹¹ *Het Volk* oppert dat Mussolini zich deze houding meent te kunnen veroorloven omdat hij gesterkt is door de stille of openlijke bewondering van de regerende klassen van de meeste landen.¹²

In plaats van de Volkenbond buigt de Conferentie van Ambassadeurs, waarin Engeland, Frankrijk, Japan en Italië vertegenwoordigd zijn, zich over de Korfoe crisis. Zonder de uitkomst van het inmiddels ingestelde onderzoek af te wachten, dwingt deze Conferentie Griekenland vervolgens alle heikele punten van het Italiaanse memorandum, waaronder de betaling van vijftig miljoen lire, te accepteren. De Italiaanse bezettingsmacht trekt zich daarop terug van het eiland. De Korfoe kwestie wordt daarmee als beëindigd beschouwd.¹³

De pers is opgelucht dat een gevaarlijk internationaal conflict in de kiem is gesmoord.

Van enige veroordeling van Italië is nooit sprake geweest. De Volkenbond is, volgens de pers, door de grote mogendheden buiten spel gezet. De belangen van een klein land tellen niet mee in de internationale politieke verhoudingen, vijf jaar na de Wereldoorlog. De grote mogendheden hebben, volgens het *Algemeen Handelsblad*, Mussolini afgekocht uit de Griekse zak. 'Daarop komt heel de zaak neer'.¹⁴

Casus belli

Direct na de moord was door de Ambassadeursconferentie een commissie ingesteld die de moord op de Italiaanse grenscommissie zou moeten onderzoeken. Dit was geen onafhankelijke onderzoekscommissie want Italië was in de commissie vertegenwoordigd.

In het voorlopig verslag van 22 september 1923 en een tweede rapport van 30 september 1923 verklaren de drie onderzoekers uit Japan, Engeland en Frankrijk dat zij de moordenaars van generaal Tellini niet kunnen aanwijzen, maar dat zij de Griekse regering vrijpleiten van alle verantwoordelijkheid. Er is sprake geweest van nalatigheid van ondergeschikte ambtenaren bij het onderzoek, maar niets wijst op medeplichtigheid of kwade trouw van de Griekse regering. Het Italiaanse lid van de commissie weigerde het rapport te ondertekenen.¹⁵

De Telegraaf noemt het internationale onderzoek zeer onbevredigend. De commissie wordt niet in de gelegenheid gesteld verschillende nog onbeantwoorde vragen nader te onderzoeken. Vooral Frankrijk zou nader onderzoek naar de tragedie hebben gedwarsboomd.¹⁶

Over de vraag wie verantwoordelijk is geweest voor de moord op de Italiaanse grenscommissie hebben tal van theorieën de ronde gedaan. Er zijn geen aanwijzingen voor een door Albanië of Griekenland geplande actie. Noch de Albanese noch de Griekse regering had enig belang bij de moord, integendeel. Door een politieke moord zou hun internationale positie enorm worden verzwakt.

Bij haar werkzaamheden werd de Italiaanse grenscommissie van generaal Tellini geassisteerd door een Albanese en een Griekse delegatie. De drie teams waren op 27 augustus 1923 in een kolonne, met telkens een half uur afstand tot elkaar, op weg gegaan

naar het in kaart te brengen gebied. Door motorpech verscheen na het passeren van de Albanese delegatie niet de wagen van de Griekse delegatie maar de Lancia van de Italiaanse commissie als eerste bij de hinderlaag. Dit maakt het aannemelijk dat niet de Italiaanse maar de Griekse delegatie het doelwit is geweest. Een moordaanslag door een Albanese bende lijkt daardoor het meest waarschijnlijk te zijn. Een latere moordaanslag op de Griekse kolonel Botzaris heeft voedsel gegeven aan deze theorie. Het feit dat er geen sprake is geweest van een roofmoord omdat alle bezittingen van de Italianen onaangeroerd waren gelaten roept echter weer vragen op bij deze theorie. Rovers zouden er beslist met een aanzienlijke buit vandoor zijn gegaan.

De moord is door het Mussolini regime als casus belli gebruikt, en kwam, objectief gezien, alleen de Italiaanse regering 'goed uit'. Is de aanslag dan ook door Mussolini georganiseerd? Zo'n actie was praktisch moeilijk uitvoerbaar en uiterst riskant geweest, maar niet onmogelijk. Er waren geen overlevenden van de aanslag die informatie konden verschaffen, en er waren geen getuigen. In de Italiaanse archieven zijn geen bewijzen gevonden die de theorie van een huurmoord zouden kunnen bevestigen, maar het is onwaarschijnlijk dat de Italianen dit soort praktijken zouden hebben gedocumenteerd.¹⁷ De optie dat de aanslag door de fascistten in scène is gezet is in de literatuur overigens alleen genoemd door graaf Carlo Sforza, de voormalige minister van buitenlandse zaken.¹⁸

De namen en de nationaliteit van de moordenaars en hun eventuele opdrachtgevers zijn tot op de dag van vandaag onbekend gebleven.

De moord zelf raakt snel op de achtergrond. In de pers overheerst de teleurstelling over de rol van de Volkenbond. De Volkenbond is gepasseerd en heeft zich ook laten passeren. Goede verhoudingen met Mussolini waren voor Engeland en Frankrijk belangrijker dan de bescherming van de belangen van een klein land in Europa. De oude Realpolitik was bepalend, niet het uitgangspunt van de Volkenbond, waarbij de politieke onafhankelijkheid en de territoriale onschendbaarheid van grote en kleine staten zouden moeten worden gewaarborgd.¹⁹ *Het Volk* vindt het ergerlijk dat het eigenmachtige optreden van de fascisttenhoofdman en de moord op een grote groep onschuldige mensen ongestraft zijn gebleven.²⁰

Imperialistische ambities

Met de beschieting van het eiland Korfoe, de moord op tientallen burgers en de bezetting van het eiland toonde het fascisme dat het ook in het internationale verkeer geen vredelievende beweging was. De agressieve en imperialistische kanten van het fascisme werden voor het eerst openlijk tentoongespreid.

Verschillende historici menen dat de bezetting van Korfoe een geweldige miscalculatie is geweest, veroorzaakt door de blinde ambitie van Mussolini. Mussolini zou te weinig rekening hebben gehouden met de publieke opinie in andere Europese landen en de negatieve reacties in de internationale pers.²¹ Ik denk dat dit een misvatting is. Italië was hoe dan ook van plan Korfoe te bezetten om, zoals minister Thaon di Revel wilde, de wereld te laten zien dat weer met Italië rekening moet worden gehouden. Onmiddell-

lijk werd ook door het Mussolini-regime verklaard dat het om een tijdelijke maatregel ging, slechts bedoeld om genoegdoening te krijgen.

Overigens heeft de Korfoe crisis voor het regime uiteindelijk gunstig uitgepakt. Mussolini kreeg genoegdoening van Griekenland en de constructieve houding van Engeland en Frankrijk kon hij als een overwinning beschouwen. Zijn aanpak van het conflict leverde hem in Italië zelf veel winst op. De grote meerderheid van de Italiaanse bevolking steunde het door de Italiaanse marine gebruikte geweld. Op de inname van Korfoe werd met groot enthousiasme gereageerd. Het moet Mussolini veel voldoening hebben gegeven dat ook de sociaaldemocraten hem in hun bladen *La Giustizia* en *Il Lavoro* steunden en spraken van 'het beledigde prestige van Italië' en 'de gerechtvaardigde expansie van Italië in het oosten'.²² De nationalistische gevoelens waren versterkt, de positie van het jonge fascistische regime in Italië was versterkt. Internationaal was het signaal afgegeven dat met Italië rekening moest worden gehouden en dat het land zijn oude positie als beheersers van de Middellandse Zee, weer zou opeisen. *La Nazione* schreef, dat de bezetting van Korfoe later herinnerd zal worden als de ideale eerste fase in de nieuwe buitenlandse politiek van Italië.²³ Mussolini verklaarde dat, zolang hij aan de macht is, het niet meer zal voorkomen dat Italië door andere landen wordt vernederd.

De Nederlandse kranten zijn minder enthousiast dan de Italiaanse. Vooral de protestantse pers is bezorgd en vreest dat Mussolini deze gelegenheid zal gebruiken om voor de hele wereld de macht van Italië te bevestigen en zijn positie in het oostelijk deel van de Middellandse Zee te versterken, terwijl het toch de bedoeling is om na de Wereldoorlog een einde te maken aan de politiek van brute machtsuitoefening.²⁴ Duidelijk is geworden dat Mussolini niet veel eerbied heeft voor de rechten van anderen, vooral niet van de zwakken.²⁵ Gevreesd wordt dat het fascisme zich in imperialistische richting zal gaan ontwikkelen en dat Mussolini de terugkeer van het Romeinse Rijk voor ogen heeft.²⁶ Verondersteld wordt dat Mussolini om de aandacht af te leiden van de binnenlandse problemen zal gaan inzetten op een agressieve buitenlandse politiek en koloniale expansie.²⁷ Al deze imperialistische plannen worden nu door de pers onderkend.

Kort na de Korfoe crisis is het eerste tastbare resultaat van de demonstratie van Mussolini's machtspolitiek een op 27 januari 1924 gesloten overeenkomst met de Joegoslavische regering, waarbij het lang betwiste Fiume wordt toegewezen aan Italië.

6 Het uitschakelen van de oppositie

De moord op Matteotti

De houding van de meeste kranten ten aanzien van de binnenlandse politiek van Italië vanaf de machtsovername eind oktober 1922 kan welwillend kritisch worden genoemd, maar dat verandert door de ontvoering van het sociaaldemocratische parlementslid Giacomo Matteotti op 10 juni 1924. Het wordt snel duidelijk dat hij het slachtoffer is geworden van een brutale overval.

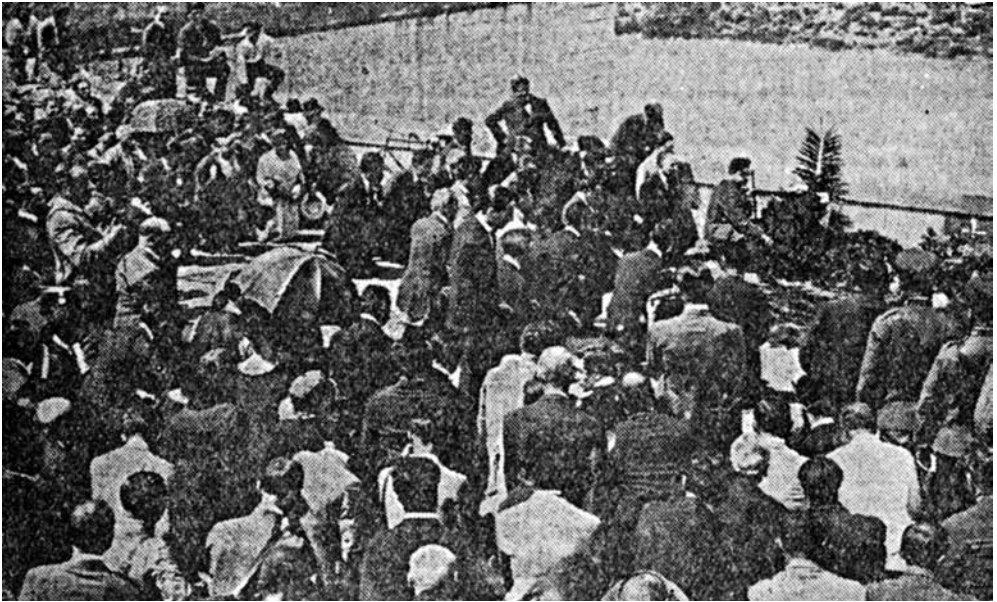
Uit mededelingen van enige ooggetuigen is gebleken, dat de afgevaardigde zich dinsdagmiddag omstreeks half vijf op weg naar zijn woning bevond. Hij werd toen plotseling op straat door een vijftal personen aangesproken. Nadat er enige woorden waren gewisseld, wierpen de onbekenden zich op hem en sleurden hem in een gereedstaande auto. Een advocaat, die tegenover de plek woonde waar dit gebeurde, kon uit zijn raam het gehele voorval volgen. Hij zag dat Matteotti zich heftig verzette en hoorde hem om hulp roepen. De advocaat liep onmiddellijk naar buiten, maar kwam te laat... Aan de hand van het nummer is de politie erin geslaagd, de garage op te sporen, waar de auto thuisbehoorde. Het is een zeer bekende garage in Rome, die geregeld verschillende leden van de regering van auto's voorziet...¹

De Tijd bericht enkele dagen na de ontvoering dat twee jongens in een bos het lijk van Matteotti hebben gevonden. 'Het was afschuwelijk verminkt. Het lichaam was door meer dan 20 revolvergeschoten en verscheidene messteken getroffen. Matteotti was ook van een oog beroofd'.²

De kranten staan vanaf dat moment vol met berichten over de ontvoering en de moord op deze sociaaldemocraat, die, kort voor zijn ontvoering, in het parlement de verkiezingsmanipulaties van de fascistten fel had bekritiseerd.

Het wordt al snel duidelijk dat de verantwoordelijken voor deze moord gevonden moeten worden in de onmiddellijke omgeving van Mussolini. De auto, die door getuigen is gezien en waarvan het nummerbord is genoteerd, blijkt gehuurd te zijn door de Toscaanse fascist Amerigo Dumini, lid van de Tsjeka, de geheime politie van Mussolini. Dumini wordt gearresteerd en legt een volledige bekentenis af. Als zijn opdrachtgevers en medeplichtigen noemt hij Cesare Rossi, de chef van de persafdeling van het ministerie van binnenlandse zaken, Filippo Filipelli, de directeur van de *Corriere Italiano*, en Giovanni Marinelli, de voormalige secretaris-generaal van de fascistische partij.³

Wekenlang staat in de pers de vraag centraal of Mussolini hiervan wist en voor de moord verantwoordelijk is of dat de moord is gepleegd door leden van de fascistische partij buiten Mussolini om. Uit protest tegen deze misdaad trekken de oppositiepar-

De Courant het nieuws van den dag (4 juli 1924). Matteotti herdenking Rome. Onderschrift: 'Ter ering van de nagedachtenis van Matteotti heeft het openbare leven in Italië 27 juni j.l. 10 minuten stilgestaan. Een foto tijdens deze plechtigheid op de plaats waar het slachtoffer in de auto werd gesleept.' Bron: KB nationale bibliotheek.

tijen zich terug uit het parlement en vestigen zij zich op de Aventino, een van de zeven heuvels van Rome.⁴

De socialistische pers toont zich zeer geraakt door de moord en portretteert Matteotti als een voorbeeldige oppositieleider. Op het congres van de Belgische Arbeiderspartij in Brussel had Matteotti, 'een jonge en energieke kerel, een keurige en vlammeende rede tegen het fascisme gehouden, een rede die herhaalde malen onderbroken werd door daverend applaus'. De Italiaanse sociaaldemocraat was tegen het verbod van Mussolini in naar Brussel gekomen om 'een boekje open te doen over de fascistische terreur'. Matteotti had ook de aandacht op zich gevestigd door zijn rede op het congres van de socialistische partij in Milaan in december 1923. Daar had hij opgeroepen tot een eenheidsfront van arbeiders, vrije intellectuelen, de middenklassen en burgerlijke democraten tegen de kapitalistische bourgeoisie en tegen het fascisme.⁵

De internationale verontwaardiging over deze politieke moord is groot. *Het Volk* verwacht daarom dat er nu wel een einde zal komen aan het fascistische regime.⁶

Door de SDAP in Den Haag wordt, onder voorzitterschap van wethouder Willem Drees, een grote bijeenkomst georganiseerd om te protesteren tegen de moord op Matteotti en tegen het fascisme.⁷

Ook andere kranten verwachten dat de moord grote gevolgen zal hebben. Matteotti is, volgens de pers, de meest gehate en sterkste tegenstander van de fascisten in het nieuwe parlement geweest. De moord wordt een schandelijke wandaad van de fascisten genoemd. In Italië is hierdoor een sterke oppositie tegen het fascisme wakker ge-

roepen. Het algemene gevoel is dat invloedrijke leiders van het fascisme schuldig zijn aan deze moord. De publieke opinie verlangt dat er krachtig wordt ingegrepen om aan de fascistische gruwelen een einde te maken.⁸ De pers spreekt 'over een gemene sluipmoord en over beestachtig fascistisch geweld. Het staat als een paal boven water dat de fascisten op de meest terroristische wijze zijn opgetreden tegen socialisten en katholieken'.⁹ Verwacht wordt dat het Italiaanse volk nu wel genoeg zal hebben 'van een dictatuur, die alle vrije levensuiting heeft vermoord en op tyranniek geweld is uitgelopen'.¹⁰

Ondanks het feit dat de daders dicht bij de leiding van het fascisme staan, gelooft *De Telegraaf* niet aan enige schuld van Mussolini zelf. Kennelijk heeft Mussolini zijn vertrouwen aan onwaardige lieden binnen zijn partij gegeven. De krant is ervan overtuigd dat Mussolini er op zal toezien dat de daders worden gestraft. Het is in het belang van hem en van zijn partij dat dergelijke gifplanten worden uitgerukt.¹¹

De antirevolutionaire krant *De Standaard* vindt dat de gebeurtenissen in Italië een goede les zijn voor andere landen, ook voor Nederland. 'Het voorbeeld van Italië heeft opnieuw getoond, dat revolutie noch contra revolutie kunnen standhouden onder een volk, dat prijs stelt op de handhaving zijner constitutionele vrijheden'.¹²

In hun reacties op de moord op Matteotti stellen de kranten zich in de zomer van 1924 duidelijk op achter de principes van de parlementaire democratie en de grondwettelijke vrijheden. De praktijken van de fascisten in deze zaak kunnen niet door de beugel. De pers rekent erop dat het einde van de fascistische dictatuur dichtbij is, maar vergist zich. De ontvoerders en moordenaars worden opgepakt, maar de rol van de fascistische leiding blijft onduidelijk. Een beroep van de oppositie op de koning om in te grijpen en de regering te vervangen loopt op niets uit. De partijen op de Aventino, onder leiding van de liberalen en de sociaaldemocraten, weten daarna niet meer wat zij nog kunnen doen en blijven verder passief. De protesten tegen het bewind nemen daarom snel af. Ook de kranten gaan langzamerhand weer over tot de orde van de dag.

Afrekening met andere politieke tegenstanders

De moord op Matteotti was niet de eerste gewelddaad tegen leiders van de oppositie. Reeds in september 1921 meldde de pers de moord op het 32-jarige sociaaldemocratische parlements lid Giuseppe di Vagno. Hij was in Bari door een zestal jonge fascistische overrompeld en er waren 30 schoten op hem afgevuurd. Tenslotte was een handgranaat naar hem goegoid. Er waren geen arrestaties verricht.¹³

Andere acties tegen leidende figuren van het verzet tegen het fascisme blijven vrijwel onopgemerkt door de pers. Gevechten tussen fascist en antifascisten in het plaatsje Fossombrone in de provincie De Marken halen nog wel de pers, maar de gruwelijke moord op Giuseppe Valenti, die op 7 oktober 1922 aan een touw achter een auto door het stadje wordt gesleurd, is aanvankelijk slechts plaatselijk nieuws. Alleen de Franse krant *L'Humanité* publiceert een maand later hierover een gedetailleerd verslag van Umberto Terracini, een van de oprichters van de Italiaanse communistische partij PCI. Terracini was in 1922 lid van het Italiaanse parlement.¹⁴

Zo moet het in veel gevallen in die periode zijn gegaan. Eigen onderzoek van een correspondent ter plaatse en het uitspitten van een zaak, zoals dat tegenwoordig in de onderzoeksjournalistiek gebeurt, was niet aan de orde. Sommige kranten, zoals *De Tijd*, hadden een eigen correspondent die in zijn berichtgeving gebonden was aan de censuur. In de regel maakten de kranten echter gebruik van de officiële fascistische persberichten van bureau Stefani, het Engelse persbureau Reuter, het Franse persbureau Havas, het Belgische Telegraaf Agentschap en het Nederlands Telegraaf Agentschap, een dochter van Reuter. Daarnaast werd gebruik gemaakt van Engelse dagbladen zoals *The Times* en de *Manchester Guardian* en Franse kranten zoals de *Le Temps*. *Het Volk* maakte veelvuldig gebruik van berichten in andere in Europa verschijnende socialistische kranten. De *L'Humanité* werd meestal alleen door *De Tribune* gebruikt. Daarnaast namen de kranten wel degelijk ook berichten van elkaar over, zodat er per saldo toch voldoende mogelijkheden waren om zich goed te informeren en te oriënteren. Bij belangrijke gebeurtenissen werden ook commentaren van belangrijke buitenlandse kranten gepubliceerd. Daarnaast werden ook regelmatig beschouwingen van antifascistische Italianen opgenomen, zoals van oud-minister graaf Sforza, oud-premier Francesco Nitti en de historicus Guglielmo Ferrero.

Verschillende kranten besteden aandacht aan de moord op de katholieke priester don Giovanni Minzoni in het stadje Argenta in de provincie Ferrara op 23 augustus 1923.

‘De openbare mening te Rome is ten eerste onder de indruk van een laffe moord op de aarts-priester van Argenta, Don Giovanni Minzoni. Don Minzoni was niet alleen een schitterende persoonlijkheid in het kerkelijk leven, maar ook een uitstekend patriot, die zijn plicht aan het Italiaanse front op heldhaftige wijze had vervuld en talrijke decoraties verwierf, o.a. die van ridder van de kroon van Italië... Daar de misdaad aanvankelijk aan fascistten werd toegeschreven, heeft de secretaris van de fascistische partij-federatie aan alle fascistten der provincie een communiqué gezonden, waarin verklaard wordt, dat volgens de eerste uitslag van het onderzoek de fascistten absoluut vreemd aan de moord zijn. In de hele provincie Ferrara is de bevolking ten eerste onder de indruk van het gebeurde’. De aartsbisschop van Ravenna heeft onmiddellijk telegrafisch aan Mussolini verzocht, ogenblikkelijk alle maatregelen te nemen om de schuldigen te doen opsporen en straffen.¹⁵

Italo Balbo, de leider van de fascistten in Ferrara, zou hebben toegezegd dat er een grondig onderzoek zal worden ingesteld.¹⁶ Ondanks de belofte van Balbo vindt er op dat moment geen onderzoek plaats naar deze moord. De zaak blijft rusten wegens gebrek aan bewijs.¹⁷ De moord op Minzoni wordt door de *Osservatore Romano* in 1923 genegeerd.¹⁸

De zaak komt, mede door het veranderde klimaat na de moord op Matteotti op 24 juni 1924, opnieuw aan het rollen door een verklaring van een ex-fascist, die zelf in een auto de moordenaars in veiligheid had gebracht. De zaak Minzoni wordt in de senaat onder de aandacht gebracht door Luigi Albertini, de directeur van de liberale *Corriere della Sera*. Gewezen wordt op de medeplichtigheid van Italo Balbo, ex-generaal van de nationale militie. Volgens Giuseppe Donati, directeur van *Il Popolo*, de krant van de Popolari, was het zo goed als zeker dat Balbo de opdracht tot de moord heeft gegeven.

De katholieke krant *De Maasbode* is verontwaardigd dat Balbo misbruik heeft gemaakt van zijn gezag in de provincie Ferrara door de schuldigen aan de moord op don Minzoni aan het gerecht te onttrekken. De katholieke pers in Italië en ook de *Osserva-*

tore Romano ‘drongen nu wel aan op gerechtigheid en terugkeer naar legaliteit, orde, discipline en herstel van het staatsgezag... Een proces zou belangrijk zijn om te komen tot een nieuwe verbroedering en een nieuwe vrede’.¹⁹

De pers besteedt daarna ruim aandacht aan deze zaak. Ook bij de socialistische pers is nu belangstelling voor de zaak gewekt. Volgens *Het Volk* staan de moord op Matteotti en de moord op don Minzoni niet los van elkaar. ‘In werkelijkheid verbindt hen één enkele bloedige streep: de onmenselijke brutaliteit van zulke schavuiten en de zekerheid van straffeloosheid’.²⁰ Benadrukt wordt dat Minzoni geen socialist was. Hij had als vrijwillig kapelaan aan de oorlog deelgenomen en was meerdere malen gedecoreerd. Na de oorlog was hij actief geweest in de katholieke jeugdbeweging en had hij jongeren aangemoedigd geen lid te worden van de Balilla, de fascistische jeugdbeweging. Hij had wegens zijn opstelling al verschillende bedreigingen ontvangen.

En toen op een avond Don Minzoni begeleid door een vriend van een katholieke bioscoopvoorstelling naar huis terugkeerde, toen zagen voorbijkomende burgers hoe twee grote, jonge kerels, met zware knuppels bewapend, in looppas Minzoni en zijn begeleider van achter overvielen en hen met een vreselijke slag op het achterhoofd neervelden. Minzoni’s begeleider werd slechts licht gewond, hijzelf stortte ter aarde, zonder een woord te zeggen. Zijn vriend hielp hem bij het opstaan en bracht hem naar huis, daar murmelde hij enkele woorden in het Latijn, en gaf de geest...²¹

Beeld van Don Minzoni op de Piazza Giuseppe Mazzini in Argenta (foto ©Marianne Achterbergh).

De beschuldigde personen worden gearresteerd en voor het gerecht gebracht. Het gerechtshof van Ferrara besluit de fascistische daders te veroordelen, echter vrij te spreken. Van hun geestverwanten krijgen zij, zo bericht de pers, een ovationeel applaus. *De Volkskrant* spreekt van een 'zonderling vonnis'. *Het Volk* verwacht dat ditzelfde zal gebeuren bij het proces tegen de moordenaars van Matteotti.²²

Het afrekenen met de oppositie en de parlementaire democratie door het Italiaanse fascisme kent geen matiging meer na de rede van Mussolini van 3 januari 1925. *De Telegraaf* bericht dat de communistische parlementsleden, die de Aventino hadden verlaten na het mislukte beroep op de koning, tijdens een zitting van het parlement door fascistische misdadigers zijn mishandeld.²³ Het huis van de liberale oud-premier Francesco Nitti in Rome wordt geplunderd, de democraat Giovanni Amendola wordt door fascistische misdadigers afgevoerd.²⁴ Amendola overlijdt in 1926 aan de gevolgen van deze aanslag.²⁵

Alcide de Gasperi, de opvolger van don Sturzo als leider van de *Popolari*, wordt in 1927 gevangengenomen en tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld. Na anderhalf jaar gevangenschap wordt hij onder toezicht te werk gesteld in de bibliotheek van het Vaticaan.²⁶

Na de oorlog zijn Matteotti en don Minzoni in Italië symbool geworden voor het verzet van respectievelijk sociaaldemocraten en katholieken tegen het fascisme.

Eenzelfde rol vervulde Antonio Gramsci voor het communistische verzet. Over zijn lot in de jaren '20 en '30 wordt alleen bericht door *De Tribune*, die daarvoor afhankelijk is van informatie uit Parijs. Deze informatie bereikt de krant enkele maanden en soms jaren later. Zo wordt bericht dat de meeste communistische parlementsleden gevangengenomen zijn en dat een drietal leden erin zijn geslaagd te vluchten.

De pers maakt kort melding van processen tegen communisten en andere tegenstanders van het regime. Korte, identieke berichten verschijnen over het massaproces van 'het gerechtshof ter bescherming van de staat' tegen de communistische Kamerleden, 'die beschuldigd worden van hoogverraad'.²⁷

Over het proces tegen leiders van de Italiaanse communistische partij in november 1927 schrijft *De Tribune*:

Geen enkele Italiaanse krant brengt een bericht over het proces tegen het partijbestuur van de Italiaanse communistische partij. Ook de correspondenten van de buitenlandse bladen te Rome waren niet in staat aan hun organen berichten te geven. Het proces vindt plaats onder volledige uitsluiting van de pers en van de openbaarheid. De moedige houding van de beklaagden verklaart deze vrees van de regering voor de openbaarheid. Partijgenoot Gramsci gaf aan het begin van de zitting een lange verklaring, waarin hij het onwettige karakter van het gerechtshof bewees. Hij verklaarde verder, dat hij en zijn vrienden de verantwoordelijkheid voor de actie van de communistische partij op zich namen.²⁸

Gramsci wordt veroordeeld tot 20 jaar en 4 maanden. Zijn straf en die van de anderen moeten worden gezien als 'een waarschuwing voor alle vijanden van het fascisme, in het binnenland en in het buitenland'. Gevreesd wordt dat 'de uitnemende filoloog Gramsci, een geleerde afkomstig uit een arbeidersmilieu, die Italië niet wilde verlaten, deze gehechtheid aan zijn land met de dood moet bekopen. Hij is een gebrekkige, hij heeft een hoge rug en is zeer ziek. Hij zal de zegeningen van het tuchthuis niet langer dan een jaar overleven'.²⁹

Gramsci wordt gedeporteerd naar het eiland Ustica. Vanuit zijn gevangenschap werkt hij jarenlang aan zijn theorieën over politiek, economie en cultuur. Zijn schriften wor-

den door zijn schoonzus naar buiten gesmokkeld en later gepubliceerd. Na een verblijf van meer dan tien jaar in verschillende gevangenissen overlijdt hij op 27 april 1937.³⁰

Met vooruitziende blik schrijft *Het Volksdagblad*, de nieuwe naam voor *De Tribune*, dat 'zijn naam in het boek der geschiedenis ingeschreven (zal) worden naast Matteotti. Gelijk deze was hij groot in het leiding geven, meer nog misschien in het denken'.³¹

Vervolging van de vrijmetselaars

Op 15 februari 1923 verklaart de Gran Consiglio, de Grote Fascistische Raad, dat het doel der internationaal-pacifistisch georiënteerde vrijmetselarij in strijd is met het fascisme. Vrijmetselaars zullen worden gedwongen te kiezen vóór het fascisme of vóór de vrijmetselarij.³²

De vrijmetselaars proberen zich duidelijk te manifesteren als goede Italianen en hun positie in het land te versterken door nadrukkelijk steun te geven aan de actie van Mussolini op het eiland Korfoe. Dit leidt niet tot een andere opstelling van het regime. Vanaf het begin worden niet alleen socialisten en communisten maar ook de 25.000 vrijmetselaars in Italië vervolgd. Regelmatig worden aanvallen uitgevoerd op individuele leden en op kantoren van de organisatie. Reizigers melden dat in Florence een ware terreur heerst en dat daar twintig vrijmetselaars zijn gedood. De constante verdachtmakingen door het regime worden breed uitgemeten.³³

In november 1925 kondigt minister Rocco het verbod van vrijmetselaarsorganisaties aan. Hij verklaart, dat de Italiaanse vrijmetselaars van die in andere landen verschillen, omdat zij tegen de katholieke kerk zijn. Zij proberen, volgens hem, ook een regering te vormen die sterker is dan de staat.³⁴ In de jaren daarna blijft de campagne tegen de vrijmetselaars aanhouden. De protestantse en katholieke kranten kunnen hier wel begrip voor opbrengen, omdat de vrijmetselaars zich keren tegen het christelijk geloof.

De berichtgeving in de Italiaanse pers hierover wordt door de Nederlandse kranten klakkeloos overgenomen. Gemeld wordt dat, volgens het fascistische blad *Tribuna*, Mussolini in een rede te Florence heeft gewezen op de listen en samenzweringen van de vrijmetselaars, die aan het fascistisch Italië de oorlog willen verklaren.³⁵ Steeds vaker wordt daarna in de Italiaanse pers en in redevoeringen van fascistische leiders, zoals Farinacci, een verband gelegd tussen vrijmetselaars, joden en communisten. Eenzelfde toon wordt aangeslagen door de Franse fascist en de nationaalsocialisten in Duitsland.³⁶

De dictatuur en jaren van stabilisatie

Op 3 januari 1925 maakt Mussolini in het parlement aan alle speculaties in de pers over de toekomst van het regime een einde. Hij verklaart dat het dwaasheid is hem in verband te brengen met de moord op Matteotti. De oppositiepartijen op de Aventino zijn anticonstitutioneel en revolutionair omdat zij zijn weggelopen uit het parlement. Door de houding van de oppositie is hij gedwongen om in het belang van het land met straffe hand te gaan regeren. Hij protesteert tegen de beweringen, dat hij een geheime politie

heeft opgericht en spreekt zijn afkeuring uit over de scherpe vuile en ellendige journalistieke campagne, die Italië drie maanden lang onteerde. Hij zal zijn werk voortzetten en is bereid de schuld voor alles wat gebeurd is op zich te nemen.

Ik verklaar ten aanzien van deze vergadering en ten aanzien van het gehele Italiaanse volk dat ik alleen de politieke, morele en historische verantwoordelijkheid voor alles wat gebeurd is, op mij neem. Wanneer het fascisme niet meer is geweest dan wonder-olie en knuppel en niet veeleer een trotse hartstocht van het beste deel der Italiaanse jeugd, geef mij dan de schuld. Wanneer het fascisme een bende bandieten is geweest, wanneer al het gepleegde geweld het resultaat was van een bepaald historisch, politiek en moreel klimaat, ben ik hiervoor verantwoordelijk. Want ik heb deze historische, politieke en morele atmosfeer geschapen door een propaganda, die van de interventie in de Wereldoorlog tot heden zich uitstrekt.³⁷

Nadat Mussolini zijn rede heeft uitgesproken, wordt een motie van wantrouwen ingediend door de oud-premiers Giolitti en Orlando, maar deze wordt later weer ingetrokken. Het Italiaanse parlement besluit daarna voor onbepaalde tijd uiteen te gaan.³⁸

Deze redevoering is groot nieuws. De pers stelt vast, dat het fascisme met nieuw elan doorgaat en dat van de in de zomer van 1924, na de moord op Matteotti, nog verwachte veranderingen geen sprake is. Mussolini heeft besloten alle machtsmiddelen toe te passen, die tot zijn beschikking staan om de oppositie te bestrijden. De regering heeft al maatregelen genomen tegen de vrijheid van drukpers en vergadering. Door een machtsdaad probeert de regering nu het laatste verzet te breken.³⁹ Mussolini blijft, zo wordt gemeld, op de meest potige wijze doorgaan om voor dictator te spelen. Mensen worden gearresteerd, verenigingen worden ontbonden.⁴⁰

Algemeen Handelsblad (20 maart 1926). Onderschrift: 'Het "proces" – Matteotti (het vermoorde socialistische lid der Italiaanse Kamer) is "in volle gang", maar bracht tot dusver weinig licht in deze droeve historie. Een foto te Chieti, met op de voorgrond de fascistische secretaris-generaal Farinacci, een der verdedigers van de bekl. De inzet toont Matteotti, het slachtoffer.' Bron: KB nationale bibliotheek.

De Telegraaf verwijst naar het oordeel van *The Times*, die scherpe kritiek heeft op Mussolini en zijn rede. Men kan geen vertrouwen hebben in de stabiliteit en duurzaamheid van een regeringssysteem waarbij de leiders maatregelen nemen die ingaan tegen de grondbeginselen van een constitutionele regering en van de burgerlijke vrijheid.⁴¹

De regelmatig met het fascisme sympathiserende katholieke krant *De Maasbode* schrijft echter dat de rede van Mussolini in de kamer een geweldige indruk heeft gemaakt. Ook de openbare mening in Italië is, volgens *De Maasbode*, zeer onder de indruk.⁴² *Het Vaderland* citeert de Engelse krant de *Daily Mail*, die het fascisme consequent steunt. Deze krant prijst Mussolini en noemt hem ‘het sterkste bolwerk der beschaving tegen het bolsjewisme’.⁴³

Het proces tegen de moordenaars van Matteotti kent de door de socialistische pers verwachte afloop. Het hof accepteert de opvatting van de officier van justitie dat er slechts sprake was van ontvoering en dat van moord met voorbedachten rade geen sprake is geweest. Rossi en Marinelli worden ontslagen van rechtsvervolging. De zaak tegen de andere verdachten wordt verwezen naar een andere rechtbank, maar ze worden ondertussen in vrijheid gesteld. Tijdens de rechtszaak wordt Marinelli verdedigd door Roberto Farinacci, na Mussolini de machtigste man in de fascistische partij.⁴⁴

Vanaf 1926 treedt in Italië een zekere stabilisatie op. Veel Italianen lijken zich op dat moment bij de nieuwe politieke situatie te hebben neergelegd. In allerlei opzichten was het gunstiger om zich te schikken. Deelname aan de fascistische vakbond was soms noodzakelijk indien men zijn werk wilde behouden. De Dopolavoro activiteiten en de deelname van jongeren aan de Ballila waren maatschappelijk aantrekkelijk. Ambtenaren, die in functie wilden blijven, moesten zich conformeren. De pers was aan banden gelegd, alle kranten werden gecensureerd en alleen positief nieuws werd verspreid.

Daar komt bij dat Mussolini zich in deze jaren kon beroemen op een gunstige pers in het buitenland. Het vertrek van de socialistische kopstukken naar het buitenland betekende dat de socialisten niet in staat waren leiding te geven aan het verzet tegen het fascisme. Verzet kon alleen georganiseerd worden door leden van de communistische partij PCI, die in Italië waren gebleven. Nadat de kopstukken van deze partij in 1926 gevangen waren gezet, moest deze partij zich hergroeperen en een illegaal netwerk opzetten. In die context was de relatieve rust, stabiliteit en een zekere acceptatie van het bewind in de jaren tussen 1926 en 1935 te verklaren.⁴⁵ Bij het referendum over de door het regime aangewezen kandidaten voor het corporatieve parlement op 24 maart 1929 stemmen 8.519.559 mensen ‘ja’ en slechts 135.761 ‘nee’.⁴⁶ Pas met de oorlog in Ethiopië begint de steun voor het regime af te kalven.

Begrip in de pers voor de dictatuur

Ook Nederlandse kranten bezorgen Mussolini een gunstige pers. Zo concludeert *De Standaard* dat veel dictatoriale maatregelen uiteindelijk een heilzame uitwerking hebben gehad.⁴⁷ Mussolini wordt door de pers geaccepteerd als leider van Italië en steeds meer gezien als een internationaal staatsman van allure.

Op het mislukken van de aanslagen op het leven van Mussolini wordt door de burgerlijke pers met opluchting gereageerd. Een Italië zonder Mussolini kan men zich niet meer voorstellen. De chaos en wanorde kunnen dan immers gemakkelijk terugkomen. *De Telegraaf* noemt Mussolini een staatsman van bijzonder grote begaafdheid. 'Met de persoon van de leider staat en valt het gehele fascistische systeem'.⁴⁸

In deze fase toont ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* veel begrip voor Mussolini. Deze liberale krant wil snel over de terreur tegen het parlement en parlamentsleden heen stappen. De krant is van mening dat Mussolini na de moord op Matteotti op verschillende manieren op verzoening heeft aangestuurd. Toen die verzoening met de oppositie niet mogelijk bleek te zijn, heeft hij zijn tanden op elkaar gezet en besloten te tonen dat hij ook anders kan. Door de onwil van zijn tegenstanders kon hij de weg van de normalisatie niet bewandelen. Zo nodig zal het fascisme zijn oude gedaante en zijn kracht weer gaan tonen.⁴⁹

De heldere kritiek op het fascisme, die in deze liberale krant regelmatig te lezen was, werd met dit commentaar eenvoudig terzijde gelegd. Een koersvast beleid, waarin de liberale waarden werden verdedigd, was ook bij deze krant soms ver te zoeken.

Eenzelfde teneur, waar het geweld en de vernietiging van de rechtsstatelijke democratie naar het tweede plan verdwijnen en de verdiensten van het fascisme worden benadrukt, komt ook in andere kranten naar voren. In november 1926 worden de resterende 112 leden van de oppositie uit het parlement gestoten. Hiermee heeft Mussolini, volgens *De Nederlander*, zijn doel bereikt. Op de gang van zaken valt veel af te dingen, maar soms kan 'zuivering der gelederen', volgens deze christelijk-historische krant, nodig zijn.⁵⁰

7 De rol van de intellectuelen in Italië

In Italië hebben intellectuelen een belangrijke rol gespeeld in het debat over de deelname aan de Grote Oorlog, dat uiteindelijk in 1915 resulteerde in deelname aan de zijde van de geallieerden, Frankrijk, Engeland en Rusland. In de 'rode jaren' van 1919 tot 1921 zagen veel intellectuelen in het fascisme het beste middel om een einde te maken aan de politieke crisis en het bolsjewistisch gevaar en een nieuwe weg in te slaan. Opvallend veel jonge intellectuelen sloten zich toen aan bij de fascistische partij. In 1921/1922 was 13% van de leden van de partij student.¹

Steun van intellectuelen was voor de fascistena na de machtsovername eind oktober 1922 van groot belang om respectabel te worden en vanuit de positie van minderheidsbeweging de steun van de meerderheid van de bevolking te verkrijgen. De dichter Filippo Tommaso Marinetti, de grondlegger van het futurisme, had zich al ver vóór de Eerste Wereldoorlog gekeerd tegen de bestaande orde, geweld, wreedheid en onrechtvaardigheid gepredikt en de oorlog verheerlijkt. De filosoof Giovanni Gentile zag in het fascisme de verwerkelijking van het gedachtegoed van de Risorgimento, de beweging die in 1870 tot de eenmaking van Italië had geleid, en profileerde zich als 'filosoof van het fascisme'. Ook liberalen, zoals de internationaal bekende filosoof Benedetto Croce, de liberale econoom Luigi Einaudi, de econoom Vilfredo Pareto en de socioloog Robert Michels schaalden zich achter Mussolini in de hoop dat deze aan het geweld en de terreur in het land een einde zou maken. In hun ogen was Mussolini in oktober 1922 de minst slechte optie.

Pas na de moord op Matteotti en de afkondiging van de dictatuur op 3 januari 1925 kozen veel liberalen voor de oppositie.²

Het Manifest van fascistische intellectuelen

Op 29 en 30 maart 1925 wordt in Bologna een congres over de fascistische cultuur georganiseerd. Volgens de fascistische leider Roberto Farinacci zal deze grote culturele bijeenkomst aan Italië en heel de wereld laten zien dat het fascisme niet alleen over een geloof en over spieren beschikt maar ook over hersens. Het congres zal afrekenen met de opvatting van Croce dat fascisme en intelligentie niet samen kunnen gaan.³ Met een variatie op een uitspraak van Karl Marx in zijn Stellingen over Feuerbach verklaart Farinacci dat filosofen op papier tien problemen kunnen oplossen, maar dat zij niet in staat zijn ook maar één probleem op te lossen in het echte leven.⁴

Het belangrijkste resultaat van het congres, dat wordt bijgewoond door 400 intellectuelen, is de publicatie op 21 april 1925 van het 'Manifesto degli Intellettuali Fascisti'. Dit manifest is opgesteld door Giovanni Gentile en wordt ondertekend door onder meer de dichter Gabrielle d'Annunzio, de journalist Luigi Barzini sr., de journalist Luigi Federzoni, de wiskundige Salvatore Pincherle, de schrijver Cunzio Malaparte, de dichter Filippo Tommaso Marinetti, de componist Ildebrando Pizzetti en de dichter Giuseppe Ungaretti. Onder de 250 ondertekenaars bevinden zich betrekkelijk weinig hoogleraren. Opvallend veel schrijvers, dichters, kunstenaars en journalisten scharen zich wel achter dit fascistisch manifest. De schrijver Luigi Pirandello is niet in Bologna aanwezig, maar spreekt publiekelijk zijn steun uit.

Het manifest richt zich tot de Italiaanse intellectuelen, maar is tegelijk ook gericht aan intellectuelen buiten Italië. In binnen- en buitenland moet duidelijk worden gemaakt dat het fascisme een weloverwogen, goed onderbouwde, toekomstgerichte politieke theorie is die door Mussolini met succes in praktijk wordt gebracht.⁵

Het fascisme is, volgens dit manifest, een politieke en een morele beweging. Het uitgangspunt is dat het individu zich opoffert voor een groots ideaal waaraan hij zijn bestaansrecht kan ontleen. Het ideaal waarvoor gestreden moet worden is de Italiaanse natie, het roemrijke Vaderland dat in oude luister moet worden hersteld. Alles moet daarvoor wijken. Het in de jaren vóór de Mars naar Rome gebruikte geweld tegen iedereen die dat grootste ideaal in de weg stond was daarom volkomen gerechtvaardigd. Ook was het daarom nodig een einde te maken aan de liberale staat en de op eigenbelang en individualisme gebaseerde samenleving.⁶

Het manifest sluit aan bij de opvattingen van Gentile over het fascisme als totalitaire beweging die alle aspecten van de samenleving en het gehele leven van het individu moet beheersen en controleren. In die zin zal het fascisme moeten functioneren als een nieuwe religie.⁷

In deze verklaring wordt het door het fascisme gebruikte geweld volkomen gerechtvaardigd genoemd. Belangrijke politieke tegenstanders zijn op dat moment al vermoord, gevangengezet of gedwongen in ballingschap te gaan. Van de democratische rechtsstaat is medio 1925 weinig over. De vrije pers is op dat moment echter nog niet helemaal aan banden gelegd.

Het manifest van antifascistische intellectuelen

De liberale politicus en filosoof Giovanni Amendola vraagt direct na de publicatie van het manifest van Gentile aan de filosoof Benedetto Croce of hij het gelezen heeft en ook heeft opgemerkt dat het fascistisch manifest zich ook richt op buitenlandse intellectuelen. Hij schrijft dat niemand van ons er ooit aan gedacht heeft de internationale gemeenschap van intellectuelen bij onze strijd tegen het fascisme te betrekken. Hij stelt daarom Croce voor een document op te stellen als reactie op het manifest van de fascistten.⁸

Op 1 mei 1925 wordt in *Il Mondo*, *Il Popolo*, *Voce Repubblicana*, *Il Giornale d'Italia*, *La Stampa*, *Corriere della Sera* en *Il Matino* het 'Manifesto degli intellettuali antifascisti' gepubliceerd, geschreven door Croce en medeondertekend door Amendola, door

de directeur van de *Corriere della Sera* Luigi Albertini, de jurist Piero Calamandrei, de econoom en journalist Luigi Einaudi, de historicus en journalist Guglielmo Ferrero, de econoom Arturo Labriola, de filosoof Guido de Ruggiero, de historicus Gaetano Salvemini en andere hoogleraren. Alle Italiaanse universiteiten waren via de bijna driehonderd ondertekenaars vertegenwoordigd.⁹

In het manifest wordt het fascistische geweld, het machtsmisbruik en de onderdrukking van de persvrijheid aan de kaak gesteld. Gehekeld wordt de verplichte onderwerping van het individu aan de staat en de nadruk op het gezag van de autoritaire leider. De ondertekenaars verklaren vast te houden aan de kernwaarden van het moderne Italië: algemene menselijke en burgerlijke waarden, zoals de waarheidsliefde en het streven naar rechtvaardigheid. Ze benadrukken het belang van intellectuele en morele educatie en vrijheidsdrang, beginselen die onontbeerlijk zijn voor elke vooruitgang. Volgens Croce moeten intellectuelen optreden als morele leiders, elke vorm van geweld veroordelen en de vrijheid van meningsuiting verdedigen.¹⁰

In dit manifest komt de term ‘democratie’ niet voor. Uit tal van publicaties blijkt dat Croce weinig ophad met de parlementaire democratie en het algemeen kiesrecht. Alle grote veranderingen in de maatschappij zijn volgens hem door grote intellectuelen tot stand gebracht. De staat zou daarom door de intellectuele elite geleid moeten worden.¹¹ Ook het ultranationalisme, waar het manifest van de fascistische intellectuelen vol van is, wordt in het manifest van de antifascisten niet bekritiseerd.

Reacties in de pers

In de fascistische krant *Il Popolo d'Italia* van 2 mei 1925 wordt scherp afwijzend op dit manifest gereageerd. Het is een groteske poging om het fascisme te negeren en de prachtige ontwikkeling die Italië doormaakt te frustreren. Het gaat slechts om een manifest van enkele oude professoren, een melodramatische dichter, veel vrijmetselaars en een stelletje ontevreden.¹² Volgens *Il Mondo*, die het antifascistisch manifest gepubliceerd had, is de reactie in *Il Popolo d'Italia* niet meer dan ‘het gebalk van een ezel’.¹³

Aan de twee manifesten wordt in de Nederlandse pers vrijwel geen aandacht besteed. In enkele regionale kranten wordt gemeld dat in Italië de oppositie tegen het fascistisch systeem vooral groeit onder de intellectuelen.

‘De stoot daartoe gaf de bekende liberale wijsgeer Benedetto Croce, die niet verdacht kan worden van anationale ideeën, waar hij indertijd vooraan heeft gestaan in de rijen van hen, die de vrijmetselarij signaleerden als een gevaar voor de nationale gedachte’. De pers citeert uit het manifest enkele zinsneden en verklaart dat de ondertekenaars hopen dat betere tijden zullen aanbreken. ‘... De hinderpalen, die zijn geplaatst op de weg naar de vrijheid verleiden ons noch tot wanhoop noch tot berusting. De tegenwoordige politieke strijd in Italië zal het effect hebben, dat de waarde van liberale methodes beter zal begrepen worden ...’¹⁴

Op basis van een bericht van de correspondent van het liberale Engelse blad de *Westminster Gazette* meldt een enkele krant, dat:

Benedetto Croce, de grootste denker en wijsgeer van Italië, tot de gelederen van het liberalisme is toegetreten. De correspondent acht deze mededeling zowel voor Europa als voor Italië van belang. Croce onderschat de tijdelijke invloed van het socialisme in het verleden niet en evenmin de invloed van fascisme in het heden, maar alleen het liberalisme kan in de hoogste behoeften van de samenleving voorzien.¹⁵

Ook de buitenlandse pers heeft nauwelijks belangstelling voor dit protest van liberale intellectuelen. *The Times* wijdt, zonder nader commentaar, tien regels aan de reactie van Croce en andere schrijvers op het manifest van fascistische intellectuelen.¹⁶

Het manifest is in belangrijke Italiaanse kranten verschenen voordat ook deze werden verboden. Italianen, buitenlandse correspondenten, persbureaus konden er kennis van nemen. Het moet de aandacht hebben getrokken, want het was een duidelijk teken van verzet van vooral liberale intellectuelen en er werd door het regime fel op gereageerd. Het gebrek aan belangstelling van de grote landelijke kranten, en dan met name de liberale kranten, is opvallend. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* baseert in die periode haar berichtgeving over Italië vooral op officiële en dus goedgekeurde berichten uit Rome, zoals artikelen die zijn verschenen in *Epoca* en *Giornale d'Italia*. Daarnaast worden af en toe van berichten overgenomen van de *Times*, de *Manchester Guardian* en de *Le Temps*. Gesteld kan worden dat de pers hier ernstig is tekortgeschoten.

Er dringt zich een vergelijking op met de wijze waarop vijftig jaar later door de pers is gereageerd op 'Charta 77', een manifest van Tsjechoslowaakse intellectuelen, onder wie de filosoof Jan Patocka, oud-minister Jiri Hájek en de schrijvers Pavel Kohout, Václav Havel en Ludvík Vaculík. De ondertekenaars van dit manifest verklaarden zich te willen inzetten voor het respecteren van de burger- en mensenrechten in hun land. Charta wilde geen basis zijn voor oppositionele politieke activiteiten, maar wilde een constructieve dialoog voeren met de politieke macht en met de macht van de staat. Op dit protest werd door de Tsjechische regering gereageerd met arrestaties en ontslag van de ondertekenaars van het manifest uit hun functies, veelal bij universiteiten.¹⁷

Over de activiteiten van deze oppositiegroep verschenen in de pers vele honderden artikelen. In Nederland werd een Comité Charta 77 opgericht dat solidair wilde zijn met de Tsjechen en Slowaken die in hun eigen land streefden naar een betere naleving van de mensenrechten. In dit comité waren de meeste politieke stromingen vertegenwoordigd.¹⁸ Tal van Nederlandse intellectuelen spraken hun steun uit aan hun collega's in Tsjechoslowakije.¹⁹ Ook de regering zette zich in voor de ondertekenaars van het oppositionele manifest.²⁰

In 1925, vijftig jaar vóór het protest van intellectuelen in Tsjechoslowakije, was er noch van de kant van de pers noch van Nederlandse intellectuelen sprake van enig georganiseerd protest. De vernieuwingen op het gebied van informatie en communicatie en de veranderde kijk op de wereld zullen daar een rol in hebben gespeeld, maar zeker ook de afkeer van het communisme in Oost-Europa tijdens de Koude Oorlog.

Het lijkt erop dat in de twintiger en dertiger jaren 'solidariteit' met antifascisten een zaak van links was. Alleen de Nederlandse sociaaldemocraten hielden protestbijeenkomsten als reactie op de moord op Matteotti en organiseerden hulp aan hun vervolgd- de Italiaanse kameraden.²¹ Ook de sociaaldemocratische en communistische kranten

lieten echter niet van zich horen in mei 1925. Het verzet van liberale, en dus niet-socialistische, intellectuelen kreeg ook van die kranten nauwelijks enige aandacht.

De dag na de publicatie van het manifest van antifascisten publiceerde het liberale *Algemeen Handelsblad* een lofzang op het fascisme van een redacteur, die lange tijd door Italië had gereisd en bij terugkeer in Nederland een reeks artikelen schreef:

Een buitenlandse bezoeker van het land kan dan constateren hoe alle ambtenaren thans angstvallig zorgen precies op tijd binnen te wezen. Het goede, luie leventje van vroeger is uit: de fascisten controleren nauwkeurig of allen er op tijd zijn en of ze hun volle diensturen op hun kantoor uitzitten. Tegen de stille tegenwerking of sabotage gedurende die diensturen voert Mussolini natuurlijk een veel lastigere strijd. Of hij daarin ten slotte zal zegevieren, is nog een open vraag: dat hangt o.a. van de duur van zijn politiek of fysiek leven af. Maar discipline is er thans, en een bezoek aan een Italiaans ministerie laat zeker de indruk achter van een voorbeeldige tucht, van orde en controle op alles en allen. Waar de toerist echter in ieder geval de grote vooruitgang constateren moet, is op de spoorwegen. Het grote reclamepaard van de fascisten is dan ook: 'Vergelijkt eens het Italiaanse spoorwegwezen van voor Mussolini met dat van thans!' In een korte formule samengevat, heet 't thans van de Italiaanse spoorwegen: de treinen rijden precies op tijd en er wordt niet meer gestolen.²²

De perscensuur die direct op het antifascistisch manifest volgde, krijgt wel veel aandacht. *The Times* bericht direct na de publicatie van het manifest in *Il Mondo* en *Il Popolo* dat in Italië alle socialistische kranten, maar ook de *Corriere della Sera* en andere liberale kranten, in beslag zijn genomen.²³ Ook *De Telegraaf* meldt dat de *Corriere della Sera* in beslag is genomen, omdat deze krant een antwoord wilde publiceren op een aanval van de fascisten op haar directeur Luigi Albertini. Deze had in de senaat in 'een meesterlijke rede' het fascisme bekritiseerd.²⁴ Ook andere kranten hekelen de onderdrukking van de persvrijheid.²⁵

Represailles tegen antifascistische intellectuelen

In het Italië van 1925 was het manifest een verzetsdaad die veel van de ondertekenaars zwaar is komen te staan. Benedetto Croce krijgt permanente bewaking, de inboedel van zijn woning wordt vernield. Zijn internationale reputatie is waarschijnlijk de reden dat hij nooit fysiek is aangevallen. Wel mag zijn naam niet meer worden genoemd in de belangrijke kranten. Zijn boeken worden op de universiteiten uit de lijst van verplichte literatuur verwijderd.²⁶

Op Giovanni Amendola wordt een aanslag gepleegd die een jaar later tot zijn dood leidt. Albertini wordt door de familie Crespi, de eigenaren van de *Corriere della Sera*, ontslagen. De publicaties van de schrijver Roberto Bracco worden uit de handel genomen, zijn huis in Napels wordt door fascistten verwoest. De historicus Guglielmo Ferrero krijgt huisarrest en kan in 1931 uitwijken naar Genève waar hij hoogleraar wordt. De historicus Gaetano Salvemini moet naar het buitenland vluchten om aan een aanslag op zijn leven te ontkomen. De econoom Giulio Alessio wordt gedwongen ontslag te nemen bij de Universiteit van Padua. Hij is een van de ruim tien hoogleraren die in 1931 weigeren de loyaliteitsverklaring aan Mussolini en het fascistische regime te ondertekenen.²⁷

Ook op andere georganiseerde verzetspogingen van liberale en democratische intellectuelen, zoals de oprichting in januari 1925 van het tijdschrift *Non Mollare!* (Niet Opgeven!), wordt hardhandig door het fascisme gereageerd. Belangrijke redacteuren van dit blad, dat tot oktober 1925 blijft verschijnen, waren de gebroeders Carlo en Nello Rosselli.

Carlo Rosselli wordt gevangengezet op een van de Liparische eilanden, maar weet in juli 1929 samen met Francesco Nitti, een neef van de oud-premier, en Emilio Lussu te ontsnappen.²⁸ In Parijs richt Carlo Rosselli met hen de verzetsbeweging *Giustizia e Libertà* op. Een van de centrale figuren in deze organisatie die in Italië zelf actief was, was de schrijver Carlo Levi.²⁹

De broers Rosselli worden op 9 juni 1937 in Frankrijk door fascistische vermoord. Levi wordt in 1935 verbannen naar een bergdorp in Zuid-Italië.

Oprichting van de Accademia d'Italia

De 'geleerde stand' had zich vóór de publicatie van de twee manifesten als groep steeds afzijdig gehouden van het politieke debat. De manifesten betekenden een omslag in de opstelling van Italiaanse intellectuelen. Intellectuelen toonden hun bezorgdheid over de politieke ontwikkeling en gingen zich uitspreken. Voor het regime was het verontwaardigend dat de ondertekenaars van het antifascistische manifest bekender en talrijker waren dan de medestanders van het regime.³⁰ Door gebrek aan steun en door de represailles heeft dit bijzondere protest geen vervolg gekregen.

Mussolini was zeer ontstemd over het antifascistische manifest en gaf daar duidelijk blijk van. 'Als professoren ook al lastig worden, sla ik ze de armen en benen stuk en gooi ze in de gevangenis'.³¹ De oppositionele intellectuelen moesten hard worden aangepakt, zoals in de daaropvolgende maanden ook gebeurde. De intellectuelen, die positief stonden tegenover het fascisme, dienden daarentegen nadrukkelijker aan het regime verbonden te worden.

Op 6 januari 1926 wordt de Accademia d'Italia opgericht met als doel de Italiaanse intellectuele activiteiten te promoten en te coördineren. Deze Academie zou 'de integriteit van de nationale geest moeten bewaken en de invloed van intellectueel talent in eigen land maar ook buiten de landsgrenzen moeten bevorderen'. Met dit initiatief wilde het regime eenduidig richting geven aan het intellectuele leven en aan de nationale wetenschap.³²

De Nobelprijswinnaar Guglielmo Marconi wordt benoemd tot president van de Academie, de historicus Giocchino Volpe wordt secretaris.³³ De leden van de Academie krijgen een jaarinkomen van 3000 Lire (gelijk aan het gemiddelde inkomen in die tijd), gratis reizen met de trein in de 1^e klasse en een speciaal uniform.³⁴

Het belangrijkste resultaat van deze Academie is de oprichting van de Fondazione Volta en de organisatie van een reeks Volta Conferenties. Dit initiatief wordt ruimhartig gesteund door de gebroeders Crespi, de eigenaren van de *Corriere della Sera*, en vooral door het energiebedrijf Società Edison.³⁵

Algemeen Handelsblad (3 november 1927). Ondschrift: 'Bij gelegenheid van de Volta-herdenking in Rome wordt door Mussolini een tuinfeest gegeven, waaraan niet minder dan 4 Nobelprijswinnaars deelnemen. Aan de tafel van Mussolini (3) zaten o.a. prof. Zeeman (1), Marconi (2) en prof. Lorentz (4). Aanwezig was ook prof. Millikan.' Bron: KB nationale bibliotheek.

De eerste Volta conferentie wordt georganiseerd in 1927 ter gelegenheid van de 100^e sterfdag van de natuurkundige Alessandro Volta en vindt plaats in het Instituut Carducci aan het Comomeer. De conferentie, die werd bijgewoond door twaalf Nobelprijswinnaars, kreeg internationaal bekendheid door de presentatie van Niels Bohr van zijn artikel *The Quantum Postulate and the Recent Development of Atomic Theory*.³⁶

In de Nederlandse pers wordt gemeld dat deze conferentie ter nagedachtenis van Volta wordt georganiseerd, maar inhoudelijk wordt er niet veel aandacht aan besteed. Bericht wordt dat de professoren Kramers, Lorentz en Zeeman aan dit internationale congres van fysici hebben deelgenomen.³⁷ Over hun Italiaanse ervaringen is verder niets bekend, behalve dan dat de natuurkundigen na de conferentie door Mussolini in Rome zijn ontvangen.

Loyaliteitsverklaring

Bij decreet van 28 augustus 1931 wordt de professoren van de Italiaanse instellingen van hoger onderwijs gevraagd een loyaliteitsverklaring aan het regime te ondertekenen.³⁸ Van de 1251 universiteitsdocenten weigeren slechts twaalf de verklaring te tekenen. Enkele hoogleraren, zoals de voormalig minister-president Vittorio Emanuele Orlando, besluiten met pensioen te gaan en zich zo aan de kwestie van de ondertekening te onttrekken. Notoire tegenstanders van het regime, zoals Piero Calamandrei en Luigi Einaudi, tekenen de verklaring. Hun argument was dat zij vanuit hun positie op de universiteit tenminste nog enige invloed konden uitoefenen. Ook Croce riep zijn medewerkers op om die reden de verklaring te tekenen. Voor het regime is de uitkomst, die werd gezien als de instemming van de intellectuele klasse met het fascisme, een grote overwinning.³⁹

Enkele kranten melden dat ‘van de 1144 hoogleraren, van wie werd geëist dat zij de nieuwe eed aan het fascistisch regiem en de koning zouden afleggen, elf, waaronder vier hoogleraren van de Romeinse universiteit, de eedsaflegging hebben geweigerd’. *Het Volk* baseert zijn informatie hierover op de *Daily Herald*.⁴⁰

De Romeinse correspondent van het *Algemeen Handelsblad* meldt, zonder daar zelf enig commentaar aan te verbinden, dat de namen van de ‘elf hoogleraren, die weigerden de eed van trouw te zweren aan het fascisme’ zijn gepubliceerd. ‘Zoals te verwachten was, hebben de opgezweepte studenten tegen deze hoogleraren geprotesteerd, hier te Rome, maar in ’t bijzonder te Turijn. Onder de titel: ‘Edel protest der Turijnse studenten tegen de drie anachronistische professoren berichten daarover de dagbladen’. Deze studenten toonden zich ‘verontwaardigd over onberaden gedrag drie hunder professoren – droevig voorbeeld van anarchie in het stralende Italië der fascistten’.⁴¹

In deze periode beperkt de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* zich voornamelijk tot het publiceren van luchtige berichten, zoals over de ontwikkeling van de Italiaanse spoorwegen.⁴²

Francesco Ruffini was een van de professoren die weigerden de verklaring te tekenen. Hij vroeg Albert Einstein of hij, als internationaal meest bekende geleerde, wilde proberen het regime tot andere gedachten te brengen. Einstein schreef onmiddellijk een brief aan Alfredo Rocco om tegen de loyaliteitsverklaring te protesteren en de minister te verzoeken de geleerden met rust te laten.⁴³ Deze interventie van Einstein heeft geen resultaat. Protesten van Nederlandse intellectuelen blijven achterwege.

8 Fascistische visie op Europa

De pers stelt regelmatig in commentaren en analyses vast, dat het fascisme de Italiaanse staat grondig wil veranderen en het politieke, economische en culturele leven geheel in de dienst van het fascisme wil organiseren. Kritiek en afwijkende meningen, ook binnen de eigen partij, worden steeds minder getolereerd. Vanaf 1926 bestaat de rechtsstaat niet meer, de parlementaire democratie is afgeschaft. De censuur doet zijn werk. De burgers moeten zich voegen, van intellectuelen wordt in 1931 expliciet loyaliteit geëist. Alle belangrijke leden van de oppositie zijn vermoord, gevangengezet of naar het buitenland gevlucht.

De ambitie van het fascisme gaat verder dan het scheppen van een nieuw totalitair Italië.

Koloniale machtsuitbreiding staat vanaf het begin op de agenda, maar ook een nieuw Europa waarin Italië een bepalende rol speelt. Voor het regime is het belangrijk gerespecteerd te worden en een goede naam te krijgen in het buitenland. Prominente buitenlandse politici en intellectuelen kunnen daarbij een belangrijke rol spelen.

De toekomst van Europa

Na de eerste Volta conferentie over fysica in 1927 worden meerdere internationale conferenties onder die naam door de Accademia d'Italia georganiseerd. De meeste aandacht trekt de Conferentie over de toekomst van Europa in november 1932. Dino Grande, de minister van buitenlandse zaken, wil van de conferentie een van de grootste evenementen van die tijd maken op politiek-cultureel gebied.¹ De conferentie zal een antwoord moeten formuleren op het memorandum van Aristide Briand over de organisatie van een federaal Europa.² Het congres zal ook een legitimatie moeten leveren voor de nieuwe imperialistische visie van Mussolini.³ Daarnaast is een aanscherping van de Italiaanse buitenlandse politiek nodig omdat de verhoudingen in Europa door de opkomst van de nationaalsocialistische partij in Duitsland aan het veranderen zijn. De conferentie zal de indruk moeten vestigen dat het fascistische regime een gematigd regime is en dat Italië als een van de vier grote mogendheden een onmisbare rol speelt bij de toekomst van Europa. De bloem van de Europese intelligentsia zal daartoe in Rome moeten worden samengebracht.⁴

Benito Mussolini geeft duidelijke directieven over de opzet van de conferentie en bepaalt wie er wel en wie er niet uitgenodigd moeten worden. De Nobelprijswinnaar

Guglielmo Marconi, president van de Accademia d'Italia, wordt ingezet om een sterke vertegenwoordiging van de Europese intellectuele elite te organiseren. Van belang is dat de meeste deelnemers sympathie voor het fascisme hebben maar er moet ook ruimte zijn voor andere opvattingen. De conferentie zal moeten laten zien dat het Italiaanse fascisme niet star is. Diversiteit in het wetenschappelijk debat zal de internationale betekenis van de conferentie ten goede kunnen komen. Door de aanwezigheid van de nazi's Herman Göring, die een van de sessies van de conferentie zal voorzitten, en Alfred Rosenberg zal bovendien de gematigdheid van het Mussolini-regime goed naar voren kunnen komen. Om die reden wordt ook de deelname van de futurist Marinetti tegengehouden omdat deze er te extreme opvattingen op nahoudt.⁵

In de uitnodiging wordt benadrukt dat Europa zich in een ernstige crisis bevindt. Deze crisis is niet alleen van politieke en economische aard, maar betreft ook de reputatie en het prestige van Europa in de wereld. Op alle fronten wordt de positie van Europa bedreigd. Een van de grote zorgen is dat het koloniaal bezit openlijk ter discussie wordt gesteld. De Volta conferentie in Rome zal moeten bijdragen aan de totstandkoming van een nieuwe Europese orde.⁶

De opzet om uit het Verenigd Koninkrijk de politieke en intellectuele elite naar Rome te laten komen mislukt. Austen Chamberlain, Winston Churchill, David Lloyd George, John Maynard Keynes, Rudyard Kipling, Arnold Joseph Toynbee, George Macaulay Trevelyan en George Bernard Shaw geven geen gehoor aan de uitnodiging. De meest prominente Brit die wel naar Rome afreist is de historicus Christopher Dawson, die ambivalent staat tegenover het fascisme.⁷

Een conferentie als huldebetuiging aan het fascisme

Toch komen op 14 november 1932 in Rome 104 politici en geleerden uit 22 landen bijeen om te spreken over de toekomst van Europa. Van de vier uitgenodigde Nederlanders zijn alleen de historicus Hajo Brugmans, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, en de econoom Gerard Verrijn Stuart, hoogleraar aan de Nederlandse Handelshogeschool in Rotterdam, in Rome aanwezig. De antirevolutionaire leider Hendrik Colijn had de uitnodiging geaccepteerd, maar heeft te elfder ure bericht dat zijn aanwezigheid in de Tweede Kamer is vereist in verband met politieke verwickelingen in Nederland.⁸ De arabist en islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje reageerde direct door te melden dat zijn drukke universitaire werkzaamheden het hem onmogelijk maken naar Rome te komen.⁹

Alleen de *Nieuwe Rotterdamse Courant* laat een waarschuwing horen.

De deelnemers zijn vogels van diverse pluimage, economen, sociologen, politici, financiers, filosofen en juristen. Het congres draagt niettemin een zeer fascistisch karakter of laat ons zeggen, het karakter van een huldebetuiging aan het fascisme. Van de Italiaanse deelnemers is dat te begrijpen, maar ook verschillende buitenlandse sprekers hebben de lof gezongen van het fascisme met verwerping van de oude liberale individualistische theorieën.¹⁰

De internationale pers, en ook de grote Nederlandse kranten, besteden ruimschoots aandacht aan deze conferentie. De Romeinse correspondent van het *Algemeen Handelsblad* wijdt er vele kolommen aan.

Uit alle Europese staten werden geleerden van naam door de Academie uitgenodigd. In ons land werden uitnodigingen ontvangen en aangenomen door drie personen: oud-minister Colijn en de hoogleraren H. Brugman en M.G. Verriijn Stuart. Helaas was dr. Colijn op het allerlaatste ogenblik genoodzaakt van de reis naar Rome af te zien; naar wij vernamen zeer tot zijn spijt.

De krant doet verslag van de verschillende lezingen en benadrukt dat er wel degelijk naast en boven de nationale een Europese denkwijze en een Europese beschaving bestaat. Fransen, Duitsers, Italianen, hoezeer ook onderscheiden, kunnen elkaar begrijpen, leven in eenzelfde denkwereld, de Europese. Uitgebreid gaat de krant in op het referaat van professor Brugmans, die een historisch overzicht geeft van de ontwikkeling van Europa vanaf de Grieken. De hoogleraar concludeert dat er zich misschien wel een culturele Europese eenheid heeft ontwikkeld, maar dat een politieke eenheid sinds de Romeinse tijd niet meer bestaat. Brugmans verwacht dat de betekenis van de kleine staten sterk zal toenemen, wanneer eenmaal een organisatie is opgericht, die het gevaar van gewapende conflicten in Europa neutraliseert.¹¹

Het is opmerkelijk dat deze correspondent volledig voorbijgaat aan de discussie over de koloniale politiek en de provocatieve bijdrage van Rosenberg, waarin de Duitse ras-senpolitiek duidelijk uiteen wordt gezet.

Ook de Romeinse correspondent van *De Tijd* schrijft een groot artikel over de conferentie met als koppen 'Europees zelfbewustzijn', 'Europa congres te Rome', 'De overheersing van de Europese cultuur in de wereld is ernstig bedreigd' en 'Rome, één verukking':

Het was misschien al een belangrijke verdienste, zulk een internationaal gezelschap in een gunstige atmosfeer bijeen te brengen. Overigens waren het vogels van diverse pluimage, die op de uitnodiging der Italiaanse academie hier waren neergestreden. Naast namen, die in de wetenschap – op een van de vele gebieden, die iets met 'Europa' te doen hebben – een voortreffelijke klank hebben, waren er andere, die in het gebied van journalistiek en politiek thuis horen... Wie de verslagen van dit congres in de Italiaanse bladen las, kreeg vaak de indruk, dat de buitenlandse sprekers – om van de Italiaanse niet te gewagen – niet veel anders deden dan hulde brengen aan Mussolini en het fascisme en in alle toonaarden hun bewondering voor 'het regime' uitzingen. In werkelijkheid echter was, naar de beide Nederlandse congressisten te kennen gaven, de geest van het congres, ofschoon het fascisme er uiteraard een fraaie rol speelde, geenszins enghartig en eenzijdig vastgelegd, en een enkele vlug bedwongen poging, om er politieke twistgedingen te introduceeren, kwam niet eens van fascistische, maar van nationaalsocialistische Duitse kant.¹²

Ook deze correspondent, die zijn bijdrage kennelijk heeft gebaseerd op de Italiaanse pers en op gesprekken met de Nederlandse sprekers, is veel ontgaan. Dat geldt ook voor *De Telegraaf*, die alleen over het referaat van Verriijn Stuart over de gouden standaard schrijft.¹³ Wegens tijdgebrek had Verriijn Stuart ervan afgezien zijn lezing te houden. De tekst is echter opgenomen in het verslag.¹⁴

Nationaalsocialisme en racisme

De lezing van de nationaalsocialist Alfred Rosenberg heeft als titel ‘Krisis und Neugeburt Europas’ en levert enige controverses op. Rosenberg verklaart dat een geestelijke eenwording van Europa onmogelijk is en wijst zowel het liberalisme als het bolsjewisme af. Het beste antwoord hierop is, zijns inziens, een nieuw nationalisme en de bescherming van het ras. Het Italiaanse fascisme is een voorbeeld van het nieuwe denken, in het bijzonder de corporatieve gedachte en de verbinding tussen nationalisme en sociale rechtvaardigheid.

Het begrip ‘natie’ kan op verschillende wijzen worden ingevuld. Voor Italië heeft de leider van het fascisme de staat als de hoogste waarde aangemerkt. Hierin klinkt de snaar van de Oud-Romeinse heerlijkheid, hier toont zich de gedachte van een macht die hard moet zijn om tegen het oprukkende oriëntalisme haar eigen wezen te bewaren. In Duitsland is het ongetwijfeld het geloof in het bloed dat groot elan heeft opgewekt en nu ook de belangrijkste impuls is voor het grote Duitse ontwaken in deze tijd. Daarom is het geen toeval dat het fascisme de Romeinse lictorenbundel als symbool van krachtige staatsmacht heeft gekozen en het ontwakende Duitsland het rassenteken van de oudste Germanen, het hakenkruis.

Frankrijk wordt nu al door vreemde migranten bevolkt, terwijl het toch de missie van Frankrijk zou moeten zijn Europa voor Afrika te beschermen en een oprukken van Afrika richting Europa niet te dulden maar te voorkomen. Met zijn groeiende bevolking kan Italië pas tot rust komen als ‘de staat’ de zorg voor zijn kinderen op bepaalde plekken aan de Adriatische zee en in Noord-Afrika op zich kan nemen. Het Duitse volk, dat nu versplinterd is, kan een ‘Europa’ pas erkennen als de ‘mythe van het bloed’ tot vereniging van alle Duitsers in één staat heeft geleid, als een middel om het bloed te beschermen.

Fundamentele levenswetten kunnen niet worden genegeerd, namelijk dat elk natie niet assimileerbare vreemde elementen afwijst. De bescherming van het ras is daarom nauw verbonden met de strijd tegen het bolsjewisme.¹⁵

De gebieden rond de Indische Oceaan met mensen van gemengd ras zijn een rekruteringssterrein voor het bolsjewisme en moeten daarom in Europese handen blijven. Daarom vecht Groot-Brittannië daar niet alleen voor zijn imperium, maar heeft het ook een Europese missie te vervullen.¹⁶ Het is in het gemeenschappelijke belang van alle Europeanen de absolute heerschappij in de koloniale gebieden in Afrika en Azië uit te oefenen. Indien daarvan af zou worden gezien, zullen de sociale gevolgen heel Europa veranderen in een leger van permanente werklozen en haar ondergang in bloedige burgeroorlogen bezegelen.¹⁷

Door enkele deelnemers wordt nadrukkelijk afstand genomen van de opvattingen van Rosenberg over rassen. Het duidelijkste tegengeluid komt van de Britse historicus Christopher Dawson. Volgens hem is raciale verscheidenheid een van de meest karakteristieke aspecten van de Europese cultuur. Door de eeuwen heen heeft culturele uitwisseling vormgegeven aan de Europese cultuur. Het nationalisme van de vroege Romantiek heeft de weg geëffend voor het fanatisme van de moderne pan-raciale theoretici die civilisatie ondergeschikt maken aan het meten van de hersenen en die raci-

ale haat hebben toegevoegd aan de politieke en economische rivaliteit van Europese volken. De afwezigheid van raciale uniformiteit is juist de kracht van de Europese cultuur.¹⁸

Ook de Italiaanse filosoof Francesco Orestano neemt afstand van de opvattingen van Rosenberg. Hij snapt niets van 'de mythe van het bloed'. Hoe kan de echtheid van het bloed worden vastgesteld? Orestano is het met Dawson eens, dat het onmogelijk is de cultuur principieel op de zuiverheid van een enkel ras te baseren. Dat is ook gevaarlijk omdat het de rijkdom van de samenwerking van de rassen in Europa negeert. Wel is hij het helemaal eens met Rosenberg dat, ook om biologische redenen, de invoer van zwarte rassen in het gebied van de blanken moet worden afgewezen. De Nederlandse historicus Hajo Brugmans spreekt zich niet uit tegen de fascistische en nationaalsocialistische opvattingen die worden verkondigd. Ook de econoom Verrijn Stuart mengt zich niet in het debat.¹⁹

De officiële verslagen van de conferentie met de letterlijke teksten van de lezingen en de discussies zijn interessante lectuur.²⁰ Er is veel overeenstemming over de wenselijkheid het Romeinse Rijk als voorbeeld te nemen, gemeenschappelijk te strijden tegen het communisme en de koloniale bezittingen te verdedigen tegen het zwarte ras. Algemeen wordt de rol van Mussolini als redder van de Europese beschaving geroemd.²¹

Weinig kritiek op de conferentie

De reacties op de Volta Conferentie over Europa in het buitenland zijn overwegend positief. Volgens de *North American Newspaper Alliance* kan de conferentie een positieve invloed hebben op de Frans-Italiaanse betrekkingen en ook het Parijse dagblad *Le Temps* is positief. De *Dresdner Neuste* spreekt van een vriendschappelijke en collegiale sfeer in de Villa Farnesina. Ook het *Journal de Genève* laat zich in dergelijke bewoordingen uit. De Berner krant *Der Bund* schrijft, dat er een ideologisch debat is geweest tussen democratie en fascisme. De *Völkischer Beobachter*, de krant van de Hitlerbeweging, is van oordeel dat het fascistische regime een absoluut nieuwe inhoud heeft gegeven aan het idee van Europa.

Er is ook kritiek, zoals in het Franse weekblad *Revue Universelle*, dat het politieke karakter van de conferentie veroordeelt.²²

Hoe reageerden de Nederlandse deelnemers achteraf op de conferentie?

Verrijn Stuart is ontevreden over de conferentie omdat er weinig aandacht is geweest voor economische vraagstukken en voor zijn referaat over de gouden standaard. Brugmans blikt in *De Telegraaf* uitvoerig terug op de Volta conferentie. De conferentie heeft er, volgens hem, toe bijgedragen bestaande problemen in Europa te verhelderen.

En ook deze indruk kon men mee naar huis nemen, dat onder al deze mannen van goede wil van zeer verschillende landsaard een sterk gevoel heerste van saamhorigheid. Men had het sentiment en het is ook door tal van sprekers met sterke nadruk gezegd, dat Europa inderdaad een geestelijke eenheid vormt, dat het de draagster is van een oude, sterke beschaving, die daarom nog volstrekt niet op de teruggang is. maar die nog altijd vergezichten van ongepeilde diepte opent. Geen staatkundige splitsing kan dit feit, dat altijd onder de mannen

der geestelijke beschaving wel is gevoeld, maar dat zelden zo krachtig wordt geaccentueerd, opheffen of zelfs maar verduisteren... Ja zelfs brachten enkele sprekers het element naar voren van de superioriteit der Europese beschaving boven alle andere cultuurvormen: ook dit punt is eigenlijk door niemand weersproken.²³

De Engelse historicus Dawson spreekt zich naderhand veel negatiever uit over de conferentie. Hij verafschuwde de sfeer op de conferentie, die volgens hem vooral een propagandastunt was en een legitimatie van het Italiaanse fascistische regime. Het was geen academische conferentie, maar 'a Fascist rally', een 'put-up job by Mussolini's government to turn events to its own ends'. Volgens Dawson werden de gedelegeerden ook gevolgd en bespioneerd.²⁴

Een half jaar later komt Brugmans in *De Telegraaf* terug op de lezing van Rosenberg tijdens de Volta Conferentie. Diens wereldbeschouwing wordt gechargeerd genoemd, maar is toch niet zonder reële grondslag. Wel plaatst Brugmans een kanttekening bij de rassentheorie. Op de Volta conferentie is al bezwaar gemaakt tegen de stelling dat het Duitse volk een rassengemeenschap zou zijn. Er bestaat, volgens Brugmans, nu eenmaal geen zuiver ras. Dit aspect is het zwakke punt van de nationaalsocialistische leer. In Duitsland is sprake van forse Jodenvervolgingen, die tot felle protesten in het buitenland hebben geleid. 'De rasideologie is in haar daadwerkelijke uitingen niet zo onschuldig als wij in Rome dachten'.²⁵

9 Nederlandse propagandisten

De pers heeft door haar berichtgeving, de presentatie daarvan en door de beoordeling van het nieuws een grote invloed op de publieke opinie. Die invloed was tijdens het interbellum bijzonder groot. Kranten waren het belangrijkste medium voor de verspreiding van informatie. De rol van de radio was in Nederland, vooral in de twintiger jaren, nog beperkt.

Er valt niet aan te twijfelen dat de pers sterk heeft bijgedragen aan de beeldvorming van het fascisme en de leider Mussolini. Het resultaat van een enquête van het *Algemeen Handelsblad* in 1927 naar de grootste figuur van die tijd is tekenend. Na Edison (75%) als grootste figuur prijken op de lijst achtereenvolgens Mussolini (66%), Marconi (50%), Einstein (43%), Ford (25%) en Lindbergh (25%).¹ In de lijst valt op dat daarop ook Marconi, die fascist was, voorkomt alsmede Ford en Lindbergh, die overtuigde antisemieten waren.

De prestaties van deze mannen op wetenschappelijke, zakelijke of andere gebieden waren wellicht belangrijker dan hun politieke overtuiging. Betoogd kan ook worden dat in 1927 door de burgerlijke pers nog welwillend over het fascisme werd geschreven en dat het fascisme nog niet categorisch werd veroordeeld.

De uitkomst van de *Handelsblad*-enquête vertoont veel overeenkomst met het onderzoek van het Amerikaanse weekblad *The Literary Digest*, eveneens in 1927. Als grootste figuren werden hier Mussolini, Lenin, Edison, Marconi, Orville Wright, Henry Ford en George Bernard Shaw genoemd.²

Het in het buitenland geschetste beeld over het fascisme heeft ongetwijfeld invloed gehad op de opinie in Nederland, te meer daar vooral in de beginjaren internationaal bekende figuren blijken gaven van sympathie voor het fascisme. In het Angelsaksische gebied kunnen in dit verband G.K. Chesterton, T.S. Eliot, Ezra Pound, George Bernard Shaw, William Butler Yeats en Henry Williamson worden genoemd. Ook de Engelse politici Austen Chamberlain en Winston Churchill stonden sympathiek tegenover het fascisme.³

Aantrekkingskracht van het fascisme

Ook tal van Nederlandse schrijvers en schilders voelden zich tot het fascisme aangetrokken.⁴ Volgens de historicus Ernst Kossmann waren de democratie, het parlementaire stelsel en het kapitalisme 'het doelwit van hun scheldpartijen; de monarchie,

De Telegraaf (6 oktober 1928).
Onderschrift: 'Toorop's portret
van Mussolini.' Bron: KB natio-
nale bibliotheek.

het leidersbeginsel en het corporatisme vormden hun hoop voor de toekomst'.⁵ Vooral de priester Wouter Lutkie liet zich in dit opzicht niet onbetuigd.

Voor veel intellectuelen, zoals Jan Greshof, Hendrik Marsman, Willem de Merode en Jan Engelman, die een katholiek fascisme wilde propageren, was die aantrekkingskracht van tijdelijke aard. Bij mensen zoals Erich Wichman, Gerard Bruning, Gerard Knuvelde, Wouter Lutkie en Jan Toorop was de liefde voor het fascisme dieper geworteld en van meer langdurige aard.⁶

Over Nederlandse fascistische organisaties en bekende Nederlandse fascistten en hun activiteiten in Nederland is al veel gepubliceerd. Naar deze publicaties kan hier worden verwezen.⁷ In dit kader gaat de aandacht vooral uit naar intellectuelen die met hun publicaties hebben geprobeerd het fascisme een goede reputatie te bezorgen en de reacties daarop in de pers.

Een markant voorbeeld is Jan Toorop. Toorop zag, volgens *De Tijd*, in Mussolini de 'orde-schepper in de chaos van deze eeuw. [...] Ook de kinderlijk-eenvoudige mens, die Toorop was, zou blij geweest zijn over de plotselinge stijging van Mussolini in de publieke belangstelling en waardering. Er zou wellicht een ironieke glimlach in zijn baard gespeeld hebben, nu hij onverwacht zoveel medestanders had gekregen, die zijn held goedgezind waren geworden'.⁸ Toorop gaf aan vooral aangetrokken te zijn tot 'het mystieke in Mussolini', 'zijn groot, zo onverzettelijk geloof in zijn ideaal, in zijn taak en roeping'. Tal van zijn tekeningen van de Italiaanse dictator zijn door zijn vriend Wouter Lutkie aan Mussolini overhandigd. Het hoogtepunt zou een triptiek moeten worden waarin de stoffelijke, de geestelijke en de hemelse macht, verpersoonlijkt door Mussolini, de apostel Paulus en Theresia van Lisieux zouden worden afgebeeld. Door zijn overlijden kon Toorop dit werk niet voltooiën.⁹ *De Telegraaf* vroeg zich af of dit eigenlijk wel veel verder ging dan 'een dilettantische heldenverering'.¹⁰

In die tijd bestond grote interesse in de kunstenaar Toorop en zijn politieke keuze, vooral onder jongeren. Door het Tilburgse Studentencorps St. Olof werd na zijn overlijden een herdenkingsdienst georganiseerd, waar Lutkie het woord voerde.¹¹

Van alle Nederlandse aanhangers van het fascisme heeft de katholieke priester Wouter Lutkie verreweg het meest in de pers gepubliceerd. In zijn boek *Van Toorop tot Mussolini* en in het door hem gestichte maandblad *Aristo* getuigde hij van zijn bewondering voor de Italiaanse leider.

Mijn hart gaat naar Benito Mussolini: Ik zeg niet naar fascisme of fascistten: ik zeg naar Benito Mussolini. Wil hij de Kerk aanranden, wil hij de jeugd aftrekken van God, dan zal hij mij tegen zich vinden. Ik zal mij niet schamen om mijn bewondering voor veel van zijn werk; ik zal mijn genegenheid voor zijn persoon niet verloochenen; toch hierin zal ik tegen hem spreken.¹²

Met grote regelmatig zond Lutkie zijn artikelen naar de katholieke pers.¹³ Zijn vertaling van de biografie van Mussolini over zijn broer Arnaldo kreeg een warm onthaal in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*. De krant was ervan overtuigd dat het hier om een voor alle tijden monumentaal werk ging.¹⁴

Dit soort reacties in sommige katholieke kranten getuigden van de belangstelling voor en sympathie met het fascisme in katholieke kringen, in het bijzonder in Noord-Brabant.¹⁵

Heel wat bekende en invloedrijke Nederlanders hebben, net als Lutkie, Italië tijdens het interbellum bezocht om zelf de werking van het fascisme in de praktijk te onderzoeken of om een congres of conferentie bij te wonen. Vaak brachten zij ook in de pers verslag uit van hun bevindingen en droegen zo bij aan de beeldvorming van het fascisme.

In het verslag van zijn bezoek aan Italië gaf Erich Wichman, volgens *Het Volk*, blijk van zijn innige haat tegen de sociaaldemocratie. 'In Italië heeft hij gezien hoe het gebouw van het socialistisch dagblad "Avanti" door fascistena uitgebrand was en hij verzucht: "Het zal nog enige tijd duren voordat wij optrekken en "Het Volk" uitbranden'. Zijn haat jegens de sociaaldemocratie kleedt hij in het mom der verachting. 'Zij is voor hem "de volksziekte bij uitnemendheid", een stel "jakhalzen", een "parasieten-troep" en wat al niet meer dat hij uit zijn rijk voorziene scheldwoordenkollektie opdiept'.¹⁶

Welwillende hulp en fanatieke steun

Leo Schlichting is een goed voorbeeld van een invloedrijk intellectueel, die welwillend tegenover het fascisme stond. Hij werkte mee aan het ontslag van Max van Poll, lid van de Tweede Kamer, als medewerker van *De Tijd* omdat hij kritische artikelen over het Italiaanse bewind had geschreven. Op 12 januari 1937 had van Poll geschreven over de onderdrukking van en de stemming onder de Duitstalige bevolking van Zuid-Tirol. Volgens hem is het:

ondenkbaar, dat, bij een dergelijke gemoedstoestand van zeer velen, en bij de vergaande uitputting van het gehele Italiaanse volk, het fascisme zich duurzaam zou kunnen handhaven. Eens zal de dag komen, waarop het volk zich zal keren tegen deze dictatuur; en het beste zou nog maar zijn, als dit geschiedde onder de leiding van hoogstaande mannen, die de verantwoordelijkheid op zich zouden durven nemen. Geschiedt dit niet, dan is ook in Italië te vrezen, dat het fascisme tenslotte het bolsjewisme zal inluiden.¹⁷

Van Vree publiceerde een brief van Schlichting, correspondent van *De Tijd* in Rome, van 29 januari 1937 aan de directeur van *De Tijd*, waarin hij zegt ontboden te zijn door minister Rocco, die aankondigde dat *De Tijd* voor Italië verboden werd in verband met een publicatie van Van Poll, die zeer anti-Italiaans en antifascistisch was.¹⁸

Schlichting kon Rocco meedelen, dat ook hij zich aan dit ongefundeerde stuk had gegergd en dat hij al een stuk daartegenin had geschreven.¹⁹ Schlichting benadrukte dat herhaling van zulke artikelen moest worden voorkomen. Ook de pauselijke vertegenwoordiger in Den Haag beklaagde zich bij de Haarlemse bisschop over de artikelen van Van Poll. *De Tijd* moest weer voorrang geven aan de belangen van de kerk boven

de politiek. Deze affaire leidde ook tot het ontslag van de hoofdredacteur van *De Tijd*, Alph. Laudy. Schlichting werd daarna benoemd tot hoofdredacteur van *De Tijd*. De relatie met het fascistische regime was weer hersteld.²⁰

Een fervent voorstander van het fascisme was Herman de Vries de Heekelingen, bibliothecaris van de Katholieke Universiteit Nijmegen en buitengewoon hoogleraar paleografie.²¹ Zijn boek *Le Fascisme et ses Résultats* werd door Lutkie voor de Nederlandse markt bewerkt en verscheen in 1927 in Oisterwijk onder de titel *Het Fascisme en zijn resultaten*. Volgens deze hoogleraar beschermde Mussolini de Latijnse beschaving, die in haar oorsprong en ontwikkeling in essentie katholiek is.²² Het Italiaanse fascistische blad *La Tribuna* heeft veel waardering voor de Nijmeegse hoogleraar, omdat hij een vurig vriend van Italië is en een hartstochtelijk bewonderaar van het fascisme en van Mussolini. Hij wordt daarom tweemaal hartelijk door Mussolini in het Palazzo Chigi ontvangen. De Vries is van oordeel dat in het fascisme het egoïsme van de enkeling moet buigen voor het belang van de natie en plaats moet maken voor opofferingsgezindheid. Volgens de Vries is het tot dusver zeer moeilijk voor buitenlandse intellectuelen zich grondig rekenschap te geven van de huidige stand van zaken in Italië. Daarom moet documentatie en studiemateriaal ruim ter beschikking worden gesteld.²³

In 1927 neemt de Vries de Heekelingen ontslag bij de universiteit om zich geheel aan de propaganda voor het fascisme te kunnen wijden. Hij vestigt zich in Lausanne en richt daar het Centre International d'Études sur le Fascisme op dat is gewijd aan documentatie, onderzoek en propaganda van de fascistische ideologie.

Het centrum zal een kaartsysteem gaan uitgeven, waarin de belangrijkste werken, die voor of tegen het fascisme gepubliceerd worden, zullen worden geresumeerd. Daarnaast hoopt het bestuur binnenkort een tijdschrift over het fascisme uit te geven, terwijl het een speciale afdeling geopend heeft tot het verstrekken van inlichtingen en het geven van documentatie.²⁴

De filosoof Giovanni Gentile, de opsteller van het manifest van fascistische intellectuelen, wordt ondervoorzitter van dit Centrum.²⁵ Oprichting van dit centrum is mogelijk gemaakt door steun van particulieren. Andere uit Nederland afkomstige leden zijn de oud-ritmeester jonkheer Johan Willem Godin de Beaufort en de schilder Jan Toorop. Later treedt ook de liberale oud-minister Willem Treub toe tot dit bestuur.²⁶ De Vries de Heekelingen onderscheidt zich later met enkele antisemitische publicaties, zoals *De Joodse Hoogmoed* (1938) en *Joden in de christelijke samenleving* (1938), gepubliceerd in het jaar dat in Italië de rassenwetten worden ingevoerd en joden steeds meer worden buitengesloten uit het maatschappelijk leven.

In *De Tijd* wordt het eerste boek besproken door pater Constantinus, die het boek te ongenueanceerd vindt.

Schrijver kan het niet nalaten, op meerdere plaatsen het slechte in het Jodendom zo te veralgemenen, dat men niet onder de indruk uitkomt, dat men maar héél zelden een nobele Jood aantreft. Op meerdere plaatsen worden allen over één kam geschoren en ontsnapt er geen enkel aan de beschuldigingen, die ongetwijfeld terecht aan het adres van een zeer groot percentage gedaan kunnen worden.²⁷

Het *Algemeen Handelsblad* wijst deze opvatting af en schrijft dat 'een boek met een dergelijke strekking misschien in kringen, waar ras, bloed en bodem als beslissende factoren beschouwd worden, met zekere instemming wordt begroet'.²⁸

In enkele regionale bladen wordt melding gemaakt van een lezing van de Vries in Genève over de zogenaamde 'Protocollen van de Wijzen van Sion'. Het *Utrechtse Volksdagblad* schrijft hierover:

Natuurlijk gebruikte onze landgenoot, wiens optreden een volkomen vals beeld van de gevoelens van ons volk geven kon, zijn aanwezigheid op het podium voor het houden van een hartstochtelijke aanklacht tegen de Joden in het algemeen, wier 'onbeschaamdheid geen grenzen kent'. Deze antisemitische redevoering van een landgenoot in den vreemde was zeker geen propaganda voor Holland!²⁹

Effectiever in zijn propaganda was Alfred Rudolph Zimmerman, oud-burgemeester van Rotterdam.³⁰ Zimmerman maakt in lezingen, zoals in de aula van de Handelshogeschool in Rotterdam, en in zijn columns in *De Telegraaf*, duidelijk grote sympathie voor het fascisme te hebben. In Rotterdam is de zaal 'tot in de uiterste hoeken gevuld en bij zijn binnenkomen werd mr. Zimmerman een ovatie gebracht'.³¹ De sociaal-democratische krant *Voorwaarts* spreekt van een 'lofzang op het fascisme' en over 'de Telegraaf-fascist'. Het parlementarisme heeft in de ogen van Zimmerman afgedaan. Het is tijd dat dit stelsel gaat verdwijnen.

De heer Zimmerman besloot met de mededeling, dat het fascisme in het hart van het volk nieuw vuur ontstoken heeft, het nationaal gevoel heeft aangewakkerd en de trots op het eigen land versterkt. En daarna vlogen de handen van professoren, studenten en andere toehoorders – in groot aantal opgekomen en waaronder zich ook burgemeester Wijtema bevond – op elkaar en werd er luid en lang geapplaudisseerd.³²

De machtsovername door de fascistten in oktober 1922 was, volgens Zimmerman, een historische noodzaak. Hij acht het van grote waarde dat het fascisme de harten van de Italiaanse jeugd heeft veroverd. Aan de geniale leider van het land heeft Italië zijn wedergeboorte te danken.³³

Het Volk (11 juni 1927) met als titel: De podesta van Rotterdam. Zimmerman fascist. Onderschrift: 'Mr. Zimmerman bestudeert in Milaan de fascistische wetgeving.' Bron: KB nationale bibliotheek.

Publicaties over het fascisme

Naast bijdragen in kranten en tijdschriften verschijnen in het interbellum ook publicaties over Italië en het fascisme, die hebben bijgedragen aan het beeld dat men zich in Nederland heeft gevormd.

In 1928 promoveert Jo Otten bij prof. dr. Carl Wilhelm de Vries op een proefschrift, getiteld *Het Fascisme*, waarbij ook de Vries de Heekelingen opponeert. Otten geeft een overzicht van ontwikkeling van het fascisme en de fascistische staatsopvatting. Het *Algemeen Handelsblad* stelt vast dat het niet gaat om een kritische studie en dat de auteur zeer sympathiek staat tegenover het fascisme. Vol begrip schrijft hij over de perscensuur. Tijdens de Matteotti-crisis heeft Mussolini ‘aan den lijve ondervonden, wat een bandeloze pers voor nadelen kan veroorzaken. [...] Het is niet wenselijk, dat een grote kring van niet al te zeer ontwikkelde lezers in de war wordt gebracht door allerlei grotendeels afbrekende kritiek’.³⁴ Otten sluit zijn proefschrift af met de volgende conclusie: ‘Door de dictatuur van Mussolini, door de Partijdictatuur heeft Italië voor het eerst de betekenis van Rust, Orde en Gezag leren begrijpen’.³⁵ Door de Italiaanse consul wordt aan de promovendus de dank van Mussolini overgebracht.³⁶

Ook in verschillende andere publicaties wordt lovend over het fascisme geschreven.

De kunsthistorica Etha Fles publiceerde *Tien jaar in Rome*, waarin zij duidelijk blijk gaf van haar diepe bewondering voor Mussolini, die het land voor communistische overheersing had behoed.³⁷ *Het Vaderland* heeft veel waardering voor de kennis en de reputatie van Fles. Volgens deze krant heeft de kunsthistorica een grote bewondering voor Mussolini.³⁸ In een uitvoerige bespreking van het werk van Etha Fles concludeert een redacteur van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* dat het boek niet deugt als toeristische gids voor de stad, omdat de schrijfster alleen de kerkelijke gebouwen in Rome weet te waarderen. Verder ergert hij zich aan de lofzang op het fascisme en de kerk.

Voor hem, die in de vrijheid van geestesuiting en in de individualiteit van de mens nog altijd zijn ideaal ziet, is het een droevig schouwspel gade te slaan hoe een Mussolini op maatschappelijk terrein de vrijheid van gedachte en uiting beknoot, gelijk het Pausdom zulks van oudsher gedaan heeft op geestelijk terrein. Een boek, dat in deze beknottingen levenwekkende verschijnselen ziet, moet zijn wrevel opwekken.³⁹

De Telegraaf vermeldt kort het verschijnen van een brochure van V. Valenti-Clari, waarin deze het recht van Italië verdedigt om Ethiopië te veroveren.⁴⁰

Alfred Haighton wil de waarheid over Italië en het fascisme vertellen en de rode leugens van de socialistische voorman Pietro Nenni bestrijden.⁴¹ De brochure van Haighton krijgt weinig aandacht. *Het Volk* haalt uit naar *De Vrijheid*, het officiële orgaan van de Vrijheidsbond, dat gebruik heeft gemaakt van Haighton's werk ‘om het voortreffelijke boekje van onze Italiaanse partijgenoot Nenni te bekritisieren’.⁴² De meeste kranten hebben op dat moment meer aandacht voor de ruzies binnen de Nederlandse Fascistenbond dan voor de publicatie van Haighton.

In een vertaling van Ellen Forest verschijnt in 1928 een boek van Margherita Sarfatti over Mussolini, waarin deze de verschillende eigenschappen van de grote geniale leider

belicht. Het *Algemeen Handelsblad* vermeldt dat in het boek een foto is opgenomen van Mussolini naar het portret dat Toorop in 1927 van hem maakte.⁴³

Samen met haar man, de Utrechtse hoogleraar Jan Lodewijk Pierson, is Ellen Forest bij Mussolini op bezoek geweest. Zij is enorm onder de indruk en schrijft, dat ze in zijn gelaat alleen maar goedheid zag. 'Daarnaast staan kracht en tederheid. Met deze twee heeft Hij zijn land lief, die stellen hem in staat zich geheel te offeren, alles te geven, niets te eisen'.⁴⁴

Het Volk noemt haar een Mussolini aanbidster. Het *Algemeen Handelsblad* vindt het echter een goed leesbaar boek, dat smakelijk is geschreven.⁴⁵ In *De Tijd* verzorgt Ellen Russe een uitgebreide lovende bespreking van het boek.⁴⁶ Ook het *Limburgsch Dagblad* vindt het zeer lezenswaardig en weet te melden dat de eerste oplage in de boekhandel reeds is uitverkocht.⁴⁷

De actrice en schrijfster Ellen Russe (pseudoniem van Lilian Geraldine Vandervelden-Vijgh) publiceert in 1935 ook zelf over haar Italiaanse ervaringen. Ook zij wordt door Mussolini in audiëntie ontvangen. Het gesprek komt op de niet zo gunstige houding van de Nederlandse bladen en de publieke opinie, waarbij Mussolini zijn mening geeft.

'Holland behoorde Italië beter te begrijpen. Holland is een land waar men meer met de hersenen dan met de daad leeft. Een land van vele partijen, waardoor de eenheid tussen handelen en willen ontbreekt... Laat Nederland oppassen! Het is een land met koloniën. Het zwarte gevaar dreigt. De landen van Europa moeten zich hier wel rekenschap van geven'. Russe prijst zijn 'grote kalmte en vastberadenheid' en zijn heilig doel, 'de verdediging van de Westerse beschaving'.⁴⁸

Er verschijnen ook publicaties waarin meer kritiek op het fascisme wordt uitgeoefend. Gedetailleerd gaat Jan Willem Matthijssen, redacteur van *Het Volk*, in zijn boek *Het Fascisme in Italië* uit 1928 in op de ontwikkeling en praktijken van het Italiaanse fascisme. De voorwaarden voor de komst van het fascisme zijn, volgens hem, voor een belangrijk deel geschapen door de onenigheid bij de socialistische directie na de oorlog. Ook het onverstandige extremisme van de bezetting der fabrieken droeg er toe bij. Bijzondere aandacht besteedt hij aan de sociaaleconomische organisatie die in de *Carta del Lavoro*, de Constitutie van de Arbeid, is beschreven. De bestaande vakbonden zijn verboden. In het Italiaanse corporatisme is de klassenstrijd uitgeschakeld. De belangen van arbeiders en ondernemers worden uitsluitend behartigd door een voor hun bedrijfstak door de staat erkend en gecontroleerd syndicaat. Toch ziet Matthijssen veel positieve kanten in deze benadering, omdat de werknemer een positie heeft die hem beschermt tegen terreur. De corporatieve staat en de syndicaten zijn uiteindelijk alleen maar schijn. Alleen de dictatuur is wezenlijk. Het fascisme is 'het product van in bloed gesmoorde vergissingen, zijn zogenaamde schepping, de corporatieve staat, een administratieve fantasie; zijn geestelijke inhoud retoriek uit een verpulverd verleden'.⁴⁹

In een uitvoerige bespreking in *Het Volk* noemt Marinus Van der Goes van Naters het werk van Matthijssen een knap boek. Ook *Het Vaderland* besteedt veel aandacht aan het boek en is het eens met veel bezwaren van de auteur tegen het fascisme. Wel meent deze krant dat het fascisme meer verdient dan wat scheldwoorden. Feit blijft dat het Italië van het bolsjewisme heeft gered en dat het fascisme daarmee een histori-

sche taak heeft vervuld. De *Delftsche Courant* is van oordeel dat het boek van belang is voor zowel de voor- als de tegenstanders van het fascisme. Deze Delftse krant is het niet eens met de opvatting van Matthijssen dat het fascisme ondemocratisch is.⁵⁰

In *Het Fascisme en de nieuwe Vrijheid* uit 1939 zoekt Jacques de Kadt naar de wortels van het fascisme. Het fascisme is zich pas na de verovering van de macht bewust geworden van de eigen bijzonderheid en overgegaan tot het formuleren van een 'nieuwe leer', een samenhangende theorie met als principe 'Alles in de staat, niets buiten de Staat', waarbij de verheerlijking van de nationale belangen en de nationale cultuur voorop staat. De Kadt ziet veel overeenkomsten tussen fascisme en bolsjewisme. Het fascisme heeft een totalitaire staat opgebouwd, waarin alle politieke organisaties, behalve de fascistische, met wortel en tak zijn uitgeroeid. Ook in het bolsjewisme is sprake van een 'volledige controle', een permanente en tot in alle onderdelen georganiseerde terreur. Hij hekelt het falen van de elite, die de politieke, economische en culturele crisis niet heeft voorkomen en lijdzaam heeft aangezien hoe grote groepen in de armen van het fascisme zijn gedreven. 'De oorlog is de enige werkelijk grote mogelijkheid tot de ondergang van het fascisme. De oorlog is tevens, in een wereld met fascistische staten, de meest voor de hand liggende mogelijkheid in de internationale politiek'.⁵¹ Deze publicatie kreeg weinig aandacht in de pers.

Indien deze zeer uiteenlopende publicaties worden gelegd naast de informatie die uit de dagelijkse kranten kon worden verkregen, kan niet anders worden geconcludeerd dan dat men in Nederland, vooral in de twintiger jaren, volop mogelijkheden heeft gehad van de ontwikkelingen van het fascisme en de achtergronden kennis te nemen. Op basis van de politieke achtergrond van de nieuwsbron werd die informatie vervolgens geïnterpreteerd en gekleurd. Zowel in de genoemde literatuur als in de besprekingen komt opnieuw naar voren hoe welwillend in brede kring over het fascisme werd gedacht. Zeker niet altijd kritiekloos, maar begripvol, bewonderend en vooral dankbaar voor het optreden tegen het bolsjewisme.

Een internationaal sportevenement

Ook van de sport werd door het regime gebruik gemaakt om het fascisme te propagieren en internationaal een gunstig beeld van het 'nieuwe Italië' te creëren. De organisatie van het Wereldkampioenschap voetbal dat van 27 mei tot en met 10 juni 1934 werd georganiseerd was daarvoor uitstekend geschikt.

Voor de pers stond de deelname van Nederland aan het wereldkampioenschap voetbal in Italië in 1934 niet ter discussie. De verwachtingen over een goed resultaat waren torenhoog, nadat het Nederlands elftal in maart van dat jaar België met 9-3 had verslagen. Willy Derby zong 'We gaan naar Rome.' De voetballers die per trein naar Milaan zouden reizen werden door duizenden mensen toegejuicht.⁵² De pers hield zich meer bezig met de vraag wie het Nederlandse doel zou moeten verdedigen dan met de organisatie van het kampioenschap in een fascistisch land. In de eerste wedstrijd wordt het Nederlands elftal door Zwitserland met 3-2 verslagen. Rome wordt nooit bereikt. Volgens de pers was het verloop van het toernooi erop gericht dat de beker, die Mussolini

ter beschikking had gesteld, in Italië zou blijven. Het toernooi moest verlopen 'zoals Mussolini het verlangt... Een andere uitkomst zou voor het land van de zwarthemden een soort nationale ramp geweest zijn'.⁵³

Het Nederlandse blad *De Sportkroniek*, waar de KNVB nauw mee samenwerkte, benadrukte dat Mussolini een eminente leider was, die voor zijn land op sportgebied veel goeds had verricht.⁵⁴

Wetenschap en Cultuur

Een bijzondere groep Nederlanders, die over hun ervaringen in Italië schrijven, zijn intellectuelen, die op uitnodiging deelnemen aan wetenschappelijke en culturele conferenties. Die deelname wordt tot ver in de dertiger jaren niet als een probleem gezien.

Een treffend voorbeeld is het eerste congres van de IFLA, de internationale federatie van bibliotheekorganisaties. De IFLA kiest ervoor haar eerste congres in 1929 in Italië te organiseren, omdat de Italiaanse regering zich nadrukkelijk en enthousiast als kandidaat had gepresenteerd en tal van faciliteiten in het vooruitzicht had gesteld. De goede persoonlijke relatie tussen Giovanni Gentile, op dat moment minister van onderwijs, en William Warner Bishop, de bibliothecaris van de Universiteit van Michigan en adviseur van de Vaticaanse bibliotheken, heeft bij de keuze waarschijnlijk een grote rol gespeeld.⁵⁵

Op 17 juni wordt het congres in Rome door Mussolini geopend. De Italiaanse dictator wijst op het belang van het boek in de ontwikkeling van de beschaving. Hij spreekt de hoop uit dat de congresgangers een goede indruk van Italië zullen opdoen en na het congres met een positief beeld huiswaarts zullen keren.

Aan het Romeinse deel van het congres, dat daarna in Florence en Venetië zal worden voortgezet, nemen 880 bibliothecarissen uit 35 landen deel.⁵⁶ De officiële Nederlandse delegatie bestaat uit vier bibliothecarissen en wordt geleid door professor Johann Samuel Theissen, de directeur van de Amsterdamse universiteitsbibliotheek. Daarnaast zijn nog verschillende andere Nederlanders aanwezig, veelal op persoonlijke titel.

In het *Algemeen Handelsblad* schrijft de Amsterdamse bibliothecaris Theissen dat de Italiaanse regering het congres 'op werkelijk grootscheepse wijze, zoals dat met de stand van het oude land der Humanisten overeenkomt' had voorbereid.

Prachtige oude paleizen werden te Rome, Venetië, Napels en Florence voor dit doel beschikbaar gesteld... Zonder moeite of kosten te sparen hebben de Italianen de meest beroemde en vermaarde werken uit hun grote bibliotheken naar de hoofdstad vervoerd en daar tentoongesteld. Te Florence wordt eveneens een grote tentoonstelling gehouden en wel van Italiaanse boeken uit de tijd van de Renaissance... De voorbereiding en organisatie van zoveel en zo grote tentoonstellingen toont duidelijk aan, met hoe buitengewone welwillendheid de Italiaanse regering haar gasten wilde ontvangen. Trouwens men ging nog verder. Aan de officiële gedelegeerden der verschillende landen werd op kosten der regering onderdak bezorgd (voor de dagen te Rome) in de allergrootste en voornaamste Romeinse hotels.⁵⁷

Deze juichende rapportage getuigt niet van enige kritische reflectie op de situatie in Italië, waar boeken van antifascisten uit de circulatie zijn genomen en uitgesloten van gebruik in bibliotheken en universiteiten. De bibliothecarissen laten zich door het regime fêteren en storen zich er niet aan.

Het algemeen beeld is dat Nederlandse intellectuelen gewoon deelnemen aan conferenties in Italië. Dat was al zo geweest bij de eerste Volta conferentie in Como over fysica in 1927 en ook bij de eerste conferentie over nucleaire fysica die van 11 tot 18 oktober 1931 in de Villa Farnesina in Rome werd georganiseerd. De atoomgeleerde Enrico Fermi was de belangrijkste organisator van die bijeenkomst. Hij slaagde erin de belangrijkste onderzoekers op het terrein van nucleaire fysica en kosmische straling in Rome bijeen te brengen, zoals Niels Bohr, Marie Curie en Werner Heisenberg. De Nederlandse fysicus Paul Ehrenfest, een goede vriend van Einstein, en de Nederlands-Amerikaanse fysicus Samuel Goudsmit waren ook in Rome aanwezig. Net als in Como liet Albert Einstein ook in Rome verstek gaan.

Een jaar na de Volta conferentie over Europa wordt in 1933 een conferentie georganiseerd over Immunologie, waar de pers geen belangstelling voor heeft. In 1934 wordt de Convegno Volta sul Teatro Drammatico georganiseerd, onder voorzitterschap van Luigi Pirandello, die dat jaar de Nobelprijs voor literatuur zou ontvangen.⁵⁸ Uit Nederland was alleen de architect Hendrik Wijdeveld aanwezig. Vóór de Tweede Wereldoorlog was hij ‘een vooraanstaand en veelzijdig architect’, maar stond hij ook bekend als iemand met een grote sympathie voor het fascisme.⁵⁹ Het *Algemeen Handelsblad* is erg negatief over Wijdevelds bijdrage aan de conferentie, niet vanwege zijn deelname maar vanwege de manier waarop hij de Nederlandse cultuurpolitiek in Rome heeft bekritiseerd. Zoiets doet men niet als men in het buitenland naar buiten treedt.⁶⁰

De fascistische context kon bij dit congres moeilijk over het hoofd worden gezien. Op foto's van de conferentie is te zien dat fascistische leiders pontificaal met hun laarzen en zwarte hemden op de eerste rij van de conferentiezaal hadden plaatsgenomen.⁶¹

In de daaropvolgende jaren werden Volta conferenties georganiseerd over Aerodynamica (1935), Architectuur en figuratieve kunst (1936), Voeding (1937) en Afrika (1938), maar deze conferenties trokken geen of geen bekende Nederlandse deelnemers. Voor de conferentie in 1938 werden voor het eerst geen Italiaanse Joden uitgenodigd. Het doel van deze door Francesco Orestano geleide conferentie was om argumenten aan te dragen voor de verdere kolonisering van Afrika door Italië.⁶² De Nederlandse pers had geen belangstelling voor deze conferenties.

Een kritische geleerde

De invoering van de rassenwetten, *Le Leggi per la difesa della razza*, op 17 november 1938 was van directe invloed op de Volta conferentie over mathematica die in oktober 1939 zou worden georganiseerd. De burgerrechten van Joden zijn op dat moment al flink beperkt. Joden worden uitgesloten van openbaar onderwijs en ontslagen uit overheidsdienst. De Nederlandse wiskundige Jan Arnoldus Scholten, hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft, die in 1928 nog wel had deelgenomen aan het internati-

onale congres van wiskundigen in Bologna, besluit om niet aan de conferentie in 1939 deel te nemen. Hij schrijft de organisatoren dat hij de uitnodiging niet kan accepteren omdat geleerden, zoals Tullio Levi-Civita, Guido Fubini, Benjamino Segre, Ludwig Berwald en de Nederlandse wiskundige David van Dantzig zijn buitengesloten van de conferentie omdat zij Jood zijn. In zijn brief van de 6 april 1939 aan de Reale Accademia d'Italia benadrukt Schouten dat zijn beslissing om de conferentie niet bij te wonen niet moet worden beschouwd als een actie tegen Italië.⁶³ Schouten toont zich als enige wiskundige expliciet solidair met zijn Joodse collega's en protesteert tegen de rassenspolitiek van het regime. Zijn verklaring is gericht aan de organisatoren van de conferentie en wordt niet gepubliceerd in de Nederlandse pers.

De Volta Conferentie over mathematica vindt uiteindelijk geen doorgang. De bijeenkomst wordt geannuleerd omdat op 1 september 1939 de Tweede Wereldoorlog is uitgebroken.

Het fascisme was niet besmet

Het Italiaanse fascisme was in het interbellum niet besmet. Er was beslist kritiek, ook in de pers, maar steeds weer valt op dat vooraanstaande intellectuelen positief waren over het land en veel belangstelling en vaak ook bewondering hadden voor het 'fascistisch experiment'. Er waren voor veel bekende Nederlanders geen morele of politieke obstakels om naar Italië af te reizen en aan een internationaal evenement deel te nemen. De Nederlandse deelnemers waren vol lof over de organisatie en de geboden faciliteiten en droegen met hun positieve verslagen bij aan een gunstige reputatie van fascistisch Italië in het buitenland. De pers registreerde en berichtte, maar gaf, zoals ook in het vorige hoofdstuk is beschreven, zelden blijk van een eigen kritisch oordeel.

Het heeft lang geduurd voordat een Nederlandse intellectueel principiële bezwaren als reden aangaf om niet deel te nemen aan een door het fascisme georganiseerde wetenschappelijke of culturele conferentie. Het ging daarbij niet om bezwaar tegen het fascistisch regime en de onderdrukking van kritische collega's. Het antisemitisme was het beslissende argument om protest aan te tekenen.

Dat was niet alleen zo voor Schouten. De natuurkundige Enrico Fermi was lid van de fascistische partij en door Mussolini benoemd tot lid van de Accademia. In oktober 1931 was hij organisator geweest van de internationale conferentie over nucleaire fysica in Rome. Op 10 december 1938 mocht hij in Stockholm de Nobelprijs voor fysica in ontvangst nemen. De pers nam een bericht over van de *Daily Herald*, waarin Fermi verklaarde dat hij niet naar Italië terugkeerde. 'Mijn vrouw en kinderen zijn reeds op weg naar Amerika, waarheen ik hen zal volgen. De jongste Italiaanse wetten hebben het voor mij onmogelijk gemaakt mijn wetenschappelijk werk in mijn eigen land voort te zetten. Want ik ben een Jood'.⁶⁴ Deze informatie was overigens incorrect. Hij verliet Italië omdat zijn vrouw Joods was.

10 Het vernieuwende fascisme en de goede dictator

In oktober 1932 wordt in Italië gevierd dat het fascisme tien jaar aan de macht is. De pers meldt dat Mussolini in zijn feestrede heeft verklaard dat het fascisme het lot van het land in handen heeft, terwijl andere volken bij gebrek aan leiding onzeker over hun toekomst zijn. Deze eeuw zal, volgens hem, de eeuw van het fascisme en van de macht van Italië zijn, want voor de derde maal zal Italië de menselijke beschaving redden.¹ 'Europa zal er over tien jaar anders uitzien en de ongerechtigheden, die in bijzondere mate ook jegens Italië zijn begaan, zullen weer goed gemaakt moeten worden. Over een eeuw, aldus Mussolini, zal geheel Europa fascistisch of door het fascisme bezielde zijn. Moskou en New-York zullen dan naar Rome zien als wegwijzer'.²

Positieve geluiden over tien jaar fascisme

Tien jaar na de Mars naar Rome kijken de kranten ook zelf terug en speculeren zij over de toekomst van het fascisme. Er verschijnen veel artikelen waarin tal van gebeurtenissen de revue passeren. De kranten proberen tot een oordeel te komen over de verschillende aspecten van het fascisme.

Het oordeel van de burgerlijke pers over tien jaar fascisme valt daarbij behoorlijk positief uit. Er is flinke kritiek op het dictatoriaal systeem en de onvrijheid, maar ook de positieve aspecten worden uitvoerig belicht. *De Telegraaf* stelt vast dat de fascistisering van de staat eigenlijk pas twee jaar na de Mars op Rome is begonnen met de rede van Mussolini op 3 januari 1925. Daarvoor was de staat weliswaar in fascistische handen, maar was zij nog liberaal in opbouw met verkiezingen en met een parlementaire oppositie. Dat is nu afgelopen. De nieuwe wetten hebben alle macht in handen van Mussolini gelegd. De pers is een instrument van het regime geworden, maar wel moet worden toegegeven dat een systeem zonder recht op vrije meningsuiting energieverkerker kan hervormen dan een liberaal bewind. Op economisch gebied wordt het fascisme geprezen, maar de krant heeft haar bedenkingen bij het buitenlands beleid, zoals dat naar voren is gekomen in de kwestie Korfoe. De prijs die het Italiaanse volk voor de dictatuur moet betalen is niet gering. Een onvoorwaardelijke, kritiekloze onderwerping aan de staatsmacht wordt geëist, de oppositie is zwaar bestraft of heeft het land uit moeten vluchten.³

De *Nieuwe Rotterdamse Courant* gaat in haar beschouwing nog verder terug in de tijd en herinnert eraan dat de Fasci di Combattimento al in 1921 naam hadden verwor-

ven met de achtereenvolgende van communistische organisaties. De ontevredenheid over het slappe, stuurloze bewind in Rome bracht, volgens deze krant, tal van intellectuelen en mensen uit het bedrijfsleven ertoe zich aan te sluiten bij de fascistische partij, de Partito Nazionale Fascista. De fascistenaanpak maakte een einde aan het schrikbewind van de communisten, maar stelden daar hun eigen schrikbewind tegenover. Van de oude partijen is nu niets meer over, het fascisme is verheven tot het zaligmakende politieke geloof. De liberale krant kan onmogelijk instemmen met een beweging die elke vrijheid van uiting en van gedachten onderdrukt.⁴ Toch is in vele opzichten orde geschapen. Na tien jaar kan het fascistische regime met nieuwe moed verder.⁵

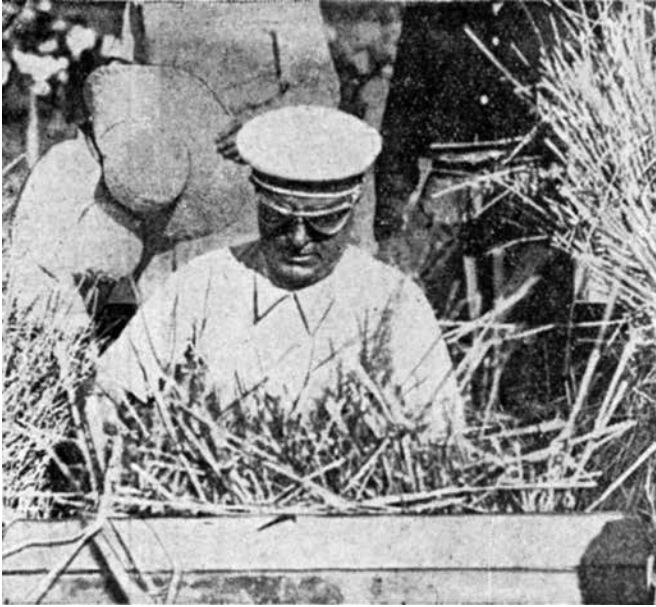
Het *Algemeen Handelsblad*, de andere grote liberale krant, is positiever. 'Tien jaren duurt thans het fascistisch regime en als de schijn niet bedriegt, wijst alles er op dat Mussolini's macht thans steviger staat dan ooit. Onze lezers weten, dat wij niet alles wat de grote volksleider tot stand bracht, zonder meer bewonderen. Liberaal of democratisch denkende mensen zullen steeds veel, zeer veel op de fascistische leer en op de uitvloeisels daarvan hebben aan te merken'.⁶ Toch beschouwt de correspondent van de krant in Rome Mussolini als de grootste onder alle levende politici. De Italiaan is onder het fascisme omgesmeed tot een andere mensensoort. 'De nieuwe Italiaan is, in tegenstelling tot de vorige generatie, sportief, dynamisch, zelfbewust en gedisciplineerd... Niet alleen de Italiaan werd echter veranderd, doch ook Italië. In deze tien jaren zijn in het land openbare werken uitgevoerd van grote betekenis'.⁷

Ook de protestantse pers komt na tien jaar tot een redelijk positieve balans. Volgens *De Standaard* moet worden erkend dat het fascisme zich in tien jaar tijd heeft weten te handhaven en dat de krachtige hand Italië tot dusverre in veel opzichten ten goede is gekomen. Het fascisme in Italië is een belangwekkende proefneming. De krant verbaast zich over de vooruitgang in het land. Naast het feit dat de treinen weer op tijd lopen, zijn andere maatregelen volgens de krant van meer betekenis: de organisatie van de weermacht, de tegen de vrijmetselarij gerichte wetgeving, de pogingen van de staat tot verhoging van de graanproductie, de bemoeienis van de regering met de volksgezondheid en vooral de financiële politiek.⁸

Onverschillig hoe men tegenover het fascisme als systeem staat, zal men toch moeten erkennen, dat de praktijk van de sterke hand tot dusver in vele opzichten Italië ten goede is gekomen. Vooral zal men moeten toegeven, dat Mussolini zelf een zeer krachtige figuur is gebleken, die door zijn machtige persoonlijkheid de leiding in handen heeft weten te houden en het land voor dieper wegzinken in de economische misère te behoeden. Dat de Italianen daarbij alle politieke vrijheid hebben ingeboet, moeten zij zelf weten, en dat zal zich te zijner tijd wel wreken. Maar voor het ogenblik staat de Duce sterk, schier onoverwinnelijk.⁹

De Nederlander is wat kritischer dan *De Standaard* en wijst het fascistische regeringsstelsel af omdat het de vrijheid beperkt. Ook de staatspropaganda voor het katholicisme wordt verworpen. Wel vindt de krant het positief dat de Pontijnse moerassen zijn drooggelegd, wegen worden aangelegd en bruggen worden gebouwd.

Vraagtekens worden geplaatst bij het buitenlandbeleid. De krant kan nog niet goed tot een oordeel komen en vraagt zich af of Europa zich ongerust moet maken. Van de koloniale plannen moet *De Nederlander* niets hebben.¹⁰

De Volkskrant (1 juli 1935). Onderschrift: 'Dezer dagen nam Mussolini persoonlijk deel aan de oogstwerkzaamheden te Sabaudia in het ontgonnen gebied der Pontijnse moerassen.' Bron: KB nationale bibliotheek.

De katholieke pers is het meest positief. De vernieuwingen op technisch, sociaal en economisch gebied worden door *De Tijd* geprezen. 'Het resultaat zijn de straatwegen, waterleidingen, droogmakerijen, openbare gebouwen, havenwerken, kanaliseringen enzoovoorts, die elk jaar bij dozijnen worden aangelegd en op de verjaardag van de marsen naar Rome ingewijd [...] in menig opzicht is Italië een van de modernste landen van Europa geworden.'¹¹

Aan al deze verdiensten wordt, volgens *De Tijd*, te weinig aandacht besteed. Belangrijk is ook dat de Italianen in de tien jaar fascistisch regiem hebben geleerd, dat het systeem van politieke partijen slechts stilstand en chaos heeft gebracht, terwijl in dit uniforme regiem onder één wil en bestuur het land zich verheugt in zodanige vooruitgang als vroeger slechts bestond in hun verbeelding. De krant wijst erop dat volgens de *Osservatore Romano*, de krant van het Vaticaan, de katholieken zich kunnen verheugen dat onder het fascisme zoveel positiefs tot stand is gebracht. Het kruisbeeld is terug in de scholen, het katholicisme heeft zijn plaats teruggekregen in de maatschappij, het verdrag van Lateranen is tot stand gekomen. Het sluiten van deze historische verdragen is ongetwijfeld een heel bijzondere verdienste van Mussolini. '*De Osservatore* prijst de talrijke vernieuwingen, welke in de afgelopen tien jaar door het fascisme ook op moreel en sociaal gebied zijn doorgevoerd'.¹²

De Maasbode vindt het erg belangrijk dat het fascisme:

is gericht op de samenwerking der klassen, op een eendrachtig samengaan van kapitaal en arbeid. Het fascisme keert zich resoluut tegen socialisme en communisme. Het is tegen de klassenstrijd. Omdat het de eenheid van het land wil, is het nationaal. De eindresultaten van de fascistische corporatieve staat dienen nog te worden afgewacht, maar dat men hier met een hoogst belangrijk experiment te doen heeft, zal door niemand worden ontkend.

De Maasbode herinnert eraan dat in Italië het fascisme ‘een beslissend constructief verschijnsel [is] geweest, toen de krachten der destructie de overhand dreigden te behalen. Het was de enige beweging, die in staat bleek, de rode vloed te keren en het bolsjewisme ten onder te brengen’.¹³

De hervormingen van het onderwijs kunnen rekenen op de instemming van *De Maasbode*.

De hervorming van de schoolwet en de krachtige middelen, die de regering aanwendt om deze wet door te voeren, zijn zeker voor de katholieken de beste en veiligste oriëntering, om zich een juist idee te vormen van de revolutie van October en van de reconstructie, die zij beoogt. Het feit, dat het fascisme, met Mussolini aan het hoofd, niet gearzeld heeft, aanstonds de kiemen van anti-clericalisme en sectarisme in de boezem van de partij zelf te vernielen, is meer dan een symptoom, het moet beschouwd worden als een duidelijke belijdenis, waartegenover het niet mogelijk is een houding van wantrouwen aan te nemen... Gentile en Mussolini zullen nimmer terugkomen op een hervorming, die volgens hun opvatting de hoeksteen moet zijn van de nationale fascistische reconstructie.¹⁴

Het fascisme heeft:

van de school één van de machtigste wapenen en één der doeltreffendste propagandamiddelen gemaakt, waarover het beschikt... Reeds sinds vier jaar moeten de onderwijzers en de onderwijzeressen zich onder eed verplichten, de kinderen in de geest van het fascisme op te voeden. Elk schoolvak moet daartoe dienen en met het oog hierop zijn de leerboeken vernieuwd en volgens fascistische principes geredigeerd. Wat die principes zijn, is genoegzaam bekend. De staat vóór alles en de fascistten nummer één.¹⁵

De algemene teneur in de burgerlijke pers is, dat het gebrek aan vrijheid in Italië wordt afgewezen en bekritiseerd, maar dat er wel veel positiefs tegenover staat. Het meest kritisch is de liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant*, het meest positief is de katholieke pers. Waar kranten serieus bezorgd over zijn, is de vraag wat het fascisme gaat betekenen voor de vrede in Europa. Een nieuwe oorlog in Europa moet voorkomen worden.

Afkeer van het fascistisch schrikbewind

De socialistische leiders hebben in 1932 het land verlaten, maar publiceren ter gelegenheid van tien jaar fascisme een manifest, dat door *Het Volk* wordt overgenomen. Benaadrukt wordt dat Italië geen aanzien en geen prestige in de wereld heeft, daar het geen binnenlandse vrijheid kent. De nederlaag van de socialistische beweging wordt erkend en de onmacht en het onvermogen zijn groot.

... wanneer – ten gevolge van spionage, vervolgingen en terreur – het volk blijft zwijgen, wanneer ook door corruptie, gebedel en vrees zich veler ruggen voor de dictatuur krommen, wanneer door de patriottisch nationalistische zwendel een deel der massa medeplichtig en werktuig van de tyrannie is geworden, dan zal door dit alles in de harten der emigranten toch de vurige strijdwil niet doven. Zij verliezen noch het geloof aan de zending van het proletariaat, noch aan diens overwinning.¹⁶

Het Volk bericht dat er ter gelegenheid van de fascistische feesten in Rome een tentoonstelling is ingericht, waar op bombastische wijze de ontwikkelingsgang van het Mussolini-regime wordt gedemonstreerd. De krant is ervan overtuigd dat er een tijd zal komen 'dat het fascisme alleen nog maar op tentoonstellingen te zien is'.¹⁷

De communistische krant *De Tribune* spreekt van een schrikbewind van tien jaar. Het fascisme deed zich eerst voor als een 'arbeiderspartij', maar het doel was 'de op-richting van de openlijke dictatuur der bourgeoisie. De lonen werden verlaagd, de winsten der ondernemers stegen, de communisten en de arbeidersorganisaties in de illegaliteit gedreven'.¹⁸

Corporatisme

Het corporatisme wordt door de burgerlijke pers als de interessantste en belangrijkste poging tot vernieuwing gezien. Reeds in een persontmoeting in november 1923 had Mussolini aangekondigd dat het parlement zijn langste tijd had gehad. Hij had er toen op gewezen dat het parlement was gevormd in een tijd dat er geen kamers van koop-handel en arbeid, en geen syndicaten bestonden. In dat opzicht beantwoordt het parlement nu niet meer aan de eisen van de tegenwoordige tijd.¹⁹

In 1930 wordt de Nationale Raad der Corporaties geïnstalleerd. Deze raad moet een overkoepelende rol spelen ten aanzien van de verschillende corporaties in de landbouw en de industrie. In deze corporaties moeten door de regering benoemde vertegenwoordigers van de ondernemers en de fascistische vakbonden alle belangrijke kwesties op hun terrein samen oplossen. De corporatieve staatsorde gaat uit van samenwerking tussen de verschillende klassen. Het eigendomsrecht moet worden geëerbiedigd, stakingen zijn verboden, arbeidsgeschillen moeten door de corporaties worden opgelost, maar zo nodig zullen arbeidsmagistraten een bindende uitspraak doen.

In een rede tijdens de eerste zitting van deze Raad toont Mussolini zich, volgens *Het Vaderland*, bezorgd over de economische crisis na het ineenstorten van de beurs van Wall Street in oktober 1929. Ook Italië heeft last van de symptomen van deze crisis. Er is een stijging van het aantal faillissementen en surseances van betaling, er is een toenemende werkeloosheid. De staat kan in die situatie niet werkloos blijven toezien. Vandaar dat hij heeft ingegrepen om de scheepswerven van Cosulich in Istrië en verscheidene andere belangrijke industrieën in verschillende delen van Italië in stand te houden. Veel van de ondernemingen, die failliet gegaan zijn, verdienen echter geen beter lot.²⁰

Deze ingreep van de staat in de economie is op dat moment heel bijzonder en krijgt vooral in de Verenigde Staten veel aandacht en oogst bewondering.

Bij de pers bestaat veel interesse voor het corporatisme. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* is nieuwsgierig en meent dat de fascistische staat nog steeds in het stadium van proefnemingen is. Het corporatisme is een nieuwe proefneming.²¹ *De Standaard* vindt het corporatisme de belangrijkste vernieuwing die door het fascisme wordt ingevoerd.

De kern van de nieuwe staatsgedachte moet men zoeken ‘in de idee van de corporatieve Staat en in de – althans praktisch genomen – daarmee samenhangende afschaffing van het kiesrecht, met name voor zoveel Gemeente en Provincie aangaat... Met de corporatistische aanpak moet een einde worden gemaakt aan de door de orthodoxe Marxisten gepredikte klassenstrijd. Men zag heel juist dat de strijd van de ene klasse tegen de andere het leven der volkeren bedreigt en daarom moet worden vervangen door iets anders... De staat kan niet, op het voetspoor der liberale democratie, lijdelijk blijven toezien, dat het nationale leven vernietigd wordt; van toeschouwer moet hij rechter worden’.²²

De Tijd begrijpt dat de Corporatieve Raad een grote rol zal moeten spelen bij het aanpakken van de werkloosheid en de problemen in de landbouw.

Mussolini verklaarde, dat hij tot een corporatief regime wilde komen en dat hij dat ook zou bereiken. De staat zou alleen als opperste scheidsrechter, als verdediger van de collectiviteit ingrijpen. De corporatie heeft tot taak om alle problemen van de productie te regelen. Volgens Mussolini moet men de verouderde ideeën van het liberale kapitalisme overboord gooien.

Pas nadat de paus had geconstateerd dat katholieke jongeren zich in de corporaties moesten voegen naar de wensen van de fascistie, ontwikkelde *De Tijd* een meer kritische houding ten aanzien van het Italiaanse corporatisme.²³

De Maasbode ziet in het fascisme een derde weg naast liberalisme en socialisme. De krant concludeert:

dat de staat welbewust regelend wil gaan optreden in het economisch leven, niet bij wijze van uitzondering, maar stelselmatig en doelbewust. Het is de logische consequentie van de fascistische staatsidee, die de staat oppermachtig verklaart en alles om de staat doet draaien... Het fascisme heeft een uitweg gezocht van het conflict tussen het optimistische liberalisme en het pessimistische socialisme. Feitelijk is het een nieuwe maatschappijleer, die de oude Christelijke, of liever Katholieke solidariteitsgedachte als uitgangspunt aanvaardt. Het is nu juist de grote verdienste van het fascisme, dat het de solidariteitsgedachte in werkelijkheid heeft omgezet. Dit is ook het nieuwe, dat Italië aan de wereld voorlegt... Dat men hier met een geweldig experiment te doen heeft, behoeft wel niet te worden betoogd en het is een experiment, dat minstens even belangrijk en even belangwekkend is als het bolschewistische.²⁴

In de katholieke pers zijn ook kritische geluiden te lezen. Volgens het in Tilburg en omgeving verschijnende *Nieuwsblad van het Zuiden*:

hebben de fascistische syndicaten de arbeiders grote voordelen gebracht; het is op de dag van vandaag niet meer mogelijk, gelijk het vroeger zo dikwijls gebeurde, dat patroons hun arbeiders op de meest schandelijke manier uitzogen en een hongerloontje betaalden. Maar daartegenover staat, dat de werkman geen vrijheid van spreken meer heeft, de arbeiders zijn een stram regeerde massa geworden. Ook de ondernemers hebben geen vrijheid meer, zij zijn weliswaar voor gewelddaden van de arbeiders gevrijwaard, staken is verboden. Maar het staat de werkgever niet meer vrij naar behoeven arbeiders aan te nemen of te ontslaan. Dat wordt gecontroleerd door een bijzonder arbeids-bemiddelingsbureau. Het fascisme erkent en beschermt het privaat eigendom, maar het beheer over het kapitaal is aan particulieren voor een groot deel ontnomen. De staat grijpt hier verregaand in, bijzonder bij de grootindustrie en de banken. Het fascistische corporativisme nadert zeer dicht aan het staatsocialisme, dat de hele productie, het publieke en private vermogen en de arbeid onder zijn macht trekt.²⁵

Het Volk spreekt over een Italiaanse comedievertoning die tot doel heeft de geest van democratie en zelfbestuur te breken. De fascistische corporatie is, volgens deze krant, een karikatuur van een natuurlijke vakorganisatie. De bemoeienis van de staat met het bedrijfsleven leidt alleen maar tot verrijking van de rijken.²⁶

Toch wordt in sociaaldemocratische kring ook positief over het corporatisme gedacht, alhoewel de invulling van de corporatistische gedachte bij de fascistten, de katholieken en de sociaaldemocraten sterk verschilt. De Belgische socialistische politicus Hendrik de Man verdedigt de stelling dat corporatisme eigenlijk een traditioneel socialistische gedachte is. Hij verwijst naar de middeleeuwse corporaties, die, naar zijn oordeel, veel overeenstemming vertoonden met de moderne vakverenigingen. Fascisten en nationaalsocialisten willen, volgens hem, een dwangcorporatisme. Het socialistisch corporatisme ontwikkelt zich echter in vrijheid.²⁷

Marinus van der Goes van Naters, een van de kopstukken van de SDAP, zoekt naar een synthese van het parlementaire beginsel en het corporatistische beginsel.

Het parlementaire, omdat, zonder enige reserve, het volk zal regeren en door middel van het algemeen kiesrecht ieder burger tot de vorming van de volkswil zal blijven meewerken; het corporatieve, omdat bij de steeds meer gecompliceerd wordende verhoudingen een belangrijke decentralisatie, volgens doelcorporaties, zal plaats vinden.²⁸

Het Italiaanse corporatisme staat in het interbellum dus volop in de belangstelling en dwingt katholieken en sociaaldemocraten helder te definiëren wat zij onder ‘corporatisme’ verstaan. Beide stromingen beogen een niet of minder centraal geleide vorm van corporatisme. De sociaaldemocraten zien in het corporatisme een mogelijkheid om democratische verhoudingen in het bedrijfsleven te realiseren. De katholieken zien het corporatisme als een weg tot zelfbeschikking en samenwerking in eigen kring, in de eigen katholieke gemeenschap. De belangstelling voor het Italiaanse experiment is daarom groot.

Vijftien jaar Fascisme

De viering van 15 jaar fascisme krijgt minder aandacht dan het 10-jarig jubileumjubileum. Nog steeds zien de kranten positieve ontwikkelingen. *Het Vaderland* laat voor de beschouwing over het fascisme in 1937 de correspondent in Rome van *Le Temps* aan het woord. Deze concludeert, dat na vijftien jaar de instemming van het volk met het regime niet is verminderd.

Een van de diepere redenen voor deze stand van zaken vloeit voort uit het feit dat het constructieve werk van het fascisme met dezelfde kracht en geestdrift voortgaat als bij het begin... De nieuwe arbeidswetgeving, de 40-urige werkweek, de betaalde vacaties, de collectieve contracten, de steun voor talrijke gezinnen, de vacatiekolonies, de strijd tegen tuberculose en malaria, de ouderdomsverzekering, de invaliditeitsverzekering, getuigen ervan, dat het fascisme voor het volk meer gedaan heeft dan alle voorafgaande regeringen... Men moet te kwader trouw zijn om dat niet te erkennen.²⁹

Er is volgens de correspondent van de Franse krant sprake van een wedergeboorte, een wederopstanding van Italië. 'Bovendien vleien de overwinning in Abessinië en de tegenwoordigheid van Italiaanse vrijwilligers in Spanje de nationale trots'. De redactie van Het Vaderland heeft toch wel enkele bedenkingen tegen deze uitspraken. 'De sociale vrede is gevestigd, d.w.z. het recht van vereniging en staking is afgeschaft. Elke poging tot staking wordt met geweld in de kiem gesmoord'. De krant wijst er op dat Italië zijn geheime politie heeft, zijn rechtbanken tot verdediging van de staat en de Lijparische eilanden die gebruikt worden als gevangenkampen voor antifascisten.³⁰

Volgens *Het Volk* heeft Italië geen aanzien in de wereld omdat er geen binnenlandse vrijheid bestaat. Het fascisme oefent dictatuur uit, het volk blijft zwijgen en een deel van de massa is medeplichtig geworden aan de tirannie. Daarom is er alle reden om te spreken van een nederlaag van de socialistische beweging. *Het Volk* vertrouwt er echter op dat uiteindelijk het Italië van Matteotti het zal winnen van het Italië van de licatorenbundel, het Romeinse symbool van gezag dat door de fascistten wordt gebruikt.³¹

Bewondering voor Mussolini

Bij de beoordeling van het Italiaanse fascisme maakt de burgerlijke pers bijna voortdurend een onderscheid tussen het fascisme en de leider Mussolini. Over het fascisme wordt door de meeste kranten genuanceerd geoordeeld. Er is veel kritiek, vooral op de dictatuur, maar kranten blijven toch steeds weer pluspunten zien. Over Mussolini is de burgerlijke pers minder genuanceerd. Hij kan in het algemeen op veel bewondering en respect rekenen. Wandaden worden vaak aan rebelse en ongehoorzame leden van zijn partij toegeschreven of worden beschouwd als tijdelijke ontsporingen, die nu eenmaal kunnen voorkomen tijdens de opbouw van een nieuwe staat. Mussolini wordt daarvan vrijgepleit en kan tot op het laatste moment rekenen op het vertrouwen van heel veel kranten.

De correspondent van *De Telegraaf* in Rome verklaart dat hij, als dat mogelijk was geweest, graag lid had willen worden van de fascistische partij, niet om de partij zelf, maar om het rustige zelfbewustzijn van zijn leider.³² 'Dat Mussolini een staatsman van bijzonder grote begaafdheid is, kunnen ook critici van het stelsel niet ontkennen'. De correspondent stelt wel vast dat het fascistische systeem volledig afhankelijk is van de persoon van de leider. Zonder Mussolini is het fascisme niets. De toekomst zal leren of 'het fascisme voorgoed kan afzien van de gevaarlijke nationalistische ideologieën, die zo scherp contrasteren met het democratisch beginsel van internationale gerechtigheid'.³³

Ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* heeft grote bewondering voor de figuur van Mussolini. Hij heeft met aanvankelijk 10% van de Italianen achter zich meer bereikt dan Hitler die 40% van de Duitsers achter zich heeft. Mussolini is een buitengewoon man die veel nuttigs tot stand heeft gebracht.³⁴

Mussolini is volgens *De Standaard* een man van kracht en moed, die de koe bij de hoorns vat en veel ondeugdelijks heeft opgeruimd. Een echte staatsman, een man van

De Tijd (21 oktober 1932).
Cartoon van Herman Moerkerk. Na de reorganisatie van de Fascistische Partij. Onderschrift: 'L'état c'est moi'. Bron: KB nationale bibliotheek.

grote gedachten die zich niet laat tegenhouden door allerlei nevenoverwegingen, een krachtig figuur, die de leiding in handen heeft weten te houden. 'Dat de Italianen daarbij alle politieke vrijheden hebben ingeboet, moeten zij zelf weten, en dat zal zich te zijner tijd wreken'.³⁵ Ook *De Nederlander* heeft groot respect voor Mussolini, die veel heeft gepresteerd.³⁶

De Tijd wil erkennen dat de dictator Italië in tien jaar tijd van aanschijn heeft doen veranderen en dat hij zijn land omhoog heeft gestoten tot in de voorste rij der grote Europese mogendheden. Hoewel Italië een sterke aandrang tot expansie voelt, ziet Mussolini goed in dat het land daartoe economisch niet in staat is. *De Tijd* ziet Mussolini zelfs als een vredesapostel. Hij predikt, volgens *De Tijd*, de vrede en is een 'rücksichtslos' voorstander van ontwapening. Hij treedt op de voorgrond als leider en als een sterke en goede dictator. 'Wanneer men de sociaaleconomische politiek van het fascisme beschouwt, rijst groot en machtig de figuur van Benito Mussolini omhoog. Hier zien we de "Duce" als een groot, warmvoelend mens, als een geniaal organisator met een geniale visie...'³⁷ *De Tijd* meent dat er in Italië na tien jaar sprake is van een koersverandering.

In de praktijk betekent deze koers enigszins: minder fascisme en meer Mussolini. De persoon van de Duce treedt in dit politiek gewricht weer met bijzondere nadruk op de voorgrond als degene, die als leider, niet alleen van het fascisme, maar van Italië, tenslotte onafhankelijk van elk systeem de sterke en goede dictator voor het volk wil zijn.³⁸

Mussolini is boven kritiek verheven

De positieve houding van de burgerlijke pers in Nederland ten aanzien van de Italiaanse dictator wijkt niet af van de oordelen van de pers in tal van andere westerse landen. Tekenend voor de schier onaantastbare positie die Mussolini had bij de Amerikaanse regering en de internationale pers, is de zogenaamde Smedley Butler affaire.

Tijdens een lunch in de Contemporary Club in Philadelphia op 19 januari 1931 vertelde generaal Smedley Butler, een van de meest gedecoreerde mariniers in de Amerikaanse geschiedenis, dat een vriend Mussolini had vergezeld tijdens een autorit door Italië. Met een snelheid van meer dan 100 km per uur had Mussolini een kind aangereiden en het voor dood op de weg laten liggen. Volgens Butler was Mussolini doorgereden en had hij gezegd: 'What is one life in the affairs of a State?'³⁹ Volgens de pers zou Butler tijdens de lunch ook gezegd hebben dat Mussolini een van de dolle honden van Europa is die op de loer liggen om een nieuwe oorlog te beginnen.⁴⁰

Onder de toehoorders is een Italiaanse diplomaat die de opmerkingen van Butler onmiddellijk doorgeeft aan de Italiaanse ambassadeur. De beweringen van generaal Butler worden onwaar en lasterlijk genoemd. Mussolini heeft nooit een man, vrouw of kind met een auto aangereiden en als zich een dergelijk ongeval zou hebben voorgedaan, zou hij onmiddellijk hulp hebben verleend.⁴¹ Door de regering in Rome wordt een officieel protest ingediend bij de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken. In de pers ontstaat grote ophef over de affaire.⁴²

Op aandringen van president Hoover wordt aan Butler huisarrest opgelegd. Hij zal voor de krijgsraad moeten verschijnen. De Amerikaanse regering spreekt in een nota aan de Italiaanse consul zijn leedwezen uit over het onverantwoordelijke handelen van een actief officier.⁴³

De Telegraaf concludeert dat Butler Mussolini heeft beledigd en dat hij alleen staat met zijn bewering over het ongeluk. Het hele verhaal is door de Italiaanse gezant immers duidelijk gelogenstraft. De grote Amerikaanse dagbladen achten het, volgens de Nederlandse pers, hoog tijd dat de regering haar vechtjassen leert hun mond te houden.⁴⁴ De *New York Times* dringt aan op maatregelen tegen de generaal. *Time* vindt dat de regering officieel haar excuses moest aanbieden aan de Italiaanse regering.⁴⁵

Al snel blijkt de miljonair Cornelius Vanderbilt jr. de zegsman te zijn. Deze bevestigt het verhaal van Butler. Mussolini heeft inderdaad een kind aangereiden en daarna geroepen: 'Never look back, Mr. Vanderbilt. Always look ahead in life'. Door de Italiaanse vertegenwoordigers wordt ook op dit bericht fel gereageerd. Mr. Vanderbilt heeft, volgens hen, nooit met Mussolini in een auto gezeten.⁴⁶

De reacties van de Amerikaanse overheid en de pers maken duidelijk dat er op dat moment sprake was van een bijzonder groot pro-Mussolini sentiment. Mussolini kan

weinig fout doen en wordt kennelijk volkomen vertrouwd. Een gelauwerd generaal wordt niet geloofd en moet zwaar gestraft worden om geen afbreuk te doen aan de goede relaties met de fascistische dictator.

Butler krijgt echter veel steun in het land, onder meer van prominente politici en oud-militairen. Dit doet de regering uiteindelijk besluiten om Butler niet voor de krijgsraad te dagen en hem slechts een mondelinge berisping te geven.⁴⁷

Respect voor Mussolini bij de Amerikaanse pers

De Smedley Butler affaire en het daarbij naar voren komende grote respect van de Amerikaanse regering en de Amerikaanse pers voor Mussolini past in het algemeen beeld van de houding van de pers in dat land. De populariteit van Mussolini in de Verenigde Staten is volgens de historicus John Patrick Diggins, in belangrijke mate te danken geweest aan de pers. De persbureaus stonden in de regel positief tegenover de Italiaanse leider en hadden daarmee een grote invloed op de niet in New York verschijnende kranten. Alhoewel de hoofdredactie van de *New York Times* kritisch stond tegenover het fascisme waren alle in Italië werkzame correspondenten van de krant op de hand van het fascisme en zijn leider. De buitenland correspondent Anne O'Hare McCormick was geheel in de ban van Mussolini en schreef meer dan tien jaar lovende verhalen in de *New York Times*. In haar artikelen ging het vooral om haar liefde voor het land en de wedergeboorte van Italië onder Mussolini. Het nieuwe nationale élan en de onderlinge solidariteit werden door haar geprezen. Mussolini bracht de grandeur van het oude Rome weer tot leven.⁴⁸

De positieve beoordeling van het fascisme in de Amerikaanse dag- en weekbladen werd in belangrijke mate ingegeven door de angst voor het communisme. Voor veel Amerikanen was ook belangrijk dat Mussolini stond voor waarden en normen die hen enorm aanspraken, zoals 'plichtsbef', 'gehoorzaamheid', 'loyaliteit' en 'patriotisme'.⁴⁹

Deze Amerikaanse kijk op het fascisme en zijn leider heeft ongetwijfeld invloed gehad op de beoordeling van het fascisme door de kranten in Nederland.

11 Het fascisme als voorbeeld en inspiratiebron voor andere landen

Het fascisme werd, een jaar na de Mars naar Rome, door de pers niet meer als een zuiver Italiaanse affaire beschouwd, maar als een nieuw internationaal verschijnsel. In veel andere landen van Europa ontwikkelde zich een soortgelijke reactie op de gevolgen van de oorlog, de slechte economische toestand en de verarming, maar ook op de dreiging van het communisme. De aanpak van het Italiaanse fascisme diende als voorbeeld. Daarnaast stond de manier waarop in Italië de macht was veroverd in verschillende landen model voor pogingen van fascistische en ultrarechtse groeperingen om op een soortgelijke manier aan de macht te komen. Met verschillende van deze partijen en organisaties onderhield het regime van Mussolini nauwe betrekkingen.¹

Europa

In de twintiger jaren ontstaan nauwe relaties tussen het Hongaarse en het Italiaanse regime. Het bewind van admiraal Miklos Horthy wordt door de pers ondemocratisch genoemd. De voortdurende aantasting van de vrijheidsrechten en het antisemitisme worden gehegeld.²

In april 1927 wordt een vriendschapsverdrag tussen beide landen getekend. De sociaaldemocratische oppositie vreest te nauwe banden met het fascistische Italië, maar minister-president Istvan Bethlen verzekert het Hongaarse parlement dat dit verdrag geen oorlogsvoorbereiding betekent. Een studiec commissie wordt echter naar Italië gezonden om van het fascisme te leren en daar de openbare instellingen te bestuderen.³ In april 1929 meldt de pers dat Bethlen in Florence met Mussolini heeft gesproken. Verondersteld wordt dat een geheim verdrag is opgesteld.⁴ Daarna komt het regelmatig tot ontmoetingen tussen de twee leiders.⁵ Ook de opvolger van Bethlen, de antisemitische Gyula Gömbös reist meerdere malen naar Rome om met Mussolini te spreken. Over de inhoud van deze contacten weet de pers weinig te melden. In maart 1934 komt het tot een gemeenschappelijk verdrag van de Italiaanse en Hongaarse leiders met de Oostenrijkse kanselier Engelbert Dollfuss, waarin het belang van de zelfstandigheid van Oostenrijk wordt benadrukt.⁶

Een jaar na de machtsovername van de fascistten in Italië komt in Spanje in 1923 generaal Miguel Primo de Rivera aan de macht. Het leger heeft, volgens de pers, de koning gevraagd het land te redden van de wanorde en het rode gevaar en de zittende regering naar huis te sturen. Bij koninklijk decreet wordt een militair directorium ingesteld onder voorzitterschap van Primo de Rivera en wordt de staat van beleg afgekondigd.⁷

Er is in Spanje, naar het oordeel van *De Telegraaf*, sprake van een fascistisch programma: dictatuur, veel nationalisme, onderdrukking van alle separatistische, socialistische en communistische stromingen. Ook de protestantse pers is van mening dat de machtsovername een fascistisch karakter heeft.⁸ Primo kondigt bij zijn bezoek aan Mussolini in oktober 1923 aan dat hij verwacht dat ook Spanje het fascisme zal aanvaarden, maar de pers gelooft daar niet in. Indien de situatie in Spanje wordt vergeleken met die in Italië is de conclusie dat Primo de Rivera ten enen male de kwaliteiten van een dictator mist. Hij is zeker geen tweede Mussolini. Hij is geen genie, geen organisator, geen diplomaat. 'Hem een Spaanse Mussolini noemen is even dwaas als de koning te vergelijken met een torrero, al dragen beiden dan een mooi pakje'.⁹

De leiderschapskwaliteiten zijn op dat moment voor de pers bepalend voor de vraag of van fascisme gesproken kan worden. Het regime van Primo de Rivera eindigt in 1930.

De relatie tussen het fascistische regime en Spanje verandert drastisch door het besluit van Mussolini in 1936 om de nationalistische opstandelingen van Francisco Franco te steunen tegen de regering van de republiek en in totaal 75.000 Italiaanse soldaten naar Spanje te sturen. Het centrale argument voor hulp aan Franco is de strijd tegen het communistische gevaar. In oktober 1938 wordt een begin gemaakt met de terugtrekking van de Italiaanse troepen.¹⁰ Op 1 april 1939 komt generaal Franco in Spanje aan de macht.

De Duitse nationaalsocialisten leren veel van de Italiaanse ervaringen. Ze zien af van het aanvankelijke idee om via een staatsgreep aan de macht te komen na het echech van de Bierkellerputsch in 1923.¹¹ Die koers wordt verlegd naar een strategie om mee te doen aan het parlementaire systeem en aan de democratische verkiezingen en om via die weg de regeringsmacht te verwerven, net zoals dat in Italië is gebeurd. Net zoals in Italië gaat dit samen met een militante aanwezigheid op straat, met geweld en intimidatie. Deze strategie blijkt in 1933 succesvol te zijn.

Door de pers worden de ontwikkelingen in het buurland nauwlettend gevolgd. De christelijk-historische krant *De Nederlander* stelt vast dat de Duitse staat in de twintiger jaren bedreigd wordt door een permanente crisis. Een dictatuur zoals in Italië zou een goede oplossing zijn. Ook voor Duitsland zou een Mussolini goed kunnen werken. De krant gelooft echter niet dat Hitler van eenzelfde kaliber is als Mussolini.¹² De antirevolutionaire krant *De Standaard* meent dat aan het nationaalsocialisme veel bezwaren kleven, maar dat het wel positief is dat de Hitlerbeweging miljoenen arme mannen en vrouwen heeft gered uit de klauwen van het communisme en hen weer een positief levensdoel heeft gegeven.¹³

Geleidelijk wordt onderkend dat het nationaalsocialisme een beweging is met een eigen ideologie en een eigen dynamiek. Tot ver in de dertiger jaren is het Italiaanse fascisme echter het referentiepunt.¹⁴ Het Italiaanse regime heeft lang afstand bewaard van de Duitse nationaalsocialisten, die een grote bewondering hebben voor het fascisme, en met name voor Mussolini. In de dertiger jaren komt het geleidelijk tot een nauwe samenwerking, ook op militair gebied.

Ook over de ontwikkelingen in Oostenrijk is de pers goed op de hoogte. De Heimwehr beweging, die door de Christen-Democratische partij meerdere malen als coa-

litiepartner in de regering wordt opgenomen, onderhoudt een nauwe relatie met het Italiaanse regime. Volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* is deze beweging opgericht als reactie tegen het schrikbewind van de sociaaldemocraten in Wenen.¹⁵ Deze beweging is ultranationalistisch, antisocialistisch en antisemitisch en wordt in de pers steeds vaker als ‘fascistisch’ aangeduid. De Heimwehr is volgens de liberale krant met haar programma, waarin wordt gepleit voor een standenstaat en een corporatieve vertegenwoordiging, broertje en zusje van de Italiaanse fascistten.¹⁶ De Heimwehr beweging krijgt jaarlijks miljoenen lire steun van het Italiaanse regime.¹⁷

Op 14 september 1931 waagt de top van de Heimwehr beweging onder leiding van prins Ernst Rüdiger Starhemberg samen met onder andere Hanns Albin Rauter, die tijdens de bezetting in Nederland de hoogste vertegenwoordiger van de SS zou worden, een staatsgreep. Deze coup poging, die door de pers wordt aangeduid als een ‘fascistische staatsgreep’, mislukt echter volkomen.¹⁸ Voor de christendemocraten is dit geen reden om niet opnieuw een regering te vormen met de Heimwehr beweging.

Ook op de relaties tussen Oostenrijk en Italië heeft dit geen invloed gehad. Deze worden nog aanzienlijk nauwer na de benoeming van Dollfuss tot bondskanselier in mei 1932.

Over de ontwikkelingen in Finland is minder gepubliceerd. Toch heeft de pers over de poging tot een staatsgreep van de Lappo beweging in 1932 goed en zorgvuldig bericht. De doelstelling van deze in oorsprong boerenbeweging was het vernietigen van het communisme, een doelstelling waarmee ook belangrijke legerofficieren aan deze beweging werden gebonden.¹⁹

In juli 1930 organiseert de Lappo een mars van zeker 10.000 mensen naar Helsinki. De betogers komen met auto's, bussen, treinen en motorfietsen om harde maatregelen tegen het communisme af te dwingen. De protestantse en de katholieke pers zijn hier enthousiast over en zien wel overeenkomsten met de Mars naar Rome. De president en de regering stellen zich achter de eisen van de Lappo. Communisten worden massaal gearresteerd.²⁰ Na de verkiezingen wordt de gewenste anticommunistenwet aangenomen.

In februari 1932 verzamelen opnieuw duizenden leden van de Lappo beweging zich in Mäntsälä, op 60 kilometer van Helsinki, om van daaruit naar de hoofdstad te trekken om de regeringsmacht op te eisen. De mars staat onder leiding van generaal Kurt Martti Wallenius en de boerenleider Vihtori Kosola. Terwijl in Italië de koning geweigerd had de staat van beleg af te kondigen en de plannen van de fascistten te dwarsbomen, doet de Finse president Pehr Evind Svinhufvud niet wat door de Lappo beweging van hem verwacht werd. De president kondigt de staat van beleg af, zet het leger in en roept de Lappo mensen op terug te keren naar hun woonplaats.²¹

Samenwerking Europese fascistten

Uit het korte bovenstaande overzicht kan worden opgemaakt dat de pers haar lezers goed heeft kunnen informeren over verschillende door het Italiaanse fascisme geïnspireerde pogingen tot een staatsgreep. De kranten konden vaststellen dat het regime

nauwe betrekkingen onderhield met verschillende fascistische en ultra-reactionaire regimes in de bovengenoemde landen, maar ook in andere Europese landen, zoals bijvoorbeeld met de IJzeren Garde in Roemenië, de Ustaša in Kroatië en het regime van Salazar in Portugal.²²

Ook in andere landen, zoals België, Denemarken, Frankrijk, Griekenland, Groot-Brittannië, Nederland en Slowakije manifesteerden zich kleinere of grotere partijen die zich fascistisch noemden, maar die er nooit in geslaagd zijn in het interbellum regeringsmacht te verwerven. Sommige van deze partijen, met name de Engelse fascist van Oswald Mosley, werden ruimhartig door Mussolini gesteund.²³

Het regime van Mussolini heeft nooit een serieuze poging gedaan al deze fascistische groepen en partijen op enigerlei wijze te verenigen of op één lijn te krijgen. Wel meldt de pers dat op 16 en 17 december 1934 in het Zwitserse Montreux een conferentie van 'voormannen van fascistisch-gezinde verenigingen van 22 landen van Europa plaats heeft gevonden'.²⁴ Deze conferentie was niet door het Italiaanse regime georganiseerd, maar door de Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma (Actiecomités voor de universaliteit van Rome).

De bijeenkomst had ten doel samenwerking tot stand te brengen tussen de fascistische groepen uit de landen, waar het fascisme de macht nog niet in handen heeft en aldus het fascisme een internationale basis te geven. Duitsland en Hongarije waren niet vertegenwoordigd, terwijl Italië slechts werd vertegenwoordigd door een waarnemer. Nederland had afgevaardigden gezonden van het Zwarte Front...Er zijn twee resoluties aangenomen, waarin gezegd wordt, dat het corporatieve fascisme de enige basis is voor de vreedzame ontplooiing van Europa's leven en waarin het Marxisme, het kapitalisme en het valse burgerlijke nationalisme worden afgekeurd.²⁵

De pers is van deze bijeenkomst niet onder de indruk. Er heeft ook nooit een herhaling van deze conferentie plaatsgevonden.

Latijns-Amerika

Ook in verschillende landen van Latijns-Amerika heeft het fascisme een duidelijke invloed gehad. In Colombia was Jorge Eliezer Gaitan door het fascisme geïnspireerd, in Argentinië Juan Domingo Peron. In Brazilië kon het regime Getulio Vargas, volgens de Engelse historicus Eric Hobsbawm, fascistisch worden genoemd.²⁶

In de pers is betrekkelijk veel aandacht besteed aan de ontwikkelingen in Latijns-Amerika. Met name over Brazilië worden uitgebreide achtergrondartikelen en analyses gepubliceerd, waarbij de Italiaanse afkomst van een deel van de bevolking in verband wordt gebracht met het ontstaan van fascistische organisaties. 'Ongeveer de helft van de tien miljoen bewoners van de staat São Paulo is van Italiaanse afkomst en het fascisme heeft daardoor voor de jongere generatie een grote aantrekkingskracht'.²⁷

In november 1937 krijgt Vargas de absolute macht in Brazilië. *De Volkskrant* verbindt er een analyse aan over de relatie tussen fascisme en communisme die sterk verwant is met beschouwingen over het Italiaanse fascisme in de twintiger jaren.

Daar de gewone machtsmiddelen niet toereikend werden geoordeeld om het communisme de kop in te drukken, heeft men de president van de republiek dictatoriale macht toegekend. De communisten zullen er nu van lusten. In het algemeen kan men wel zeggen dat in letterlijke zin het communisme de wegbereider is van het fascisme. Waar het communisme weinig of niets heeft in te brengen, bestaat om het zo eens uit te drukken geen behoefte aan fascisme. Waar integendeel het communisme aan de winnende hand is of komt, neemt het fascisme een vlucht en grijpt op een gegeven ogenblik naar de macht.²⁸

Het dagblad *De Tijd* publiceert een reactie van de *New York Times*. Deze krant meent 'dat het nog te vroeg is om te kunnen beoordelen, of het fascisme op het Amerikaanse continent vaste voet heeft verkregen'.²⁹

In een officieel Amerikaans rapport over de situatie in Zuid-Amerika wordt geconcludeerd, dat fascisme en communisme daar nog weinig kans maken. 'In Argentinië is de fascistische beweging verdeeld, in Chili is zij hechter en agressiever, maar nog klein. Haar groei in Brazilië is van meer betekenis geworden, maar hier is deze ontwikkeling voor een deel te wijten aan de aanwezigheid van grote Duitse en Italiaanse kolonies'.³⁰

Het *Algemeen Handelsblad* stelt vast, dat:

Duitsland en Italië trachten vaste voet op het Zuid-Amerikaanse continent te krijgen. Het wapen, dat zij daarbij hanteren, is een intensieve propaganda, vanzelfsprekend fascistisch en nationaal-socialistisch getint; het doel is economische penetratie en tot op zekere hoogte daarmede gepaard gaand, politieke invloed.

Volgens dezelfde krant:

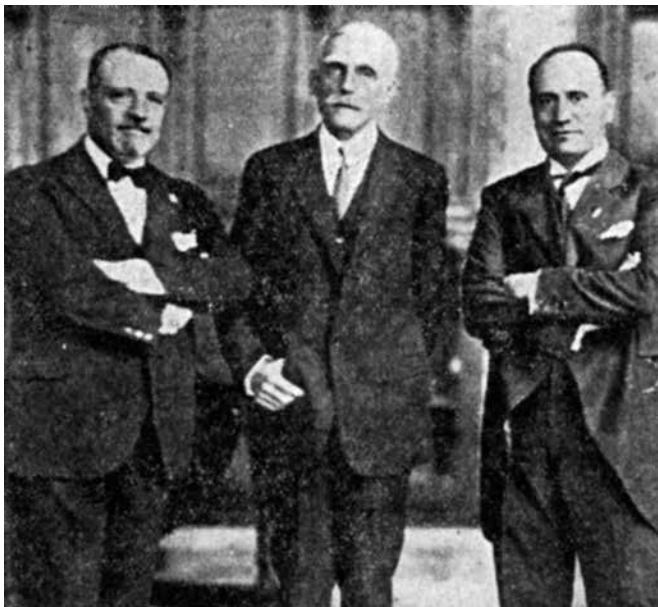
heeft een aantal vooraanstaande Zuid-Amerikaanse fascistten, uit elk land twee, op uitnodiging van Rome een bezoek aan Italië gebracht. Zij maakten daar tal van excursies, vonden overal een buitengewoon gastvrij onthaal en werden o.m. door Mussolini ontvangen. In ruil daarvoor wordt extra hartelijkheid betoond aan fascistische gasten uit Italië.³¹

Er waren dus goede contacten. Het fascisme was een belangrijke inspiratiebron. Vargas bleef in Brazilië aan de macht tot 1945. In Argentinië nam Perón in 1943 deel aan een militaire coup. Pas na de oorlog kwam hij daadwerkelijk aan de macht.

Amerikaanse steun voor het Italiaanse fascisme

Gezien de interesse van de pers in de ontwikkelingen van het fascisme in Latijns Amerika is het merkwaardig dat zo weinig is gepubliceerd over een coupoging in de Verenigde Staten in 1934.

In de Verenigde Staten was Mussolini niet alleen een door velen bewonderd leider van een Europees land, maar ook een inspiratiebron. De afkeer van en de angst voor het communisme waren belangrijke redenen om sympathie te hebben voor een beweging die had afgerekend met het rode gevaar. In de Amerikaanse pers werd Mussolini in de dertiger jaren tegenover de veel minder positief beoordeelde Hitler geplaatst. Hitler was een radicaal, een opruier, een antisemiet. Mussolini was een toonbeeld van redelijkheid en gematigdheid.³²

Algemeen Handelsblad
(11 augustus 1926). Onder-
schrift: 'Mellon, de bekende
Amerikaanse minister van fi-
nanciën, heeft ook een bezoek
aan Rome gebracht, en daar
natuurlijk Mussolini ontmoet.
V.l.n.r.: graaf Volpi, Andrew
Mellon, en Benito Mussolini'.
Bron: KB nationale biblio-
theek.

Een grote meerderheid van de 4,5 miljoen uit Italië afkomstige Amerikanen steunden het fascisme. Slechts een klein deel van hen was ook daadwerkelijk actief in de in 1924 opgerichte Fascist League of North America. Doel van deze organisatie was het radicalisme onder de Italianen en hun deelname aan socialistische, communistische en syndicalistische verenigingen in Amerika te bestrijden.³³ Deze organisatie riep steeds meer weerstand op. Een fascistische organisatie van Italiaanse Amerikanen suggereerde bemoeienis van een buitenlandse mogendheid, iets waar de Amerikanen niets van moesten hebben. In 1929 werd de organisatie daarom op bevel van Mussolini opgeheven.³⁴

Actieve steun krijgt het Italiaanse regime van de Amerikaanse bank- en zakenwereld. Thomas W. Lamont, de CEO van de J.P. Morgan bank en voorzitter van de Italiaans Amerikaanse vereniging in New York, helpt Italië uit de financiële problemen en zorgt ervoor dat aan Mussolini een lening van \$ 100.000.000 wordt verstrekt. Investerings van Amerikaanse ondernemingen in Italië worden door hem aangemoedigd.

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* vindt dit onverstandig. 'Het prestige en de kracht van Mussolini zullen ongetwijfeld zeer worden versterkt door het Amerikaanse krediet en meer leningen zullen ongetwijfeld volgen'.³⁵

In diezelfde periode verzacht de Amerikaanse regering de regeling voor de Italiaanse oorlogsschulden van meer dan 2,4 miljard dollar door deze te spreiden over een periode van 62 jaar. De rente wordt bepaald op 0,4%, terwijl de rentelast voor de Engelse regering 3,3% bedraagt. Op meerdere manieren is de regering het bewind van Mussolini ter wille.

Plannen voor een staatsgreep in Amerika

Onvrede over de New Deal-politiek van president Franklin Delano Roosevelt is voor een groep vooraanstaande Amerikaanse bankiers in 1934 aanleiding plannen te ontwikkelen voor een staatsgreep. Centraal figuur in het complot is Grayson M.P. Murphy, directeur van een van de J.P. Morgan banken.³⁶ Het plan was om, in navolging van Mussolini's Mars naar Rome, met een leger van 500.000 oorlogsveteranen een Mars naar Washington te organiseren en de macht in het Witte Huis over te nemen.³⁷

Het bestaan van zo'n complot wordt onthuld door de reeds eerdergenoemde generaal Smedley Butler, die was aangezocht om de oorlogsveteranen te leiden. De McCormack-Dickstein Commissie van het Amerikaanse Congres heeft de lezing van Butler over een complot daadwerkelijk onderzocht. In het eindrapport van deze commissie dat op 15 februari 1935 wordt gepresenteerd aan het Huis van Afgevaardigden verklaart de commissie voldoende bewijs te hebben gekregen dat sommige personen hebben geprobeerd een fascistische organisatie in Amerika op te richten. Er is echter geen bewijs voor een verband tussen deze poging en enige fascistische activiteit van een Europees land. De commissie stelt vast dat deze pogingen werden besproken en gepland en tot uitvoering zouden zijn gebracht wanneer en indien de financiers dat opportuun hadden geacht.³⁸

De pers neemt het bericht van persbureau Reuters over het onderzoek door het Amerikaanse Congres over.

De vice-voorzitter van de commissie, de afgevaardigde Samuel Dickstein, heeft tijdens deze zitting verklaard, de indruk te hebben, dat Butlers' uitspraken over het complot wel op waarheid berusten. Er schijnen volgens hem aanwijzingen te bestaan, dat invloedrijke personen dergelijke doeleinden nastreefden.³⁹

De commissie verzoekt het Congres wetten af te kondigen om een eind te maken aan buitenlandse propaganda en agitatie voor fascisme en communisme.⁴⁰ Naar de initiatiefnemers en de financiers van het complot is geen nader onderzoek gedaan.⁴¹

Amerikaanse liefde voor Mussolini is over

Enkele jaren later stelt *De Tijd* vast dat de liefde van de Amerikanen voor Mussolini en het Italiaanse fascisme is bekoeld.

Naarmate de vrees voor het communisme en zijn bedreigingen afgenomen is, heeft de overtuiging, dat fascisme en nazisme voor de democratie zeer wezenlijke gevaren opleveren, steeds dieper wortel geschoten. In de beide laatste jaren hebben de gevoelens, die de Amerikanen voor Italië en de Italianen koesterden, een merkwaardige wijziging ondergaan. Indertijd mocht Italië zich in de V.S. over een aanzienlijke mate van sympathie verheugen; 't grootse verleden van het land, zijn kunstschaten, die talloze Amerikaanse toeristen gezien en bewonderd hebben, en ten slotte de hervormingen, die het Mussoliniaanse bewind op ieder levensgebied tot stand bracht, maakten, elk op hun eigen wijze, op de Amerikanen indruk, en zeker geen ongunstige indruk. De Italiaanse veroveringszucht in Ethiopië heeft die sympathie voor een goed deel vernietigd. In het Noorden van de republiek spreekt men nog vaak een gematigd oordeel uit, maar in de Zuidstaten legt men ten aanzien van Italië thans onverholven vijandschap aan de dag.⁴²

12 Nationalisme en Imperialisme

Hoeksteen van de buitenlandse politiek van Mussolini was uitbreiding van de politieke en militaire machtspositie in het Middellandse Zeegebied. Daarnaast moest Italië een positie veroveren als koloniale mogendheid waardoor het land zich beter zou kunnen meten met Engeland en Frankrijk. Doel was het verkrijgen van meer levensruimte voor de Italianen en controle over grondstoffen die van belang waren voor de Italiaanse economie. Expansie en kolonisatie zouden de natie weer grandeur verlenen. Die doelstellingen maakten het fascisme extreem oorlogszuchtig. Het belang van de bevolking van Griekenland, Joegoslavië, Albanië, Libië, Somaliland, Eritrea en Ethiopië speelde geen enkele rol. Het was imperialisme, puur vanuit het nationale belang gedefinieerd.

Nationalisme

De ontwikkeling van het fascisme in Italië kan niet los worden gezien van de oprichting van de Italiaanse Nationalistische Partij in 1910. Deze partij was antiparlementair, antidemocratisch en antisocialistisch. Een van haar doelstellingen was het bewustzijn van de grootsheid van Rome en het Romeinse imperium te revitaliseren. Op het eerste partijcongres riep Luigi Federzoni, een van de leiders van de nationalistische partij, op tot een invasie van Libië dat op dat moment onder Turks beheer stond.¹ De nationalistenvan waren grote voorstanders van deelname van Italië aan de Eerste Wereldoorlog en kregen daarvoor steeds meer steun onder de bevolking.

Het standpunt van de nationalistenvan werd snel gedeeld door Mussolini, die tot 1914 nog hoofdredacteur van het socialistische dagblad *Avanti!* was geweest, maar bij dit blad was ontslagen omdat hij zich vóór de deelname aan de oorlog was gaan uitspreken. Vanaf 1919 begon de opmars van de door Mussolini opgerichte fascistische beweging, die uitmondde in de machtsovername eind oktober 1922. Federzoni werd in het eerste kabinet van Mussolini minister voor de koloniën; zijn partij fuseerde uiteindelijk op 26 februari 1923 met de fascistische partij.²

De bepalingen van het Verdrag van Versailles worden in de historiografie als een van de oorzaken genoemd voor de ontwikkeling van sterke revanchistische gevoelens en de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland. De Duitse natievou zou volgens de Nazi's in oude glorie moeten worden hersteld, de smaad van de verloren oorlog moest worden uitgewist.³ In dit opzicht bestaat er overeenkomst met de reactie in Italië op de wijze waarop het land door zijn grote bondgenoten direct na de oorlog was behandeld.

Italië had pas in 1915 besloten deel te nemen aan de oorlog, nadat door Engeland en

Frankrijk grote territoriale voordelen bij een overwinning van de Entente in het vooruitzicht waren gesteld. Volgens het verdrag van Londen zouden Trentino, Alto Adige (Zuid-Tirol), Gorizia, Trieste, Istrië en Dalmatië aan Italië worden toegewezen. Na de oorlog werden belangrijke territoriale claims gehonoreerd, maar dat gold niet voor Dalmatië. Ook Fiume werd niet als compensatie aan Italië toegewezen. Voor de Italianen was dit een grote slag, want met het bezit van dat gewenste deel van Joegoslavië was de volledige controle over de Adriatische Zee dichterbij gekomen.⁴

Italië zou daarnaast bij de verdeling van Turks bezit op de Balkan een gelijk deel krijgen, maar ook die belofte werd niet ingelost. Bij de verdeling van de Duitse koloniën in Afrika zou Italië een gelijkwaardige compensatie ontvangen. Deze Duitse koloniën werden door Frankrijk en Groot-Brittannië echter onderling verdeeld, Italië kreeg wat woestijngebieden. De gedane beloften werden dus zeker niet allemaal nagekomen. De Italianen waren ervan overtuigd dat zij voor een groot deel aan de overwinning van de Entente hadden bijgedragen. Zij vroegen zich af waarvoor meer dan een half miljoen Italianen eigenlijk waren gesneuveld en een miljoen Italianen gewond waren geraakt. Italië voelde zich vernederd en gekrenkt in zijn nationale trots. Op dit aspect werd door de fascistten met succes getamboereerd.

De verwijzing naar het verleden, het nationale belang en de toewijding van iedere burger aan de staat waren kernthema's in de fascistische ideologie. In het op 21 april 1925 gepubliceerde Manifest van Fascistische Intellectuelen noemde de filosoof Giovanni Gentile de opoffering voor het vaderland het centrale idee van het fascisme. Alle daden van de fascistten, al hun gewelddaden tegen de oppositie, waren gerechtvaardigd omdat het ging om de strijd voor 'la vita e la grandezza della Patria'. Voor dat doel mocht alles wijken. Tegenstanders van het fascisme waren 'antinationaal'.⁵

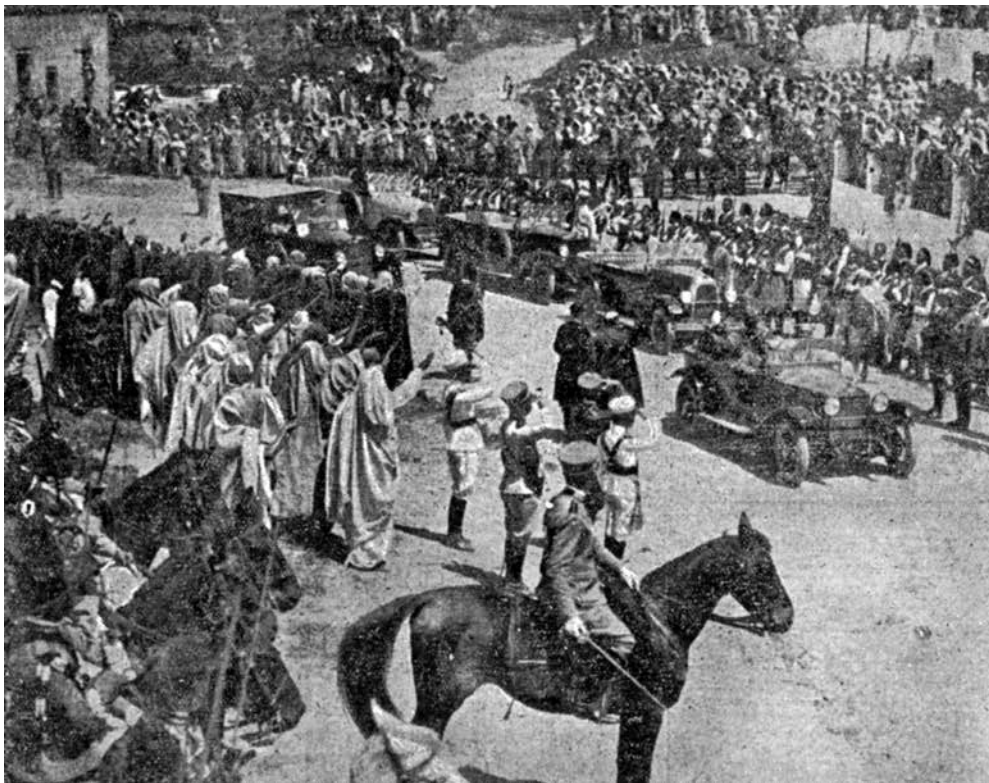
Koloniale expansie in Libië

Al vóór de Mars naar Rome berichtte de *Nieuwe Rotterdamse Courant* dat Mussolini had duidelijk gemaakt dat hij niet alleen Italië drastisch wilde veranderen maar ook een politiek van koloniale expansie wilde voeren. Daarbij stonden de gebieden rond de Middellandse Zee centraal.⁶ Het fascisme keek neer op andere volkeren rond het Middellandse Zeegebied en ging uit van de Italiaanse superioriteit, waarbij het Romeinse Rijk als voorbeeld diende.⁷

Na de Korfoe crisis in september 1923 was het eerste tastbare resultaat van de demonstratie van Mussolini's machtspolitiek een op 27 januari 1924 gesloten overeenkomst met de Joegoslavische regering, waarbij het lang betwiste Fiume werd toegewezen aan Italië. De militaire machtsontplooiing in de Adriatische Zee en de houding van de Europese grootmachten gaven de fascistten de wind in de zeilen en vormden een aanmoediging om door te gaan op te ingeslagen weg en alles te doen om Italië groter en machtiger te maken. Deze nationalistische motieven bepaalden de Italiaanse imperialistische politiek.

Dit kwam het duidelijkst tot uiting in de koloniale politiek. De koloniën werden gezien als een extensie van het moederland en moesten worden bevolkt door Italiaanse emigranten en door Italiaans kapitaal worden geëxploiteerd.

De Telegraaf (21 april 1926). Onderschrift: ‘Mussolini in Tripolis: – De Arabieren hebben Mussolini in Tripolis feestelijk ontvangen. Men lette er op, hoe de Arabieren links op de voorgrond de Italiaanse dictator de fascistische groet brengen.’ Bron: KB nationale bibliotheek.

Vanaf de verovering van de macht in 1922 zet het regime zich in om Libië in zijn geheel te veroveren en tot kolonie te maken, hetgeen pas in 1932 wordt gerealiseerd. De kolonie Libië moet worden getransformeerd in een regio van Groot Italië. De emigratie naar de Verenigde Staten dient te worden omgebogen naar de vestiging van Italianen in de veroverde koloniën.⁸ *Het Vaderland* wijst erop, dat Libië voor Italië de uitvalspoort in Afrika is. De Italianen zijn eerst doorgedrongen langs de westelijke karavaanweg van Tripoli naar Rhat in het Westen en Tummo in het Zuiden. Daarna hebben ze de regio Cyrenaika gepacificeerd. Gemeld wordt, dat generaal Graziani er eindelijk in is geslaagd tot de oase van Koefra in het zuidoosten door te dringen. Als kolonisatiegebied is het veroverde gebied, volgens deze krant, niet veel waard. Libië is echter een geschikt bruggehoofd. Het beheert de belangrijkste karavaanroutes naar het rijke Midden-Afrika.⁹

Om deze plannen te kunnen uitvoeren wordt de Libische bevolking met bruto geweld geterroriseerd. Dorpen worden gebombardeerd, waarbij gifgas wordt gebruikt tegen de bevolking. Wie verzet pleegt wordt opgesloten in een van de zestien concentratiekampen. Bijna 100.000 Libiërs worden gevangengezet, bijna de helft van hen

wordt in deze kampen vermoord.¹⁰ Over de wreedheden van de Italianen wordt in de Italiaanse pers niet gepubliceerd. In zijn roman over Mussolini uit 2020 besteedt Antonio Scurati uitgebreid aandacht aan de oorlog in Libië en aan de bestiale gedragingen van het Italiaanse leger, informatie die aan de Italianen in de twintiger en dertiger jaren van de vorige eeuw door de gelijkgeschakelde pers is onthouden.¹¹

De Nederlandse pers neemt af en toe berichten over van de Egyptische pers die meer informatie over de situatie in Libië verschaft dan de reguliere Italiaanse nieuwsbronnen. ‘De Egyptische pers heeft gepubliceerd over vreselijke Italiaanse wreedheden, voornamelijk in Koefra. Gesproken wordt over massamoorden door de Italianen op de Libische Mohammedanen’.¹² Over het gebruik van het door de Conventie van Genève verboden gifgas weet *Het Volk* te melden, dat ‘tien ton yperiet voldoende is om een landstreek van één vierkante kilometer volledig te vergiftigen. De werking kan 30 dagen aanhouden’.¹³

Het plan om met de bezetting van Libië het grondgebied van Italië uit te breiden wordt in 1939 formeel bezegeld. Noord Libië wordt uitgeroepen tot de negentiende regio van Italië.

De verovering van Ethiopië

Het veroveren van substantieel koloniaal bezit in Afrika is een lang gekoesterde wens, ook in de tijd vóór Mussolini. Het fascistisch regime wil slagen waar eerdere pogingen in die richting smadelijk waren mislukt. Onder vorige regeringen was Italië al in het bezit gekomen van Somaliland en Eritrea, maar pogingen om Ethiopië te veroveren waren steeds mislukt.

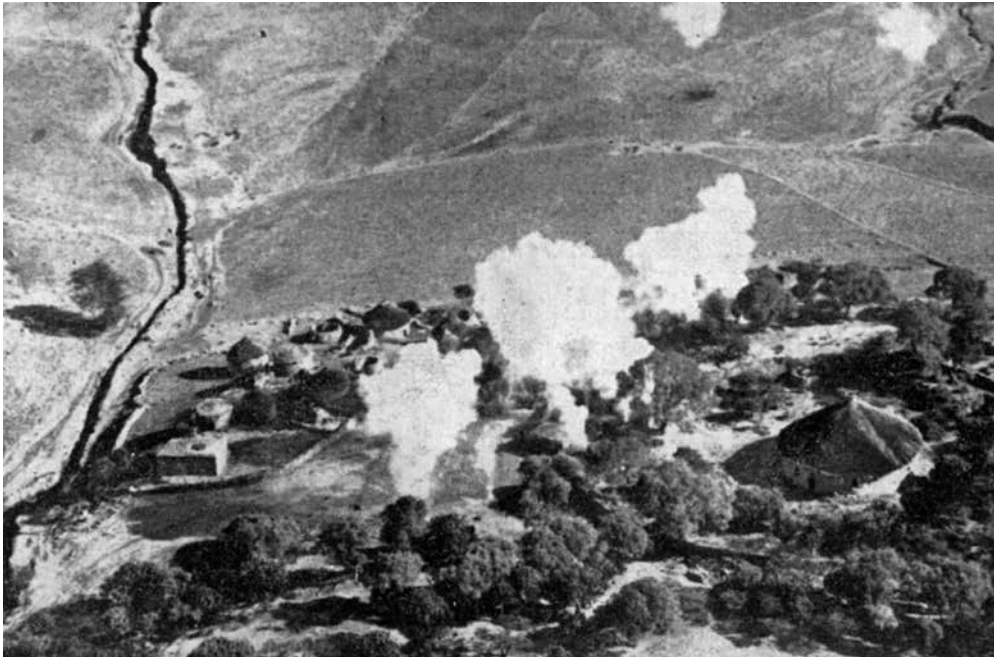
Vanaf het begin van de dertiger jaren wordt alles in het werk gesteld om Ethiopië, op dat moment een zelfstandige natie en lid van de Volkenbond, te veroveren en tot Italiaanse kolonie te maken.

In 1932 ontwikkelt generaal Emilio De Bono een plan voor de invasie van Ethiopië. Voor de uitvoering hiervan is cruciaal dat op 7 januari 1935 een geheim verdrag wordt gesloten tussen Pierre Laval, de toenmalige minister-president van Frankrijk, en Mussolini. Daarbij wordt aan Italië volledige vrijheid van handelen in Ethiopië gegeven, mits het Franse spoorwegmonopolie wordt gerespecteerd. Ook de Britse regering wil goede betrekkingen met Italië behouden omdat de route naar het Verre Oosten deels door de Middellandse Zee loopt.

Op 3 oktober 1935 vallen Italiaanse troepen daadwerkelijk Ethiopië binnen.

Mussolini hield van het balkon van het Palazzo Venezia een toespraak tot duizenden toehoorders die zich op het plein verzameld hadden. Hij gewaagde van zwarte onrechtvaardigheid jegens het Italiaanse volk en zei o.a. dat Italië 45 jaar geduld had geoefend met Ethiopië, maar dat het nu genoeg was.¹⁴

De aanvallen van Italiaanse bommenwerpers op Adoea en Adigrat eisen veel doden. De militaire operatie gaat gepaard met grof en onmenselijk geweld. Op grote schaal wordt mosterdgas gebruikt tegen de bevolking, hetgeen in strijd is met het Gas Protocol van Genève van 1925.¹⁵

Algemeen Handelsblad (16 maart 1936). Onderschrift: ‘Aan het Noordelijke Front in ABESSINIE ontwikkelt de Italiaanse luchtmacht de laatste tijd een grote activiteit; geen dag gaat voorbij zonder dat dorpen – merendeels slechts uit armzalige hutten bestaande – gebombardeerd worden. Een luchtaanval op het dorp Taga-Taga, bij de Amba Aradam uit een der vlieguigen gefotografeerd.’ Bron: KB nationale bibliotheek.

Een falende Volkenbond

De Volkenbond veroordeelt Italië voor de overval op een onafhankelijke, soevereine natie, die lid is van de Volkenbond, en stelt economische sancties in tegen Italië. Onder druk van de publieke opinie gaat Engeland zich naar buiten toe hard tegen Italië opstellen en neemt het formeel deel aan het sanctiebeleid van de Volkenbond. De aanvankelijk krachtig lijkende sanctiepolitiek wordt doorkruist door de wens van Frankrijk om Italië als mogelijke bondgenoot tegen Duitsland te behouden. Voor Engeland gelden uiteindelijk dezelfde overwegingen om Mussolini te vriend te houden.¹⁶

Op de militaire campagne in Ethiopië wordt in Italië aanvankelijk enthousiast gereageerd. Burgers doneren gouden voorwerpen om de expeditie te financieren. Ook de filosoof Benedetto Croce, die zich vanaf 1925 had geprofileerd als actief tegenstander van het fascistisch bewind en het manifest van antifascistische intellectuelen had opgesteld, steunt de invasie. Zijn nationalistische gevoelens zijn bepalend voor zijn houding.¹⁷

De in Italië wonende Nederlandse schrijver Carel Scharten staat achter de Italiaanse agressie en betoogt in *De Telegraaf* dat er oude koloniale aanspraken van Italië op Abessinië bestaan, ‘behalve als men meent dat het niet het goed recht is van beschaafde naties om onbeschaafde volkeren te koloniseren’.¹⁸ Deze opvatting is in lijn

met het Italiaanse standpunt dat het Italiaans-Ethiopische conflict door de Volkenbond anders bekeken moet worden. Italië is immers geen aanvaller maar een bevrijder. Het slavenhoudende Ethiopië kan niet op gelijke voet worden behandeld met beschaafde staten.¹⁹

In heftige bewoordingen schrijft de *Giornale d'Italia* over de sancties van de Volkenbond. De staten willen Italië uithongeren en zijn verbindingswegen afsluiten, maar tegelijkertijd willen zij de vriendschap van Italië voor de toekomst kunnen behouden.

Uiteindelijk komt het tot een lijst van goederen die niet aan Italië geleverd zouden mogen worden, waarbij olie, ijzer, staal en wapens de belangrijkste zijn.²⁰ In de praktijk zijn de besluiten van de Volkenbond inzake sancties vruchteloos, omdat verschillende landen, waaronder Duitsland, er niet aan deel wensen te nemen of in de praktijk gewoon handel blijven drijven. Nederland neemt deel aan de door de Volkenbond afgekondigde sancties, maar van groot enthousiasme hiervoor is in de burgerlijke pers geen sprake. Er is vooral bezorgdheid dat dit sanctiebeleid tot schade voor de Nederlandse economie zal leiden.²¹

Geleidelijk buigt de Volkenbond voor de machtspolitiek van Italië en de belangen van de Europese mogendheden. Hiermee faalt de bond na de Korfoe crisis opnieuw en wordt het fascistische Italië in feite gesteund in haar imperialistische politiek.

Op 7 mei 1936 wordt Ethiopië geannexeerd. Mussolini roept het Italiaanse keizerrijk Eritrea, Ethiopia en Somalia uit tot één verenigde kolonie Africa Orientale Italiana.

Ten gehore van honderdduizenden Romeinen, die op de Piazza Venezia verzameld waren en van dertig miljoen Italianen, die aan de luidsprekers luisterden, heeft Mussolini aangekondigd, dat alle landen en volken die tot Abessinië behoren, zijn opgenomen in het Italiaanse rijk. Koning Victor Emanuel III heeft de titel van Keizer van Ethiopië aangenomen.²²

De Tijd (19 januari 1936). 'Bruine Fascistengroet'. Onderschrift: 'Jong Abessinië groet de vreemde soldaten, die van de steden in het Noordelijk gedeelte des lands bezit hebben genomen.' Bron: KB nationale bibliotheek.

De pers legt zich erbij neer

In een redactioneel commentaar gaat *De Standaard* in op de door Mussolini afgekondigde Pax Romana. 'Met geweld... een vrede en de heerschappij te willen afdwingen, betekent een politiek van irrealiteit, en daarmee een politiek van zelfbedreiging'. De krant vermoedt dat de Volkenbond de discussies over de gevolgen van deze politieke annexatie wil vermijden en daarmee weer zijn onmacht zal demonstreren.²³

Over de festiviteiten op 24 mei 1936 ter gelegenheid van de Italiaanse overwinning schrijft *De Telegraaf*:

De kreten der bruin-zwarten uit Tripoli en Ethiopië zijn gestild...Duizenden zijn toegestroomd om de grote leider Mussolini toe te juichen....Het is goed, dat deze herboren natie van 42 miljoen Italianen het eens is met de expansie-politiek van zijn leider Benito Mussolini. Hij draagt de zorg, het volk de lasten. Men moet wat over hebben voor een nieuw keizerrijk en een nieuw ideaal.²⁴

De liberale krant *Het Vaderland* zet de zaak op zijn kop en vraagt zich af of de door Italië gevoerde oorlog misschien toch niet legitiem is geweest. Misschien is Italië wel gedwongen geweest een militaire actie tegen Abessinië te ondernemen om zijn aan de Rode Zee gelegen koloniën tegen de herhaaldelijke invallen van de buurman te beschermen en dat het dus om een antwoord ging tegen de agressie door Abessinië.²⁵ *De Tijd* ziet een positief aspect in de annexatie van Ethiopië. De krant speculeert op de hereniging van de christelijke Kopten met de moederkerk.

Naar wij van zeer betrouwbare zijde vernemen, is het de uitdrukkelijke wens van de H. Vader om de Christelijke bevolking van Abessynië op de hoogte te brengen van het beschavingswerk dat door de Missionarissen wordt verricht. Er zullen scholen, ziekenhuizen en liefdadige instellingen in Abessynië worden gebouwd om de bevolking op de hoogte te brengen met de weldaden van het Katholieke Christendom.²⁶

Een bijtend commentaar op de gebeurtenissen is te lezen in het *Christelijk Sociaal Dagblad voor Nederland, De Amsterdammer*:

In vroeger tijden vormden de plechtig gesloten verdragen de grondslag van de internationale rechtsbetrekkingen. Ook het gegeven woord was er meer dan eens de basis van. Het verdrag was heilig. Het gegeven woord was heilig. Sindsdien zijn verdragen, pacten en handvesten gedegradeerd tot waardeloze papieren. En om het gegeven woord bekommert men zich helemaal niet. De nieuwe majesteit zal uitmaken wat recht en wat geen recht is... Die nieuwe majesteit heet: het voldongen feit. Duitsland is er mee begonnen de mogendheden telkens voor voldongen feiten te plaatsen. En het ging goed. Er volgden wel formele protesten, maar wat deert dat. Men legde zich bij de nieuwe staat van zaken neer. Nu gaat Italië de leer van het voldongen feit uitbuiten tot stichting van een keizerrijk. Het verovert met wapengeweld en gifgassen een deel van Abessynië en zegt dan: Ethiopië behoort tot het rijksgedebied van Italië. Mussolini proclameert dat als een voldongen feit, als iets, waaraan niets te veranderen valt.

Als de leer van het voldongen feit gemeengoed werd, als de grote mogendheden daarmee accoord gingen, zou dit een voortdurende bedreiging zijn voor alle kleine staten. Ook voor Nederland! ... we hopen, dat de Volkenbond wegen en middelen zal vinden, om die fascistische majesteit te ontronen. Met deze nieuwe majesteit zijn wereld en mensheid niet geluk

te wensen. Hij is geboren in de ongerechtigheid van fascisme en imperialisme en zijn regime kan alleen tot verderf zijn.²⁷

Volgens *De Tribune* is het gevaar van een nieuwe wereldoorlog door het succes van Mussolini en het falen van de Volkenbond vergroot. Ook *De Amsterdammer* is die mening toegedaan. Gewezen wordt op de rede die Mussolini in Milaan heeft gehouden, waarin hij klare wijn heeft geschonken.

Hij rekent met alle idealen finaal af. Hij verwerpt de ontwapening, de collectieve veiligheid, de ondeelbare vrede en de Volkenbond. Hij noemde dat allemaal hersenschimmen. De Volkenbond kon voor zijn part sterven... Italië heeft grote sympathie voor het Derde Rijk. Italië wil ten aanzien van de Middellandse Zee met Engeland desnoods een strijd op leven en dood beginnen.²⁸

Ondanks deze klare taal blijft de Engelse regering lang geloven in een mogelijke samenwerking met het Italiaanse regime tegen Hitler-Duitsland.

Volgens de *Manchester Guardian* voelde de Paus wel een morele drang om de agressie van Italië te veroordelen, maar heeft hij om tactische redenen een oogje dicht gedaan. 'De paus wil geen conflict met de grote massa katholieke geestelijken die zich heeft overgegeven aan de militaristische dronkenschap van het fascisme'. De paus kan ook onmogelijk naar een nederlaag van het fascisme verlangen want hij wil niet terug naar het liberalisme of socialisme, en dus naar het anti-clericalisme.²⁹

Dictators zijn, volgens *De Tijd*, niet vriendelijk te stemmen met halfslachtige tegenmoetkomsten, zij eisen alles of niets.

Eén enkele vinger is hun niet voldoende, zij eisen de hele hand en het hart. De niet-dictatoriale mogendheden mogen zich dat wel realiseren indien zij neiging zouden gaan voelen met de dictators oplossingen te gaan zoeken voor de huidige problemen.

De Tijd blijft hameren op de strijd tegen het communisme en acht het van belang, dat:

Duitsland Italië een goed stuk heeft weten mee te krijgen op de weg naar het internationale antibolsjewisme. Dit zou een verheugend feit kunnen zijn, indien het internationale antibolsjewisme maar niet zo gemakkelijk leidde naar een suprematie van het internationale fascisme.

Men mag bevreesd zijn voor een fascistische dictatuur in de praktijk. Italië en Duitsland behoeven niet de sympathie van alle weldenkenden te verwachten voor hun dictatuur. Als zij zich van deze hoogst bedenkelijke kant weten te zuiveren, kunnen zij echter een belangrijke rol spelen in de strijd tegen de gevaren van de bolsjewistische ideologie.³⁰

Met deze laatste zin geeft deze krant de kern aan van het denken van de katholieke pers. Fascisme en dictatuur moeten in principe worden verworpen, maar het belang van de strijd tegen het bolsjewisme staat voorop. In die strijd kunnen Italië en Duitsland een rol spelen. Het antibolsjewisme is leidend geweest in de standpuntbepaling van de katholieke pers in 1920 en blijft ook in 1938 het uitgangspunt. Een radicaal en onverzoenlijk antifascistisch standpunt is daarom nooit door deze katholieke kranten ingenomen tijdens het interbellum.

De antirevolutionaire krant *De Standaard* heeft een concrete en nog verdergaande reden om geen actie te voeren tegen het fascisme. Deze krant benadrukt regelmatig dat antirevolutionairen zowel tegen het fascisme als tegen het communisme zijn. Met acties tegen het fascisme moet men echter oppassen. In Nederland zou een actie tegen het fascisme voor een ander doel gebruikt kunnen worden, namelijk vóór de sociaaldemocratie. Voor *De Standaard* is dat een gruwel.³¹

In deze context is het goed te verklaren dat door zowel de katholieke als de protestantse pers terughoudend op acties tegen het fascistische Italië in verband met de oorlog in Ethiopië is gereageerd.

De communistische krant *De Tribune* is teleurgesteld dat de internationale acties tegen de oorlog in Ethiopië niet zijn doorgezet en dat de gelegenheid niet is benut het fascisme een slag toe te brengen.

Toen men in december en ook in januari een energieke actie van de Volkenbond voor zeer nabij hield, verkeerde het fascistische regiem van Mussolini in een ware crisis. Later, toen de Volkenbond verslaagd had, stonden de fascisten weer sterker. De ervaringen tonen: Verklaringen geven van principes en resoluties helpen niet, wanneer daarachter niet de mannen en krachten staan om ze te gebruiken. De Volkenbond heeft Italië als de aanvaller aangewezen en besloten tot sancties. De besluiten zouden van 'n grote draagwijdte zijn geweest, wanneer men ze had uitgevoerd. Vooral de Franse regering heeft de Volkenbond en de vrede prijsgegeven.

De Tribune concludeert dat diplomatie geen zin heeft als het om het fascisme gaat. Het is een illusie te menen dat Mussolini en Hitler tegen elkaar kunnen worden uitgespeeld. Gewezen wordt op de samenwerking van de twee tegen de democratische krachten in de Spaanse burgeroorlog.³²

Het Volk klaagt dat de West-Europese landen,

ter wille van de lieve vrede, wel wat heel erg geneigd [zijn] om te berusten in de grove aanmatigingen van de dictatuurstaten. Hier is het, dat een groot en wezenlijk gevaar ligt. Wij hebben uiting gegeven aan onze bezorgdheid dienaangaande, toen minister Patijn optrad als gangmaker van de erkenning van de gewelddadige verovering van Abessinië door Italië. Ten aanzien van generaal Franco zien wij Nederland, anders zo schroomvallig, waar het de buitenlandse politiek betreft, een even grote ijver betrachten.³³

Veel kritiek is er op de welwillende houding van Engeland en Frankrijk. 'Men zal, met andere woorden, aan de dictaturen de voet niet dwars zetten: Mussolini krijgt de vrije hand in het gebied van de Middellandse Zee: hij kan ten aanzien van Duitsland edelmoedigheid betrachten, en het de vrije hand laten in midden- en Oost-Europa'.³⁴

Op 11 december 1937 besluit Italië, in navolging van Japan en Duitsland, uit de Volkenbond te treden, omdat de Volkenbond blijft weigeren het Ethiopische keizerrijk te erkennen. Het besluit wordt door Mussolini aangekondigd voor een grote geestdriftige menigte die zich voor zijn paleis heeft verzameld.³⁵

In Volkenbondskringen is men voornamelijk verrast door het feit, dat Mussolini het wenselijk heeft geacht een zo indrukwekkende betoging te houden om het uittreden van Italië mede te delen, terwijl toch in de laatste maanden de Volkenbond in Italië steeds een instelling is genoemd, welke kwijnt en sterft en wiens onmacht voortdurend belachelijk en verachtelijk is gemaakt.³⁶

Griekse eilanden en Albanië onder het fascisme

Bijzondere aandacht van het Italiaanse regime gaat in het interbellum uit naar de Dodecanese, de Griekse eilandengroep voor de Turkse kust die sinds 1911 door Italië wordt bezet. Op basis van het verdrag van Lausanne van 24 juli 1923 zijn deze eilanden formeel door Italië geannexeerd.³⁷

In Lausanne zagen Engeland en Frankrijk af van hun vroegere voornemen om de groep van twaalf eilanden aan Griekenland toe te kennen. Voor Italië was de eilandengroep daarna de springplank bij zijn actie in Klein-Azië. Een gouverneur-dictator voert er het bewind. Het eiland Leros wordt een vlootbasis. Rhodos krijgt een universiteit, die het centrum van de Italiaanse cultuur in de Levant moet worden. Wegen worden aangelegd, Italiaanse landbouwbedrijven worden opgericht, herbebossingsprogramma's worden geïnitieerd, steden komen tot ontwikkeling, elektriciteit wordt aangelegd. Al deze modernisering moeten het beheer en de exploitatie van de eilanden door Italianen bevorderen. Op Rhodos vestigen zich meer dan 7000 Italianen.³⁸

Geheel vreedzaam gaat het allemaal niet. Volgens de pers wordt de Griekse bevolking onder bedreiging van gevangenisstraf en stokslagen gedwongen het Italiaanse gezag te respecteren. Verondersteld wordt dat het doel is de inheemse bevolking te dwingen deze eilanden te verlaten om er dan Italianen te importeren. Volgens een Engelse onderzoeker worden de bewoners van de eilanden beschouwd als een inferieur ras.³⁹

De pers concludeert dat de eilanden voor Italië vooral van strategische betekenis zijn. Ze vormen een militair steunpunt in verband met het Suezkanaal. Dit leidt in de dertiger jaren regelmatig tot spanningen met Engeland, dat voortdurend zorgt voor versterking van zijn eigen vloot zowel op Malta als in de Griekse havens, die daarvoor

Ordine Nuovo (24 november 1922). Cartoon, overgenomen van *L'Humanité*, met als titel: 'De successen van Italië in het buitenland'. De Franse minister van buitenlandse zaken Poincaré en de Engelse minister van buitenlandse zaken Curzon (op de conferentie van Lausanne): 'Wat een sympathieke vent is die Mussolini...'

door de Griekse regering beschikbaar zijn gesteld. De pers neemt een bericht in *Azione Coloniale* over, waarin wordt gewaarschuwd dat 'elke nieuwe aankomst van Engelse vlooteenheden in Mare Nostrum maatregelen van onze kant tot gevolg zal hebben'.⁴⁰

Op het eiland Leros worden 10.000 man troepen en honderden watervliegtuigen gestationeerd. Een vliegveld wordt ingericht voor landvliegtuigen. Het fascistisch regime bereidt zich voor op verdere expansie.⁴¹

De expansiepolitiek rond de Middellandse Zee wordt tijdens het interbellum voortgezet richting Albanië. Op 7 april 1939 vallen Italiaanse troepen dit land binnen met tanks en vliegtuigen. Het Albanese leger bestaat uit slechts 1200 man, de Italianen zijn het land met 20.000 man binnengevallen. Een Albanese officier klaagt dat zij in de steek zijn gelaten. 'Geen orders, geen wapenen, geen levensmiddelen en een koning die er vandoor ging...'⁴²

Koning Victor Emmanuel wordt nu ook koning van Albanië. Volgens de *Giornale d'Italia* blijft Albanië via een personele unie een soevereine staat. De grenzen met Griekenland en Joegoslavië blijven onveranderd.⁴³

Graaf Ciano, de schoonzoon van Mussolini, verklaart dat 'Mussolini Albanië heeft gered. De roofzuchtige oligarchie, die koning Zog omringde, moest worden weggevaagd. Het welkom, dat de Italiaanse troepen in Albanië is bereid, heeft aangetoond, dat de politiek van de Duce de juiste was'.⁴⁴

De pers neemt de annexatie voor kennisgeving aan.

Het Italiaanse imperialisme ten aanzien van de landen rond de Middellandse Zee, Albanië, de Griekse eilanden en in Afrika, Libië en met name in Ethiopië, is in belangrijke mate door nationalistische gevoelens gevoed en was een belangrijk onderdeel van het beleid van het fascistische regime. Van meet af aan heeft Mussolini aan iedereen duidelijk gemaakt wat zijn plannen waren. Daar kon geen misverstand over bestaan. De oorlogen, bezettingen en territoriale expansie ondervonden niet of nauwelijks tegenwerking van de grote Europese landen, Engeland en Frankrijk. De houding van de regeringen van deze twee landen was eerder een aanmoediging voor het fascistische regime om op de ingeslagen weg door te gaan.

De burgerlijke pers uitte steeds opnieuw kritiek op de Italiaanse agressiepolitiek, maar legde zich er weer snel bij neer. Uiteindelijk is de politiek van de grote mogendheden leidend geweest. Voor de internationale belangen die keer op keer als argument voor toegeeflijkheid aan het fascisme dienden, bestond bij de pers begrip. Bij alle kritiek op het fascisme diende men toch terughoudend te zijn. Bovendien was het innemen van een principiële houding tegen kolonisering voor de pers, gezien de koloniale belangen van Nederland zelf, op dat moment ook erg lastig.

13 Mussolini en Hitler

Bij de vredesverdragen, die na de Eerste Wereldoorlog waren gesloten, waren Alto Adige (Zuid-Tirol) en Trentino aan Italië toegewezen. Het bezit van Zuid-Tirol, een provincie met een grotendeels Duitstalige bevolking, is zeer omstreken en zorgt tijdens het interbellum voor grote spanningen. De Oostenrijkse nationaalsocialisten verlangen teruggave van dit gebied aan Oostenrijk en steunen de Duitstalige bevolking in hun verzet tegen het Italiaanse bestuur. De pers pleit niet voor de teruggave van Zuid-Tirol aan Oostenrijk, maar keert zich wel tegen de discriminatie en onderdrukking van de Duitsers in deze provincie.¹

In februari 1930 wordt een vriendschaps- en arbitrageverdrag gesloten tussen Italië en Oostenrijk. Geschillen tussen beide partijen zullen, volgens de pers, langs diplomatieke weg op vriendschappelijke wijze uit de weg worden geruimd. Zo nodig zal men zich richten tot het Internationale Hof in Den Haag. Ook de Oostenrijkse sociaal-democraten stemmen voor dit verdrag.²

Onafhankelijk Oostenrijk

Nauw verbonden met het conflict over Zuid-Tirol is het debat in Oostenrijk zelf over de eenwording met Duitsland. De vereniging van deze twee landen is voor Italië een schrikbeeld en moet absoluut voorkomen worden. Italië voelt zich comfortabel met een niet-oorlogszuchtig Oostenrijk, dat zich neerlegt bij de bestaande grenzen, als buffer tussen Italië en een onbetrouwbaar en expansief Duitsland. De Italiaanse leider benadrukt meerdere malen dat de onafhankelijkheid van Oostenrijk door hem wordt eerbiedigd omdat het garant staat voor de vrede in Europa.³

De verhoudingen zijn gecompliceerd doordat in Oostenrijk twee fascistische partijen actief zijn. De grote ultranationalistische Heimwehr beweging wenst de onafhankelijkheid van Oostenrijk te behouden en streeft daarom naar goede betrekkingen met Italië. De Heimwehr laat zich ook door Mussolini financieren en bewapenen. De nationaalsocialisten zijn nauw verbonden met de Duitse NSDAP. Beide groeperingen hebben met elkaar gemeen dat zij fel anticommunistisch en antisemitisch zijn, maar nemen over de toekomst van Oostenrijk en Zuid-Tirol verschillende posities in.⁴

Naar aanleiding van berichten dat troepen van de SA in Tirol speciale strijdorganisaties hebben gevormd om een directe verbinding te maken tussen Duitsland en de Brennerpas, maakt de Tirolse Heimwehr zich op om zich tegen de SA- troepen te keren.

De Telegraaf bericht dat bondskanselier Dolfuss in verband met deze spanningen in april 1933 naar Rome is vertrokken om daar steun te zoeken. Mussolini bevestigt het vriendschapsverdrag met Oostenrijk en neemt krachtig stelling tegen een mogelijke 'Anschluss'. Hij geeft Dolfuss de verzekering dat een gemeenschappelijke grens met het Duitsland van Hitler niet past in de Italiaanse politiek.⁵ Dolfuss verklaart zich, volgens *Het Vaderland*, te weer te stellen tegen de nationaalsocialisten die Oostenrijk tot een provincie van Berlijn willen maken en 'ons met de grond verbonden volk onder een vreemd commando willen stellen'.⁶

Op advies van Mussolini treedt Dolfuss zowel tegen de socialisten als tegen de nationaalsocialisten op. Een demonstratieverbod wordt afgekondigd voor communisten, sociaaldemocraten en nationaalsocialisten. Het verbod geldt niet voor de Heimwehr beweging. Ook op andere manieren probeert de Oostenrijkse regering de nazi's de voet dwars te zetten.⁷

Kort vóór een nieuwe bespreking met Mussolini in Riccione aan de Adriatische Zee wordt Dolfuss op 25 juli 1934 vermoord. Op deze moord wordt door de pers met afschuw gereageerd. In Duitsland wordt anders op de moord gereageerd. Enkele Duitse kranten zijn, volgens de pers, van oordeel, dat 'het Duitse volk in Oostenrijk zich tegen zijn onderdrukkers, tegen zijn cipiers in lichamelijk en geestelijk opzicht, eindelijk afdoende heeft verzet'.⁸

Het bericht in de Italiaanse krant *La Stampa*, dat Italië nu Duitsland de rug heeft toegedraaid, wordt overgenomen door de pers.

Oostenrijk is het graf van de Duits-Italiaanse vriendschap geworden. De schuld valt toe te schrijven aan de leidende staatslieden in Berlijn, die in Oostenrijk een object zagen dat zij al te gemakkelijk dachten te veroveren. Doch Italië zal geen oog van Oostenrijk afwenden, maar ervoor zorgen, dat geen onderaardse manoeuvres datgene tot stand kunnen brengen wat de dolk van sluipmoordenaars niet vermocht.

De concentratie van Italiaanse troepen bij de Brenner wekt in verschillende Europese landen de vrees dat Italië in Oostenrijk zal gaan interveniëren en dat het er om zal gaan of Oostenrijk een onderdeel van Duitsland zal worden of een protectoraat van Italië. Mussolini blijft echter de noodzaak van een zelfstandig en onafhankelijk Oostenrijk benadrukken.⁹

Eerste ontmoeting met Hitler

Oostenrijk, maar vooral de claims van de nationaalsocialisten ten aanzien van Zuid-Tirol en dus ten aanzien van de Brennerpas, hebben lange tijd de relatie tussen Mussolini en Hitler bepaald. Na het mislukken van de Bierkelder putsch in München in 1923 begreep Hitler dat hij moest proberen op een meer legale manier aan de macht te komen. In dat verband was de strategie van Mussolini een groot voorbeeld. Die had in 1922 weliswaar met veel machtsvertoon bedreigd, maar had de macht op legale wijze uit handen van de koning ontvangen.

Ook het door Mussolini ontwikkelde fascisme spreekt Hitler enorm aan. Van de gebruikte methoden en de gevolgde aanpak kan veel geleerd worden. Een buste van Mussolini op zijn bureau benadrukt de grote bewondering van Hitler voor de Italiaanse

dictator.¹⁰ Volgens Joseph Goebbels was de Mars naar Rome voor de nationaalsocialisten een lichtend voorbeeld en een signaal geweest. Het was de eerste poging om de liberale democratie te vernietigen.¹¹

Hitler had al in 1922 en 1923 contact gezocht met Mussolini en Kurt Lüdecke als gezant naar Rome gezonden. Deze had de opdracht duidelijk te maken dat Hitler geen ambities had ten aanzien van Zuid-Tirol en dat Mussolini van diens kant niets te vrezen had. Mussolini ging niet op deze avances in omdat hij in dat stadium niet geïdentificeerd wilde worden met een notoire putschist, die internationaal een slechte naam had gekregen. Pas in september 1930, toen Hitler 6 miljoen stemmen had gekregen, begon hij de aandacht van Mussolini te trekken. Mussolini had echter geen hoge pet op van Hitler, die volgens hem 'een lachwekkend figuur was, een schrijver van een onleesbaar boek, omgeven door immorele en fanatieke individuen, totaal gespeend van politiek gevoel'.¹²

Pas op 13 juni 1934 komt een eerste ontmoeting tot stand in Stra, dichtbij Venetië. Bij deze ontmoeting verschijnt Mussolini in vol militair ornaat, met alle bijbehorende wapens en onderscheidingen. Hitler ziet er, in vergelijking daarmee, gekleed in een regenjas, uit als een landloper.

De nationale en internationale pers besteedt veel aandacht aan de eerste ontmoeting tussen de twee fascistische leiders. Naast communiqués over de gesprekken en speculaties over de resultaten is er veel aandacht voor de omstandigheden waarin deze ontmoeting plaatsvindt. 'Stralende zonneshijn en een prachtige blauwe hemel dragen ertoe bij, om de gebeurtenis van de ontmoeting tussen Hitler en Mussolini tot een luisterrijk feit te maken'.¹³

Volgens de Engelse pers is gesproken over de vraag, hoe Duitsland en Italië zich kunnen verenigen tegen het gevaar van een Russisch-Frans bondgenootschap. Mussolini

De Telegraaf (15 juni 1934). Onderschrift: 'Het bezoek van Hitler aan Mussolini. V.l.n.r.: Suvich, Hitler, von Hassel, Mussolini en (geheel rechts) von Neurath.' Bron: KB nationale bibliotheek.

zou bij de Volkenbond optreden ten gunste van Duitsland en dat land steunen in het ontwapeningsdebat.

Mussolini had zich tijdens de gesprekken opnieuw uitgesproken tegen de Anschluss van Oostenrijk bij het Duitse Rijk. De pers betwijfelt of daarover overeenstemming is bereikt. Wel zou Hitler hebben toegezegd de terreuraanslagen in Oostenrijk te beëindigen. Volgens berichten in de Italiaanse pers gaat de terreur van de nationaalsocialisten in Oostenrijk, ondanks beloften van Hitler aan Mussolini om daar een eind aan te maken, echter gewoon door.¹⁴

De teneur van de berichtgeving in de burgerlijke pers is positief en hoopvol, maar staat, naar later blijkt, ver af van wat werkelijk heeft plaatsgevonden en de beoordeling door Mussolini zelf. In de gesprekken had Hitler benadrukt dat Mussolini zich niet met de Oostenrijkse kwestie moest bemoeien. Het had Mussolini geërgerd dat Hitler vooral had gesproken over het joodse vraagstuk en de superioriteit van het noordse ras tegenover de negroïde mediterrane volkeren. Mussolini vond Hitler 'een Jan Klaasen, een gek, een seksmaniak. Het zijn nog steeds de barbaren van Tacitus en de Hervorming, voortdurend in strijd met Rome. Ik heb geen vertrouwen in hem'. Hitler daarentegen vond Mussolini geweldig. 'Mensen zoals Mussolini worden maar één keer in de 1000 jaar geboren en Duitsland mag gelukkig zijn dat hij een Italiaan is en geen Fransman'.¹⁵

Mussolini wil op dat moment toch alle opties openhouden en blijft open staan voor samenwerking met Engeland en Frankrijk tegen de Duitse aspiraties.

Veel aandacht gaat in de pers uit naar een conferentie in het Italiaanse Stresa in april 1935 waarin Engeland, Frankrijk en Italië bevestigen dat zij willen samenwerken om de vrede in Europa te bewaren en wensen vast te houden aan de onafhankelijkheid van Oostenrijk. 'Deze conferentie, aldus de Duce, heeft de verzoening gemarkeerd in de denkbeelden der drie mogendheden en heeft aangetoond, dat dit voldoende zal zijn om de vrede in Europa te verzekeren'.¹⁶

Italianen in de Spaanse burgeroorlog

Het moeizame verloop van de oorlog in Ethiopië brengt een ommekeer in de relatie tussen Mussolini en Hitler. Duitsland keert zich tegen de boycot van de Volkenbond en helpt Italië met chemische en mechanische producten, en vooral met kolen.

Gezamenlijk interveniëren beide landen in de Spaanse burgeroorlog. Italië zet met 50.000 man de grootste buitenlandse troepenmacht in om de Spaanse nationalistische beweging is dat de 'rode regering van republikeinen' steun van Rusland krijgt.¹⁷ *De Tribune* citeert het Russische blad de *Pravda*, die verklaart dat de militaire fascistische opstand in Spanje op touw is gezet met medewerking van Duitsland en Italië en dat deze landen de rebellen directe steun blijven verlenen. 'Het is duidelijk dat er tussen de reactionaire Spaanse generaliteit en Duitsland en Italië geheime overeenkomsten bestaan'.¹⁸

De Tijd baseert zich op Italiaanse bronnen:

De geruchten over een mobilisatie van de Italiaansche luchtmacht worden te Rome tegengesproken. Geen enkele overeenkomst met generaal Franco zou zijn gesloten. Ook heeft men geen bevestiging van de geruchten, dat besprekingen zouden hebben plaats gehad tussen Italië en Duitsland voor het geval de opstandelingen zouden verliezen.¹⁹

In november 1936 is er volgens de Spaanse regering, die zetelt in Valencia, echter sprake van 'gewapende interventie in de Spaanse burgeroorlog van Duitsland en Italië ten gunste van de opstandelingen'.²⁰ De Grote Fascistische Raad verklaart zich solidair met het nationalistische Spanje en benadrukt, dat de Italiaanse fascistten in de wereld de eersten zijn geweest, die de strijd tegen het bolsjewisme hebben aangeboden.

Een overwinning van de nationalistten zal het einde betekenen van elk bolsjewistische beoering in het westen en zal een nieuw begin van een nieuwe machtige era van sociale rechtvaardigheid betekenen voor het Spaanse volk, dat door eeuwenlange banden van taal, godsdiensdienst en historie aan het Italiaanse volk verbonden is.²¹

Het Italiaanse regime staat in de Spaanse burgeroorlog niet alleen in woorden achter de rebellen van Franco. Ondanks internationale afspraken over niet-inmenging in de Spaanse burgeroorlog worden in december Italiaanse soldaten met grote beloften over hoge gages, bevordering en een levensverzekering naar Spanje gestuurd. Ze zijn goed bewapend, hebben de beschikking over artillerie en tanks en worden gesteund door vliegtuigen. Volgens persbureau Reuter vechten aanvankelijk 32.000 Italianen en 12.000 Duitsers aan de kant van Franco.²² Er zouden uiteindelijk vier divisies van het Italiaanse leger en 70.000 Italiaanse vrijwilligers aan de kant van de nationalistten meevechten.

Aan de kant van de republiek nemen enkele duizenden Italiaanse antifascisten deel aan de strijd. Hierbij gaat het om Italianen die in ballingschap in Frankrijk hadden geleefd.

Het grote aantal slachtoffers, ook onder de Italianen, maakt de oorlog in Italië zeer impopulair, vooral onder de familieleden van de vrijwilligers. Volgens berichten zouden 4000 Italianen zijn gesneuveld en 9000 gewond zijn geraakt. Dat zou meer zijn dan tijdens de oorlog in Ethiopië. De verliezen worden door de regering gebagatelliseerd. Toch worden in de loop van 1938 twee complete divisies naar Italië teruggehaald.²³

De deelname van de Italianen aan de burgeroorlog wordt als zeer succesvol afgeschilderd. De overwinning van de nationalistten had volgens Mussolini duidelijk gemaakt, 'dat het werk der democratieën is afgelopen. Bewust of onbewust zijn zij nog slechts haarden van corruptie, bacillendragers, die de handlangers zijn van het bolsjewisme'.²⁴

Volgens *Het Volk* is:

oorlogsmoedigheid in de eerste plaats te constateren bij hen, die deze oorlog hebben aangevoerd en verlengd: de Italianen. Mussolini heeft de grote democratieën vergeleken met drijfzand, waartegenover hij het 'graniet van het fascisme' in Italië en het nationaal-socialisme in Duitsland stelt. Hij hoont de democratie met vele scheldwoorden. Dat de grote democratische landen in dit tijdsgewricht voorbeelden zijn van moed en kracht, kan ook bezwaarlijk worden beweerd.²⁵

Het Volk verwijst naar het falend sanctiebeleid na de verovering van Ethiopië waarvoor Mussolini alleen maar meer moed heeft gekregen. De successen in Ethiopië en in de Spaanse burgeroorlog hebben het Italiaanse regime alleen maar oorlogszuchtiger gemaakt.

Het vooruitzicht op de ontwikkeling van vrijheid, het vooruitzicht ook op de ontwikkeling van welvaart in Spanje wordt door de overwinning van het fascisme afgesloten. Spanje is groot en rijk geworden in de zestiende en de zeventiende eeuw door de plundering van zijn koloniën in Zuid-Amerika. Het vooruitzicht dat thans door het fascisme aan het Spaanse volk wordt geopend, is dat het op zijn beurt als een kolonie wordt uitgeplunderd. Want er is een beginsel, dat voor het Italiaanse zowel als voor het Duitse fascisme levensbeginsel is: het heilig egoïsme. Zij popelen van begeerte om zich te werpen op de buit.²⁶

Mussolini in Duitsland

Lang wordt in de pers gespeculeerd over een nieuwe ontmoeting tussen Hitler en Mussolini in Duitsland als tegenbezoek voor het bezoek van Hitler aan Venetië in juni 1934.

De Duce zou van de gelegenheid gebruik maken persoonlijk zijn dankbaarheid te uiten voor de houding, die Duitsland tijdens de sancties tegen Italië heeft aangenomen naar aanleiding van de oorlog in Ethiopië. De Duits-Oostenrijkse verzoening op 11 juli 1936 heeft het bewijs geleverd, dat de Duitse en Italiaanse politiek op het ogenblik niet meer met elkaar in botsing komen ten aanzien van de Oostenrijkse en Midden-Europese kwestie. Bovendien geloven sommige waarnemers, dat Duitsland en Italië in het centrum van Europa een anti-bolsjewistische statengroep pogen te vormen. De gebeurtenissen in Spanje, zo zeggen zij, zouden deze evolutie hebben versneld.²⁷

De Italiaanse leider wordt op 25 september 1937 in München op grootse wijze onthaald. Hij woont op het Maifeld in Berlijn een parade bij voor 800.000 mensen. Na manoeuvres van de luchtmacht in Wustrow, die ook door Britse en Hongaarse officieren worden bijgewoond, wordt een bezoek gebracht aan de Krupp fabrieken in het Roergebied. Aan Mussolini wordt tijdens zijn bezoek een volledig arsenaal getoond van wapentuig dat in alle opzichten superieur is aan de Italiaanse wapens. In de meeste Nederlandse bioscopen worden beelden van dit bezoek getoond.²⁸

Hitler benadrukt in een rede, dat Italië en Duitsland elkaar in vriendschap en politieke samenwerking hebben gevonden in een tijd, waarin de gevaarlijkste elementen trachten de cultuur van Europa aan te tasten en te vernietigen. Volgens de hoofdredacteur van *Giornale d'Italia*, hebben de twee leiders van de 'as Rome-Berlijn' voorwaarden gesteld voor de vrede in Europa. Zij eisen begrip en eerbied voor het fascisme en nationaalsocialisme bij andere naties, volledige erkenning door de andere grote Europese mogendheden van de gelijkwaardige positie van Duitsland en Italië en solidariteit van alle landen in de strijd tegen het communisme.

De Londense *The Times* ziet, volgens een bericht in *De Telegraaf*, niets verkeerd in de redevoeringen die de twee fascistische leiders hebben gehouden op het Maifeld in Berlijn.

De Tijd (27 september 1937). Onderschrift: 'Hitlers lijfwacht defilleerde voor Mussolini en Hitler, na aankomst van de Duce te München.' Bron: KB nationale bibliotheek.

Slechts mensen, die overal iets alarmerends in zien, zouden aanmerking kunnen maken op de hoofdinhoud der redevoeringen, naar welke geheel Duitsland dinsdag geluisterd heeft. Een objectieve toeschouwer zal moeten erkennen, dat er maar weinig punten zijn, die ongegrustheid baren en vele die men met blijdschap kan aanvaarden.²⁹

The Times vindt het niet meer dan redelijk dat Duitsland daadwerkelijk erkenning krijgt voor de rol, die een krachtige natie van bijna zeventig miljoen zielen zal moeten spelen in de toekomst van het continent en de wereld. Een nieuwe oorlog in Europa acht de krant niet goed denkbaar. Zo'n nieuwe catastrofe zal door de volkeren niet worden geaccepteerd.³⁰

In een reactie op de besprekingen verklaart de, in 1932 naar Zwitserland uitgeweken, Duitse journalist Emil Ludwig echter dat naar zijn oordeel een oorlog tussen Frankrijk en Duitsland 'onvermijdelijk' is. Het is duidelijk dat Duitsland revanche wil nemen. Alleen het optreden van de Amerikaanse regering zou een oorlog kunnen verhinderen. *De Standaard* kan deze conclusie niet volgen en vindt het een 'heel merkwaardig artikel'.³¹

De Nederlander constateert dat het bezoek van Mussolini aan Duitsland op de mensheid een grote indruk heeft gemaakt.

Want hier ontmoetten elkaar de erkende leiders van twee totalitaire staten en die ontmoeting mocht worden beschouwd als een soort van verbroederingsdemonstratie. Fascisme en

nationaalsocialisme tonen dat zij gereed staan de wereld te veroveren. Ongetwijfeld is er reden dergelijke symptomen met grote ernst gade te slaan.

De krant gelooft niet dat in de westerse democratieën aanhang voor hun systeem te vinden zal zijn. Verder hoopt *De Nederlander* dat de verschrikkelijke gebeurtenissen in Ethiopië het Engelse volk, het machtigste volk der aarde, hebben wakker geschud. Ook put de krant hoop uit de mogelijke tegenstellingen tussen Duitsland en Italië, 'want een Italië, dat zich versterkt in de Middellandsche Zee, kan op den duur ook naar Duitsland's smaak weleens te machtig worden. En dan is er nog altijd de tegenstelling inzake Oostenrijk...'³²

In de reactie op de tweede ontmoeting tussen Hitler en Mussolini geven veel kranten aan dat zij bezorgd zijn maar nog steeds vertrouwen hebben dat het allemaal kan meevallen. De waarschuwingen van de Duitse schrijver Ernst Ludwig worden niet gedeeld. De belangrijkste krant van Engeland lijkt vooral de goede bedoelingen van de twee fascistische leiders te zien. Door de sterke oriëntatie op Engeland, dat regelmatig blijkt geeft van een begripvolle houding als het over Mussolini en Hitler gaat, lijkt de burgerlijke pers in slaap te worden gesust.

Enkele maanden na de 'Anschluss' van Oostenrijk bij Duitsland vindt van 3 tot 8 mei 1938 in Rome een derde ontmoeting plaats tussen de twee fascistische leiders. Tijdens dit bezoek verklaart Hitler, dat Duitsland en Italië gelijke belangen hebben en door hun wereldbeschouwing nauw met elkaar verbonden zijn:

Daarmee is in Europa een blok ontstaan van 120 miljoen mensen, die vastbesloten zijn, hun eeuwige levensrechten te beschermen en zich te verdedigen tegen alle krachten, die zouden pogen, zich tegen hun natuurlijke ontwikkeling te verzetten... Wijzer geworden door de ervaring van twintig eeuwen willen wij beiden, nu wij rechtstreekse burens geworden zijn, de natuurlijke grens trekken... Het is mijn vaste wil en mijn erfmaking aan het Duitse volk, dat het daarom de door de natuur tussen ons beiden opgerichte Alpengrens voor altijd als een onaantastbare beschouwt.³³

De pers concludeert dat Duitsland definitief afziet van aanspraken op Italiaans Tirol en de Brennerpas waarborgt als de natuurlijke geografische grens tussen Duitsland en Italië. Het bezoek wordt als een groot succes voor Mussolini beschouwd.³⁴

Op 28 en 29 september 1938 ontmoeten Hitler en Mussolini elkaar weer in München, waar zij met de leiders van Engeland en Frankrijk, Chamberlain en Daladier, het verdrag van München sluiten. Volgens dit verdrag wordt de annexatie door Hitler van het Tsjechische Sudetenland door de grote mogendheden, Frankrijk en Engeland, geaccepteerd. Als tegenprestatie belooft Hitler af te zien van de annexatie van geheel Tsjechoslowakije.

Het Verdrag van München

De Nederlandse pers is in meerderheid opgetogen over het op 30 september 1938 gesloten Verdrag van München en meent dat hiermee de vrede in Europa is verzekerd.

Veel waardering bestaat voor de rol die Mussolini daarbij heeft gespeeld. Volgens *De Nederlander* hebben:

Chamberlain's hardnekkige bemoeiingen hem voorgoed een plaats ingeruimd onder de beste staatslieden, die Engeland heeft opgeleverd, daarnaast mag niet vergeten worden, dat ook Mussolini en Hitler onze warme dank waardig zijn... Ere wie ere toekomt. Dat geldt ook Mussolini, die zich door de Engelsen liet vermurwen en welwillend zijn invloed bij zijn vriend Hitler aanwendde.

Wel waarschuwt de krant voor onwerkelijk idealisme.³⁵

De verhoudingen tussen Italië, Duitsland, Engeland en Frankrijk zijn, volgens de pers, dankzij de bemiddelende rol van Mussolini, aanzienlijk verbeterd. Franse kranten kennen aan Mussolini zelfs de hoofdrol toe bij de beraadslagingen. Hij heeft de as Rome-Berlijn weer in evenwicht gebracht, herstelde de formule van het verdrag der vier-mogendheden, bereidde de normalisatie van de betrekkingen met Engeland en Frankrijk voor, evenals de terugtrekking van de Italiaanse soldaten uit Spanje, zonder dat zijn prestige daaronder lijdt. Belangrijk resultaat voor Mussolini is dat Engeland de verovering van Abessinië gaat erkennen.³⁶

In een hoofdredactioneel commentaar gaat *De Standaard* in op het Verdrag van München en op het vriendschapsverdrag tussen Engeland en Italië. De krant presenteert zich vooral als waarnemer van de veranderde machtsverhoudingen in Europa, maar roept op tot waakzaamheid en versterking van het Nederlandse leger:

Het verdrag vindt een directe praktische uitdrukking in de officiële erkenning vanwege het Britse gouvernement van de existentie van het Italiaanse imperium, dat tot stand gekomen is na en door de verovering van Abessynië, welke de toets is geweest van het instituut van de Volkenbond... München: dat betekent het zich gewonnen geven van de wachters der oude constellatie voor de vaandragers van een nieuwe tijd. Dat betekent nationalisme, eigen volk voor alles, in plaats van een collectief verzekeringssysteem. Dat betekent het instrument van de macht boven dat van het recht, hetwelk, ternauwernood ter hand genomen daaraan reeds weer ontglipte. Maar dat betekent ook een nieuwe formatie van en taakverdeling in Europa, die mogelijk grondslag kan bieden voor een statencomplex, waaruit gevaarlijke spanningen zijn weggenomen. Niemand kan thans de zekerheid bieden, dat in de nieuwe muren, gebinten en pilaren geen nieuwe, mogelijk nog ernstiger spanningen zullen optreden... Hoe dan ook, daarover is het ieder eens, het wachtwoord blijft: weest op uw hoede, vertrouwen zonder een krachtige weermacht als instrument achter de hand te geven moet vooralsnog onverantwoord geacht worden.³⁷

Volgens de pers groeit daarna vooral in Engeland de twijfel, ook binnen de regerende conservatieve partij. Gesproken wordt over gegronde twijfel 'of de weg, die Chamberlain en Halifax te München hebben ingeslagen, tot het beoogde doel zal leiden. Zowel de Engelse als de Franse politiek is er tot in haar fundamenteen door geschokt. De vrede van München heeft in Midden-Europa vooralsnog slechts anarchie teweeggebracht'.³⁸

De pers constateert dat de onzekerheid in Europa alleen maar is toegenomen. Tot een anti-Komintern pact lijkt het niet te komen. Er is geen sprake van dat Hitler en Mussolini hun toon en hun eisen hebben gematigd. Bovendien wordt ook het antisemitisme als een obstakel gezien voor een vriendschapsverdrag van Engeland, Frankrijk, Italië en Duitsland tegen het communisme.³⁹

De scherpste kritiek op het Verdrag komt van de communistische krant *Het Volksdagblad*, de nieuwe naam van *De Tribune*.

Mussolini stelt eisen en rammelt met de sabel. Chamberlain zegt dan tot Frankrijk: wij keuren deze dreigementen af, doch als Mussolini tot oorlog tegen u overgaat, zullen wij er ons niet mee bemoeien. Daladier 'redt' dan nog eens de 'vrede' door toe te geven aan de eisen van de fascistische landdieven.... De politiek van München is als de vloek, die op de boze daad rust. Zij scheidt telkens nieuwe gevaren voor de vrede en versterkt telkens opnieuw de fascistische oorlogstokers.⁴⁰

Militair verbond Duitsland-Italië

De onzekerheid over de toekomst en de angst voor een nieuwe grote oorlog nemen in de loop van 1939 toe. De Nederlandse kranten concentreren zich in dit jaar vooral op het overnemen van berichten van de grote persbureaus en de Franse en Engelse bladen.

Nog in april van dat jaar verklaart Mussolini, 'dat de bewering, dat de as oorlog wil, geheel onjuist is. De as wil vrede en samenwerking en daarom is het gemakkelijk de paniekzaaiers tot zwijgen te brengen. Onze leus is "vrede met rechtvaardigheid".'⁴¹

In mei wordt een militair verbond gesloten tussen Duitsland en Italië. Volgens de Franse krant *Le Matin* wordt daarin bepaald, dat, in geval van een Europees conflict, Berlijn en Rome onmiddellijk tot militair overleg overgaan. De twee partijen verplichten zich hun belangen als onafscheidelijk verbonden te beschouwen. Dit betekent dat in geval van een conflict, waarbij slechts een der partijen direct betrokken is, beide landen een militair blok zullen vormen en onmiddellijk zullen overgaan tot vereniging van hun commando's en hun strategische actie.⁴² Volgens het persbureau Reuter is de indruk van Mussolini's rede in diplomatieke kringen niet ongunstig is. Men is van oordeel, dat de duce vreedzaam en gematigd is. Zijn nadrukkelijke verklaring, dat er in Europa geen vraagstuk is, waarover oorlog gevoerd moet worden en zijn zinspeling op de knopen, die ontward kunnen worden, worden beschouwd als aanwijzingen, dat, voor zover het Italië betreft, de deur voor de mogelijkheid van onderhandeling niet is gesloten.⁴³

In de pers ontstaat veel verwarring na het bekend worden van het pact tussen Hitler en Stalin dat op 23 augustus 1939 is gesloten. Onduidelijkheid is er over de positie die Mussolini zal innemen.⁴⁴

Op 1 september 1939 valt het Duitse leger Polen binnen. Mussolini doet nog een voorstel om een conferentie te organiseren zoals in München. Hij wenst op dat moment niet in een oorlog verzeild te raken. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk gaan hier niet op in en eisen onmiddellijke terugtrekking van de Duitse troepen.⁴⁵ Het begin van de Tweede Wereldoorlog is een feit, maar aanvankelijk zonder dat Italië eraan deelneemt.

Ondanks het verdrag met Hitler, dat blijkt geeft van onmiskenbaar oorlogszuchtige intenties, wordt er door het optreden van Mussolini in september in de internationale pers nog steeds positief over hem geschreven. De *Daily Telegraph* betreurt het, dat Hitler geweigerd heeft Mussolini's matigende invloed te aanvaarden. De krant brengt 'hulde aan het besluit van de Duce te verzekeren, dat de oorlog, welke hij geprobeerd had af te wenden, niet zal overslaan op de Middellandse Zee'. De houding van Mussolini-

ni in de laatste paar weken heeft, volgens deze krant, onbetwistbaar zijn positie, zowel als leider van Italië als van internationaal staatsman, ten zeerste versterkt.⁴⁶

Het Volk velt een scherp oordeel over de situatie en stelt vast dat de geallieerden zich uitsloven om Mussolini te ontzien, om hem tegemoet te komen in allerlei kleinigheden. ‘Hun pers behandelt hem als kraakporcelein’. De krant is van oordeel, dat dit allemaal misvattingen zijn.

Het wezen van de dictatuur is verovering van macht door middel van geweld. De dictatuur kan geen enkele beslissing toelaten, die wordt genomen door het Recht...De dictatuur lokt uit tot kritiek, tot tegenstand. De ban die zij om haar volk heeft geslagen, begint te splijten, loopt gevaar, te breken. Daarom heeft de dictatuur steeds nieuwe machtsuitbreiding, steeds nieuwe verovering nodig. Dit geldt voor alle dictaturen zonder onderscheid, of zij nationaalsocialistisch heten, of fascistisch, of bolsjewistisch. Dit is wat men noemt de dynamiek van de dictatuur.⁴⁷

De neutrale houding van Italië dient, volgens *Het Volk* voor het ogenblik het belang van Groot-Brittannië en Frankrijk. Dat zal duren zo lang als zij het belang dient van Italië, van het fascisme.

De twee dictators ontmoeten elkaar opnieuw op 18 maart 1940, veelbetekenend, op de Brennerpas. Volgens de pers hadden zij een ‘hartelijk onderhoud’ in de salonwagen van de trein van Mussolini. Op dat moment is men, volgens kranten, in politieke kringen nog geneigd te geloven dat is gesproken over een nieuw Duits vredesinitiatief en niet op het voornemen van Italië, aan de zijde van Duitsland in de oorlog te gaan.⁴⁸

Pas in juni 1940, na de Duitse invasie in Nederland, België en Frankrijk, neemt Italië daadwerkelijk deel aan de Tweede Wereldoorlog.⁴⁹

14 Antisemitisme

De meeste Nederlandse kranten hebben tijdens het interbellum veel positiever geschreven over het Italiaanse fascisme dan over het Duitse nationaalsocialisme. De belangrijkste reden hiervoor was het antisemitisme. Dat werd in sterke mate aangetroffen bij de nazi's en niet bij de fascistten. De gangbare opvatting in de historiografie is dat het Italiaanse regime pas onder de invloed en de druk van Hitler rassenwetten ging invoeren, joden ging discrimineren en uitsluiten. Er zijn echter ook historici die menen dat racisme en antisemitisme al van meet af aan in het Italiaanse fascisme aanwezig waren. Voor wat betreft het racisme is dat geen controversiële opvatting. Racistische opvattingen waren beslist al lang aanwezig. Duidelijk werden die geëtaleerd bij de kolonisatie van Libië en de verovering van Ethiopië.¹

Racistische opvattingen zijn bepaald niet alleen met het fascisme verbonden. Ook in Nederlandse kranten uit die tijd is regelmatig sprake van ongeremd racisme en van rassendiscriminatie.

'Geen antisemitisme in Italië'

In de eerste vijftien jaar dat het fascisme aan de macht was namen Mussolini en andere fascistische leiders in redevoeringen, interviews en verklaringen afstand van het antisemitisme. Na een gesprek met rabbijn Angelo Sacerdoti op 30 november 1923, verklaarde Mussolini dat de regering en het Italiaanse fascisme nooit het plan hebben gehad een antisemitische politiek te bedrijven. Vijf jaar later wees Mussolini er op dat Italië een van de weinige naties in de wereld was zonder antisemitische bewegingen of partijen. Ook in het gesprek met de journalist Emil Ludwig in 1932 herhaalde Mussolini die opvatting. 'Er is in Italië geen antisemitisme. De joodse Italianen hebben zich als burgers steeds goed gedragen en als soldaten dapper gestreden. Ze nemen een prominente positie in op universiteiten, in het leger en in de banken'.²

Aanvankelijk waren er geen aanwijzingen dat Italië in dat opzicht het Duitse nationaalsocialisme zou volgen. Dat was ook de perceptie van de Nederlandse kranten in die tijd.

In 1934 meldt het dagblad *De Tijd* dat de Italiaanse joden verontrust zijn door bepaalde tekenen van antisemitisme in de fascistische pers. De opperrabbijn van Milaan betuigt zijn steun aan het regime, maar volgens *Regime Fascista* komt deze aanhanke-lijkheidsverklaring te laat.

Volgens *De Tijd* zijn er altijd wel antisemitische tendensen geweest onder nationalistische en fascistische groepen, maar is over het algemeen het antisemitisme in Italië nooit sterk geweest. In een decreet van oktober 1930, dat in januari 1931 wordt gepubliceerd, worden regels vastgesteld met betrekking tot de positie van de joodse gemeenschap in de Italiaanse samenleving.³ Deze wet 1931 geeft aan de joodse gemeenten talrijke rechten met betrekking tot onder andere het onderwijs, het joods cultuurbezit en het onderhouden van relaties met joden in andere landen. De pers concludeert dat de hoogste overheidsfuncties open staan voor joden en dat gemengde huwelijken veel voorkomen. 'Van een antisemitische beweging in Italië kan men dus voorshands niet spreken. De positie der Joden is veilig, al maken zij zich op heden wat ongerust'.⁴

Duitse invloed

Het *Nieuw Israelitisch Weekblad* vraagt zich in november 1936 af of het Italiaanse fascisme zijn tot dusver vriendelijke houding tegenover de Joden zal laten varen.

Deze vraag moet men zich stellen, als men let op sommige verschijnselen en maatregelen. Zo men weet, zijn ook de Joden gedwongen, de openbare, katholiek ingerichte scholen te bezoeken. Het verbond der Joodse gemeenten heeft van jaar tot jaar verzocht, op eigen kosten de Joodse leerlingen leesboeken te mogen verschaffen, waaruit de Katholieke dogmata zijn verwijderd. Dit verzoek is steeds ingewilligd, doch is thans door de minister van onderwijs afgewezen.

Enige weken geleden is de heer Goebbels van Berlijn in Rome geweest en bij deze gelegenheid hebben de fascistische bladen *II Fascisto* en *Giornale d'Italië* flink op de Joden afgegeven. De Joden zouden tegenover het fascistisch regiem onoprecht zijn en het houden met hun broeders buiten Italië, die het bolsjewisme ondersteunen...Het is niet onmogelijk, dat ook Mussolini, die zich trots alle krijgsroem wegens de financiële toestand van het land niet prettig zal gevoelen, de Joden als zondebokken en gijzelaars wil beschouwen. Dit is altijd gemakkelijk en een goed werkend recept.⁵

De correspondent van *The Times* in Rome meldt in februari 1938 dat er als gevolg van de toenemende invloed van Duitsland steeds meer antisemitisme is waar te nemen. Italiaanse uitgevers zijn gewaarschuwd dat voor het publiceren van een boek van een Italiaanse Jood speciale machtiging nodig is. Toneelstukken van buitenlandse Joden zijn verboden, een Jood mag niet spreken voor de radio.⁶ Het *Algemeen Handelsblad* ziet echter nog geen tekenen van antisemitisme. Mussolini heeft de Joden immers toegezegd, dat hun belangen op rechtvaardige wijze door de Italiaanse overheid zullen worden behandeld en dat zij die het fascisme in antisemitische richting willen drijven, geen steun bij hem zullen vinden.⁷

Op 14 juli 1938 wordt door het regiem 'Il Manifesto della Razza' gepubliceerd, waarmee wordt aangesloten bij de rassenleer van het Duitse nationaalsocialisme. Volgens dit manifest behoren de Joden niet tot het Italiaanse ras. De bevolking van Italië is in meerderheid van Arische oorsprong en heeft een Arische beschaving. De lichamelijke en geestelijk zuiver Europese kenmerken der Italianen mogen op geen enkele wijze

vervalst worden. Van deze opvattingen wordt op 28 juli 1938 afstand genomen door de paus, die de rassenpolitiek en het overdreven nationalisme scherp veroordeelde.⁸

De Telegraaf verklaart het vrij plotselinge naar voren komende racisme uit de verovering van het imperium. In dit imperium moet het Italiaanse ras zuiver blijven. 'De eerste schreden van de Italiaanse rassenpolitiek zijn reeds gezet door de duidelijke scheiding tussen Italiaanse kolonisten en de inlanders in de gebieden over zee'.⁹

Rassenpolitiek

Zonder commentaar publiceert de pers het betoog van minister Achille Starace, de secretaris van de fascistische partij, over de rassenpolitiek tijdens een ontvangst van Italiaanse professoren, die het manifest inzake de rassen theorie hadden ondertekend en daarmee hun instemming hadden betuigd.

Starace hield daarbij een rede, waarin hij zei, dat het fascisme reeds sedert zestien jaar de rassen-politiek in toepassing brengt, welke een voortdurende verbetering van het Italiaanse ras beoogt, zowel kwalitatief als kwantitatief. De huidige formulering van de doctrines van de Italiaanse rassenleer moeten niet als van zuiver academische aard worden beschouwd. Zij zullen integendeel worden gevolgd door een vast omlijnde politieke campagne. Ten gevolge van de stichting van het keizerrijk is het Italiaanse ras in contact gekomen met andere rassen en het moet zich dus verdedigen tegen elke besmetting. Daarom zijn reeds verscheidene wetten tot bescherming van het ras in het keizerrijk afgekondigd en in werking getreden. De Joden, aldus Starace, ook die in Italië, hebben zich sedert duizenden jaren als een afzonderlijk ras beschouwd, dat verheven is boven de andere rassen. Het is van algemene bekendheid, dat zij met hun aanhang, ondanks de verdraagzame politiek van het fascistische regiem, in alle landen de leiders van het anti-fascisme zijn.¹⁰

Het manifest is ondertekend door een klein groepje min of meer bekende academici, zoals de endocrinoloog Nicola Pende, de fysioloog Sabato Visco, de antropoloog Ludio Cipriani, de zoöloog Eduardo Zavattari en de demograaf Franco Savorgnan. De andere ondertekenaars zijn onbekende en niet erg belangrijke medewerkers en assistenten. De filosoof Giovanni Gentile, die in 1925 het manifest van de fascistische intellectuelen had opgesteld, moest, net als andere toenmalige medestanders, niet veel hebben van het antisemitisme. Dit neemt niet weg dat hij verder het fascisme en Mussolini bleef steunen.¹¹

In het *Algemeen Handelsblad* reageert de correspondent van de krant in Rome op de toenemende discussie in Italië over rassen.

Toen de tien punten in zake de Italiaanse rassenpolitiek werden bekend gemaakt, schreven vele buitenlandse bladen, dat dit niets anders was dan een hoffelijke buiging in de richting van Duitsland en dat men geen ingrijpende maatregelen moest verwachten. Wie zo dachten, zullen hun mening thans wel hebben herzien. Italië blijkt met het rassenvraagstuk wel degelijk ernst te maken en het is te verwachten, dat weldra de beginselverklaring der hoogleraren in speciale wetten haar praktische toepassing zal vinden... In het algemeen is de plotseling uit de grond gestampte rassen theorie nog weinig helder in haar beschouwingen. Met heftigheid wordt de gelijkheid der rassen bestreden.¹²

De Maasbode herinnert aan het interview van Emile Ludwig met Mussolini in 1932. Toen verklaarde Mussolini dat het ras zuiver een sentiment is, geen realiteit.

De apostelen van de superioriteit van het Germaanse ras zijn bijna geen van allen zuivere Germanen. Natuurlijk bestaat er geen zuiver ras meer. Zelfs de Joden zijn niet onvermengd gebleven. Het nationalisme heeft het ge-ijl over het ras niet nodig. De kracht en de schoonheid van een natie zijn juist het resultaat van gelukkige kruisingen. Het anti-semitisme bestaat niet in Italië. De Italiaanse Joden hebben zich altijd goede staatsburgers getoond en hebben als moedige soldaten gevochten.¹³

De Maasbode stelt vast dat deze opvattingen sterk afwijken van de tien punten van de rassenpolitiek in 1938. Volgens dit rassendocument bestaan er menselijke rassen, grote en kleine rassen. Het ras is iets zuiver biologisch. De Italianen zijn van een zuiver Arisch ras, want er is sinds duizend jaar geen invasie in Italië geweest. Er bestaat dus een zuiver Italiaans ras. Het is tijd, dat de Italianen zich racisten noemen. Het Italiaanse ras heeft geen enkele Afrikaanse oorsprong. Het is van wezenlijk belang dat de karaktereigenschappen van het Italiaanse ras onveranderd blijven. De zuiver Europese karaktereigenschappen van de Italianen zouden veranderd worden door de kruising met welk ander buiten-Europees ras ook.¹⁴

Het Nieuw Israelietisch Weekblad stelt vast, dat het Mussolini's fascisme zestien jaar in Italië heeft geheerst zonder dat er sprake was van antisemitisme. In het Italië van Mussolini zijn er twaalf tot veertien Joodse senatoren geweest, tien Joodse generaals, 75 Joodse professoren, een groot aantal Joodse kunstenaars en leraren. Gedurende zestien jaar heeft het bewind van Mussolini in beste harmonie geleefd met de Joden. Nu zouden de Joden ineens zo Italiaans-ontaard zijn, dat zij in het Italiaanse leven geen plaats meer mogen innemen?¹⁵

Antisemitisch beleid

In allerlei toespraken van fascistische leiders en in allerlei publicaties wordt voorgesorteed op nieuw beleid ten aanzien van de joden. Volgens *La Civiltà Cattolica* is er een relatie tussen liberalisme, vrijmetselarij en Joden, een band die zo sterk is dat alle aspecten van het moderne leven en van de economie erdoor beheerst worden.¹⁶ In *Critica Fascista* betoogt Giuseppe Bottai, de minister van onderwijs, dat het antisemitisme een logische expressie is van de behoeften van de moderne staat. Er is sprake van een botsing van beschavingen, een conflict tussen een nieuwe maatschappij en occulte en duistere krachten. Bolsjewisme, anarchisme en nihilisme worden gesteund en gefinancierd door het Jodendom. Minister Roberto Farinacci, die belast is met de uitvoering van de rassenwetten, voegt daaraan toe, dat het Joodse probleem een strikt politiek probleem is en geen religieus probleem.¹⁷

Het nieuwe antisemitische beleid van het fascistische regime wordt bevestigd met de publicatie op 17 november 1938 van *Le Leggi per la difesa della razza* ('De wetten ter verdediging van het ras'). Als gevolg daarvan worden de burgerrechten van Joden beperkt. Joden worden uitgesloten van openbaar onderwijs en ontslagen uit overheidsdienst.¹⁸ Buitenlandse Joden worden gedwongen Italië vóór 12 maart 1939 te verlaten.

In totaal 3720 joden geven hieraan gevolg. 933 joden krijgen aanvankelijk toestemming in Italië te blijven, maar worden later alsnog gedwongen uit Italië te vertrekken. Het geld en de goederen van de uitgewezen Joden worden gebruikt om de terugkeer van Italianen die vanuit het buitenland terug willen naar Italië te financieren. *De Telegraaf* weet te melden dat het bij de uitgewezen Joden vooral gaat om Joden die uit Duitsland en Oostenrijk naar Italië zijn gevlucht. Terugkeer naar Duitsland zal betekenen dat zij terecht komen in een concentratiekamp.¹⁹

Bij wet wordt bepaald dat Joden alleen betrekkingen kunnen onderhouden met andere personen van 'Joods ras'. Zij zullen in drie groepen worden verdeeld: Arische burgers, Joden wier militaire of burgerverdiensten worden erkend en andere Joden. Het ambt van notaris is verboden voor iedere burger die niet van arisch ras is'. Het dagblad *De Limburger* spreekt van 'Nazi imitatie'. *Het Volk* noemt het 'Hitler anti-semitisme'.²⁰

De pers publiceert regelmatig over deze ontwikkelingen en neemt afstand van het antisemitisme en de maatregelen tegen de Joden. De vergelijking met de gebeurtenissen in Duitsland dringt zich op.²¹ Uit de vele publicaties over het toenemend antisemitisme in Italië blijkt dat de pers hier veel belang aan hecht en ervoor zorgt goed geïnformeerd te zijn. Hier wordt niet volstaan met het herhalen van de teksten van de officiële berichten van het Italiaanse persbureau en Italiaanse kranten. Eigen commentaar wordt aan deze informatie toegevoegd. Het Italiaanse fascisme onderscheidt zich, naar het oordeel van de burgerlijke pers, tot 1938 in positieve zin van het Duitse nationaalsocialisme. Het laatste argument, dat het Italiaanse fascisme lange tijd wat sympathieker leek te maken, valt nu weg.

15 De pers en de opinievorming over het fascisme en zijn leider

In de voorafgaande hoofdstukken is een helder beeld gegeven van de berichtgeving en de oordeelsvorming van de pers over de ontwikkeling van het fascisme in Italië. Veel aspecten van het fascisme zijn aan de orde gekomen. De kranten hebben steeds kort na een bepaalde gebeurtenis hun reacties moeten geven, maar hebben daarnaast in meer beschouwende analyses en commentaren met enige regelmaat geprobeerd een tussenbalans op te maken. Honderd jaar na de Mars naar Rome kan met meer afstand over het fascisme en de rol van de pers worden geoordeeld.

Fascisme, een nieuw verschijnsel

Honderd jaar geleden was de Nederlandse pers gefascineerd door het Italiaanse fascisme. Het was iets volkomen nieuws. Het was georganiseerd geweld dat niet was gericht tegen het kapitaal maar zich juist teweerstelde tegen stakingen, bedrijfsbezettingen en landbouwhervormingen. Het fascisme keerde zich tegen de parlementaire democratie, tegen de vrijheid en het recht. Het was een reactionaire beweging, die vooral gericht was tegen het als 'bolsjewisme' aangeduide communisme. De fascistische beweging was op militaire wijze georganiseerd en ging zich manifesteren als politieke partij zonder duidelijk programma, maar met een opvallend sterke leider.¹

De pers zocht naar verklaringen voor dit nieuwe verschijnsel. De meeste kranten noemden de onvrede over de afloop van de oorlog en de vredesverdragen, het groeiend nationalisme, de zwakke Italiaanse staat, het tekortschieten van de regering in het optreden tegen het bolsjewistisch gevaar en de verweesde positie van de middenstand tussen de groeiende macht van het kapitalisme en het proletariaat, dat veel beter dan de middenstand in staat was zich te organiseren.

De sociaaldemocratische krant *Het Volk* zag het fascisme aanvankelijk vooral als een nationalistische reactionaire beweging die was gericht tegen de arbeidersbeweging in de bedrijven en de boerenbeweging op het platteland en werd gefinancierd door grootgrondbezitters en industriëlen.² De communistische krant *De Tribune* onderkende dat het fascisme een concurrent was van het socialisme. Het fascisme had een revolutionair programma met tal van sociale eisen en was een massabeweging geworden met diepe sociale wortels die politiek en ideologisch in staat was de arbeidersbeweging voor zich te winnen.³ Ook *Het Volk* ging geleidelijk inzien dat het fascisme zijn aanhang niet alleen vond onder ontevreden oud-soldaten, rijke industriëlen, grootgrondbezitters, intellectuelen en middenstanders, maar in toenemende mate ook bij de arbeidersklasse.⁴

Het vernieuwende in het fascisme

In de naoorlogse historiografie is het fascisme lange tijd enkel in negatieve termen beschreven. In de eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog was weinig ruimte voor nuances. Vanaf de zeventiger jaren is door onder meer Gilbert Allardyce, Roger Eatwell, Roger Griffin, Michael Mann en Stanley Payne, zonder dat zij iets afdeden aan alle inhumane en misdadige kenmerken, ook gewezen op de ‘moderne aspecten’ van het fascisme.⁵ Deze inzichten waren niet nieuw. Deze ‘vernieuwende en moderne aspecten van het fascisme’ werden in het interbellum ook in de Nederlandse pers regelmatig genoemd, maar zijn na de Tweede Wereldoorlog lange tijd genegeerd. Vooral voor de burgerlijke pers waren de ‘vernieuwingen’ en ‘experimenten’ aanleiding met grote belangstelling, en ook met bewondering, naar de ontwikkeling van het fascisme te kijken.

Vooral de antirevolutionaire krant *De Standaard* wees op deze vernieuwende aspecten, vaak in door Colijn zelf geschreven hoofdartikelen. *De Standaard* noemde het fascisme een ‘belangwekkende proefneming’. De orde in het land was hersteld, de treinen reden op tijd, het leger was georganiseerd. De regering bemoeide zich met de gezondheidszorg en vooral met de financieel-economische politiek. De meeste waardering had deze krant voor de ontwikkeling van de corporatieve staat, waardoor een eind zou komen aan de klassenstrijd. Het fascisme betekende een radicaal afscheid van de liberale opvattingen over de staat en de markt. De staat was geen toeschouwer meer, maar bemoeide zich met vrijwel alle aspecten van de samenleving. Om al deze redenen kon het fascisme niet ‘reactionair’ worden genoemd.⁶ Bij andere kranten worden deze opvattingen ook aangetroffen, zij het niet zo pregnant als bij de antirevolutionaire krant.

De rol van de overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog

Wanneer de geschiedenis van de ontwikkeling van het fascisme van 1920 tot 1940, vooral op basis van wat in de pers is gepubliceerd, wordt gevolgd, valt op welke rol Engeland en Frankrijk, maar ook de Verenigde Staten, hebben gespeeld. Het is een geschiedenis van twintig jaar vergoelijken, gedogen, openlijk steunen en het verstrekken van gunstige leningen. De grens van wat ‘acceptabel’ was uit democratisch of rechtsstatelijk oogpunt werd steeds weer opnieuw opgeschoven. Die houding betekende voor het Italiaanse fascisme een aanmoediging om op de ingeslagen weg door te gaan. Er was hier zeker sprake van naïviteit en politieke goedgelovigheid, maar ook van politiek-strategische berekening en de verwachting dat een fascistisch Italië uiteindelijk toch een positieve en goede rol in Europa zou kunnen spelen. De verwachting was ook dat essentiële politieke en economische belangen van de grote kapitalistische landen niet door Italië geschaad zouden worden. De angst voor het ‘bolsjewisme’, de afkeer van een nieuwe oorlog en de hoop dat Mussolini een matigende invloed zou hebben op Hitler waren bepalende factoren.

De geallieerden waren het fascisme dankbaar dat een socialistisch Italië door het optreden van de fascisten was verhinderd. Op veel gebieden spraken de regeringen van Engeland, Frankrijk, de Verenigde Staten en Italië dezelfde taal. Op het gebied van de

economie, het bieden van ruimte aan bedrijven en banken, de politiek ten aanzien van koloniaal Afrika en de afkeer van het Sovjet-Unie bestond grote overeenstemming.

Deze houding van vooral Engeland en Frankrijk heeft onmiskenbaar invloed gehad op de houding van de Nederlandse burgerlijke pers.

De informatievoorziening door de pers

Tot ongeveer 1926 gaven de Nederlandse kranten veel informatie over de opkomst van het fascisme, de vestiging van het fascistische regime in 1922 en de eerste jaren van het bewind van Mussolini. Dat gebeurde in die jaren voor een belangrijk deel met behulp van eigen correspondenten die vanuit Rome in alle vrijheid hun berichten konden verzenden of via correspondenten van bevriende kranten. Door de censuur veranderde dit. De in Italië aanwezige Nederlandse correspondenten schikten zich en bogen voor de fascistische censuur. Zij maakten alleen nog gebruik van het officiële Italiaanse persbureau en de Italiaanse kranten. De redacties in Nederland konden echter ook gebruik maken van berichten van internationale persbureaus en van enkele buitenlandse kranten, zoals *The Times* en *L'Humanité*, die vaak nog wel 'echt nieuws' over Italië publiceerden en commentarieerden.

De censuur heeft er zeker toe bijgedragen dat in de jaren dertig beduidend minder werd bericht over de binnenlandse toestanden in Italië dan in de jaren tussen 1919 en 1926. Het nieuws over gebeurtenissen in Italië was voornamelijk het goede nieuws over de resultaten van het fascisme, zoals dat was voorgekookt door het officiële persbureau van het regime. Ook speelt een rol dat de focus van de pers in de dertiger jaren vooral was gericht op de internationale verhoudingen, met name op de relaties tussen Italië, Engeland, Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk.

De afhankelijkheid van de pers

Een bijzonder aspect van de Nederlandse pers in het interbellum is de gebondenheid van de meeste kranten aan een zuil of politieke partij. De beoordeling van ontwikkelingen in Italië werd sterk bepaald en gekleurd door de opvattingen van de katholieke kerk (*De Tijd*, *De Maasbode*, *Het Centrum*, de katholieke regionale kranten) en de verschillende geestelijke en politieke stromingen. De Christelijk-Historische Unie gebruikte het dagblad *De Nederlander* als spreekbuis, de gereformeerde Anti-Revolutionaire partij had *De Standaard*, de opvattingen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij waren te lezen in met name *Het Volk* en *Voorwaarts*. *De Tribune/Het Volksdagblad* was het partijblad van de Communistische Partij van Nederland.

De Nieuwe Rotterdamse Courant, het *Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland* profileerden zich als liberaal. De band van deze kranten met de liberale politieke partijen was veel losser dan bij de eerdergenoemde kranten. Het *Algemeen Handelsblad*, oorspronkelijk opgericht als krant voor bankiers en kooplieden, was sterk gericht op economische belangen en liet dat in de oordeelsvorming over de ontwikkeling van het

Italiaanse fascisme ook meerdere malen tot uiting komen. Bij *Het Vaderland* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* kwamen dergelijke belangen minder duidelijk naar voren.

De Telegraaf had geen partijpolitieke bindingen. In de loop van de twintiger jaren ontwikkelde deze krant een eigen profiel dat als 'rechts' en 'conservatief' kan worden aangeduid.

Het meest opvallend is de afhankelijkheid van de katholieke pers, die zich niet alleen in de commentaren maar ook in de berichtgeving over de gebeurtenissen in Italië sterk liet beïnvloeden door de opstelling van het Vaticaan en de berichtgeving in de *Osservatore Romano*. Kritiek op het fascisme maar ook loftuitingen waren afhankelijk van de vraag of dit oordeel op dat moment paste bij de politiek van de katholieke kerk.

Een voorbeeld is de wijze waarop *De Tijd* reageerde op de afzetting van Don Sturzo als leider van de katholieke Popolari partij. Het Vaticaan wilde op dat moment een goede verhouding met het regime omdat het verwachtte een akkoord te kunnen sluiten over de 'Romeinse kwestie'. Bovendien verkeerde het Vaticaan financieel in zwaar weer en was het gebaat bij financiële steun van het regime. Voor deze overwegingen bestond bij *De Tijd* kennelijk veel begrip.

Op de onafhankelijkheid van de meeste landelijke kranten valt veel af te dingen. De afhankelijkheid en, bij sommige kranten, de vooringenomenheid betekende dat niet altijd objectief en eerlijk werd bericht en geoordeeld. Daar staat echter de vrijheid van drukpers, de vrijheid van meningsuiting en de sterke pluriformiteit van de pers tegenover. Van de verschillende opvattingen van de kranten kon vrijelijk kennis worden genomen, ook door de kranten onderling.

De beoordeling van het fascisme

Het algemene beeld is dat de burgerlijke pers tijdens het interbellum lange tijd welwillend kritisch, vol positieve verwachting, soms met sympathie en zelfs begrip, maar soms ook zeer negatief en afwijzend over het fascisme heeft geschreven. De beoordelingen wisselden sterk, afhankelijk van de omstandigheden. Scherpe en heldere kritische commentaren werden afgewisseld door bewonderende analyses, vol begrip voor het beleid van de fascistten.

Het beleid van de Nederlandse burgerlijke pers was, de twintig jaar overziende, zwalkend. Datzelfde oordeel kan ook gegeven worden over de gezaghebbende internationale kranten, zoals de Londense *The Times* en de *New York Times*.

Vóór de Mars naar Rome werd het fascisme geprezen om het terugdringen van het bolsjewisme en werd het fascisme als een reddende engel geportretteerd. Het geweld werd echter volstrekt afgewezen, waardoor het algemene oordeel negatief uitviel. Vooral het tarten van het gezag en het dreigen met een staatsgreep konden slechts op verontwaardiging rekenen. De benoeming van Mussolini door de koning tot minister-president bracht daarin verandering en leidde tot een omslag in de beoordeling. Verwacht werd dat het fascisme aan de chaos een einde zou maken en rust en orde zou terugbrengen in het land. Verwacht werd ook dat de fascistische partij zich door de regeringsver-

antwoordelijkheid zou gaan voegen in het tot dan toe bestaande politieke systeem. De voortdurende geweldplegingen werden afgedaan als excessen van groepen radicale fascististen die wel weer in het gareel zouden worden gebracht.

Eenzelfde positieve draai werd ook gegeven aan de crisis rond de bezetting van Korfoe. Eerst was er verontwaardiging en felle afkeuring, daarna werd hulde gebracht aan Mussolini omdat een ernstig conflict was opgelost en een oorlog was voorkomen.

In die sfeer van positieve verwachtingen werd de geleidelijke – maar systematische – afbraak van de rechtsstaat nauwelijks opgemerkt. De perscensuur werd bekritiseerd, maar de effecten werden zonder veel morren geaccepteerd.

De liberale pers bekritiseerde de aantasting van de rechtsstaat, maar reageerde snel ook begripvol en bleef herhaaldelijk wijzen op de positieve aspecten van het fascisme. Van de liberale kranten was de *Nieuwe Rotterdamse Courant* het meest kritisch over het afschaffen van de democratische rechtsstaat.

Het belang van de rechtsstaat raakte bij de algemene beoordelingen op de achtergrond. Schrijnend is dat, zowel door de burgerlijke pers als de socialistische pers, nauwelijks aandacht werd besteed aan de protesten van Italiaanse intellectuelen tegen het fascisme. Dat verzet vond plaats op een moment dat alle informatie nog ongecensureerd beschikbaar was. De pers koos er voor dit verzet te negeren. Eenzelfde houding legden veel Nederlandse intellectuelen aan de dag bij hun bezoek aan Italië.

Het positieve en optimistische beeld dat geschetst werd van de ontwikkelingen in Italië veranderde in juni 1924 door de moord op Matteotti. Gedurende de tweede helft van 1924 verwachtten de kranten dat het met het fascisme was gedaan.

Na de weigering van de koning in te gaan op de wensen van de oppositie om aan het fascistische bewind een einde te maken en de speech van Mussolini op 3 januari 1925 legde de pers zich erbij neer dat het fascisme zich zou handhaven. In de fase daarna, waarin het fascisme zich stabiliseerde, stond de pers weer vol met artikelen die getuigden van respect en bewondering, veelal blindelings overgenomen van de Italiaanse media. Vooral de katholieke pers was door de op handen zijnde overeenkomst tussen het regime en het Vaticaan gedurende enige tijd nog maar zelden op een kritisch woord te betrappen.⁷

Toen in oktober 1932 de balans werd opgemaakt van 10 jaar fascisme overheersten de kritische maar welwillende tonen. De dictatuur werd afgewezen, maar daar werd aan toegevoegd dat het fascisme toch veel goeds had gebracht. Op de vervolging van de vrijmetselaars werden door de christelijke pers zelfs met instemming gereageerd.

Vijf jaar later zaten er meer scheuren in het positieve beeld, onder meer door de oorlog in Ethiopië. Ook hierover bestond in eerste instantie volop verontwaardiging; daarna was er acceptatie. De meegaande houding van Engeland en Frankrijk hebben die houding zeker beïnvloed. *Het Vaderland* ging daarbij wel erg ver door achteraf een rechtvaardiging te zoeken voor de koloniale veroveringsoorlog in Ethiopië.

De rassenwetten en tal van anti-Joodse maatregelen kwamen voor de pers als een grote verrassing en maakten het algemene beeld van het Italiaanse fascisme beslist negatiever. Gedurende vele jaren was voor de pers het ontbreken van antisemitisme in het Italiaan-

se fascisme een belangrijk kenmerk waardoor het fascisme zich positief onderscheidde van het nationaalsocialisme.

Alleen de linkse pers veroordeelde het fascisme vanaf het begin systematisch en heeft dat oordeel in de loop van de jaren alleen maar aangescherpt. Voor het protest van liberale intellectuelen tegen het fascisme hadden ook de sociaaldemocratische en communistische kranten echter geen belangstelling. Alleen de vervolging van de eigen 'kameraden' werd breed uitgemeten.

De invloed van de linkse pers was in het interbellum overigens relatief beperkt. In 1939 hadden de communistische en sociaaldemocratische landelijke kranten samen ongeveer 100.000 abonnees op een totale oplage van 786.555 landelijke kranten. De burgerlijke pers zette dus de toon.

Einde van de positieve commentaren over het fascisme

Volgens Frank van Vree was er van een welwillende houding van de pers na de inval in Ethiopië geen sprake meer. In de loop van de dertiger jaren waren er volgens hem weinig positieve woorden over het fascisme meer te lezen.⁸ Dit oordeel moet genuanceerd worden. Er was verontwaardiging over de bezetting van een 'onafhankelijk land', maar de pers legde zich wel erg snel bij de situatie neer. Als het over het bezit en de exploitatie van koloniale gebieden ging was er voor de niet-communistische pers bovendien weinig reden om als moraalridder op te treden. De burgerlijke pers hield vast aan het eigen koloniale bezit en het recht van de westerse mogendheden op koloniën. Ook de sociaaldemocratische pers drong indertijd niet aan op een snelle onafhankelijkheid van Indonesië. De SDAP was op termijn wel voor Indonesische onafhankelijkheid, maar vreesde dat verlies van deze rijke kolonie economische schade zou toebrengen aan de arbeidersklasse.⁹

Er is beslist een verandering aan te wijzen in de berichtgeving over het Italiaanse fascisme tussen de twintiger jaren en de dertiger jaren. De belangstelling voor de binnenlandse ontwikkelingen in Italië nam sterk af naarmate het nationaalsocialisme in Duitsland sterker werd. De historicus Theo Lutkie stelde vast dat in de periode tussen 1931 en 1937 de aandacht voor het fascisme zich concentreerde op de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland en de angst voor een nieuwe grote oorlog, de rol van het fascisme in de Spaanse burgeroorlog en de zich steeds meer roerende fascistische partijen in Nederland zelf.¹⁰ Het verflauwen van de positieve geluiden over het Italiaanse fascisme na 1933 kan ook niet los worden gezien van de in Nederland actieve fascistische partijen, in het bijzonder de NSB. Afwijzing van deze partijen en bewegingen kon onmogelijk samengaan met een lofzang op het Italiaanse fascisme.

Lange tijd ging de pers ervan uit dat antisemitisme in Italië niet bestond. Toen er echter toch rassenwetten werden ingevoerd meende de pers aanvankelijk dat dit gezien moest worden als een inhoudsloze geste naar Hitler. Het bleek echter al snel dat de nieuwe anti-Joodse wetten ook daadwerkelijk werden gehandhaafd, waardoor het afgelopen was met het vertrouwen in het 'goede fascisme'. De stellingname van het Va-

ticaan tegenover de rassenwetten en het antisemitisme heeft zonder twijfel daarna de berichtgeving en de oordeelsvorming in de katholieke pers, die lange tijd bereid was ook de positieve aspecten van het fascisme te zien, sterk bepaald.

Ook de deelname van buitenlanders aan internationale conferenties in Italië kalfde in de dertiger jaren af. De afbraak van de rechtsstaat, het geweld tegen oppositionele Italiaanse intellectuelen en de verbanning van geleerden, zoals de schrijver Carlo Levi, naar streken ten zuiden van Eboli zijn nooit aanwijsbaar een reden geweest voor Nederlandse intellectuelen om niet aan door de fascistengorganiseerde conferenties deel te nemen.¹¹ Het antisemitisme en de uitsluiting van Joodse geleerden was voor één Nederlandse wetenschapper een doorslaggevende reden om niet opnieuw naar Italië af te reizen.

De lankmoedige houding van veel Nederlanders intellectuelen week niet veel af van de algemene opstelling van de burgerlijke pers tijdens het interbellum.

Mussolini

Terwijl de meningen over het fascisme geleidelijk kritischer en negatiever werden, bleef het oordeel van veel kranten over Mussolini tot op het laatste moment positief. Dat gold niet alleen de Nederlandse burgerlijke pers maar ook de internationale pers. Ook bij de moord op Matteotti, die internationaal tot grote verontwaardiging leidde, werd een onderscheid gemaakt tussen ‘het gewelddadige fascisme’ en de bedaagde en verstandige Mussolini, die door radicale elementen in zijn partij in verlegenheid was gebracht.

De burgerlijke pers was in de jaren 1925 en 1926 bijna in paniek wanneer weer een aanslag op Mussolini was gepleegd. Deze kranten vreesden voor de toekomst van Italië als hij zou sterven. Mussolini werd tijdens het interbellum op het internationale toneel beschouwd als een verstandige, stabiele, invloedrijke en naar vrede strevende factor. *De Tijd* noemde hem zelfs een ‘vredesapostel’.

Ook bij de oorlog in Ethiopië en de boycotoproep van de Volkenbond bleek dat het voor Frankrijk en Engeland belangrijk was Mussolini te vriend te houden. Zijn veroveringen werden hem gegund, zolang de belangen van Frankrijk en Engeland niet werden aangetast.

Zelfs de steeds beter wordende verstandhouding tussen Mussolini en Hitler kon het idee dat Mussolini een belangrijke rol kon spelen in het behoud van de vrede in Europa niet verdrijven. Hem werd een architectenrol toegedicht bij de totstandkoming van het aanvankelijk door de pers bejubelde Verdrag van München. De illusie over zijn mogelijke rol als vredesstichter bleef voortduren tot juni 1940.

Het oordeel van de sociaaldemocratische en communistische pers over de dictator Mussolini was consistent en vanaf het begin ronduit negatief. Deze kranten lieten nooit na eraan te herinneren wat Mussolini allemaal had aangericht en dat hun Italiaanse partijgenoten waren mishandeld, gedeporteerd en vermoord.

Een onvoldoende kritische pers

Enige terughoudendheid is op zijn plaats om met de kennis van nu een oordeel uit te spreken over de wijze waarop de Nederlandse pers tijdens het interbellum de ontwikkeling van het Italiaanse fascisme heeft gevolgd. De pers wist niet waar het op zou uitdraaien in de Tweede Wereldoorlog. Bovendien was Italië ver weg en in het buurland Duitsland vonden ontwikkelingen plaats die veel aandacht opeisten. Toch is het niet goed mogelijk om erg positief te zijn over de burgerlijke pers.

Scherp inzicht in ontwikkelingen en heldere analyses werden afgewisseld met het goedpraten van onrecht, naïeve verwachtingen en vertrouwen in de goede bedoelingen van het fascistische regime. De dictatuur werd stelselmatig afgewezen, het belang van burgerlijke vrijheden werd benadrukt, maar daarnaast getuigden de commentaren regelmatig van meegaandheid en goedgelovigheid. De gevaren van het fascisme werden, ondanks alle signalen en aanwijzingen, onvoldoende onderkend. Kritiek op het fascisme werd steeds opnieuw weer verzacht door een bijna alles bepalend anti-bolsjewisme en dankbaarheid voor het feit dat het fascisme dat gevaar had bezworen.

Het meest opvallende punt blijft dat de burgerlijke pers steeds opnieuw weer over de door Mussolini geleide terreur en zijn overduidelijke plannen en militante uitspraken wenste heen te stappen en bleef vertrouwen in de goede bedoeling van de dictator.

De sociaaldemocratische en communistische kranten hebben in een vroeg stadium de gevaren van het fascisme onderkend en hebben hun kritische commentaren door de jaren heen ook gehandhaafd. De analyses van *Het Volk* werden door andere kranten genegeerd.

Opvallend is dat de sociaaldemocratische pers weinig oog had voor veranderingen in de houding van de katholieke pers en telkens weer van zijn afkeer van het katholicisme liet blijken als het over Italië ging. Tegelijkertijd was de afkeer van zowel de katholieke als de protestantse kranten van bolsjewisme, communisme en socialisme bijzonder groot. Dit moet een open houding van deze kranten naar elkaar lastig hebben gemaakt.

De sociaaldemocratische pers had echter ook weinig aandacht voor het verzet van liberalen. Het manifest van antifascistische intellectuelen werd genegeerd.

Zowel de communistische als de sociaaldemocratische kranten veroordeelden het fascisme, maar waren het verder op belangrijke punten met elkaar oneens. De sociaaldemocratische pers verdedigde de democratische rechtsstaat, terwijl de communistische pers bleef streven naar de dictatuur van het proletariaat. De kranten bleven elkaar bestoken met verwijten over de rol van hun zusterpartijen bij de opmars van het fascisme en verketterden elkaar. Door de sociaaldemocratische pers werden communisme en fascisme regelmatig op één lijn gezet, door de communistische pers werden de sociaaldemocraten voor sociaal-fascisten uitgemaakt. De linkse kranten waren meer gefocust op het bestrijden van elkaar dan op de vraag op welke wijze Nederland zich kon wapenen tegen fascisme, racisme en antisemitisme.¹²

De pers was in de periode tussen 1920 en 1940 niet alleen maar toeschouwer en rapporteur van de gebeurtenissen. De pers selecteerde het nieuws, analyseerde, sprak be-

oordelingen en verwachtingen uit en had zo een grote invloed op de publieke opinie. Wanneer de verschillende aspecten van het functioneren van de Nederlandse pers ten aanzien van het fascisme in Italië worden overzien, is het moeilijk onverkort tot een gunstig oordeel te komen. De meeste kranten hebben bijgedragen aan het creëren van een te weinig kritisch beeld van het fascisme. Vooral van de dictator Mussolini is erg lang een te positief beeld geschetst.

Epiloog

De pers heeft een bijzondere rol gespeeld bij de opkomst en de ontwikkeling van het fascisme in Italië. De *Corriere della Sera*, de belangrijkste krant van Italië, kwam in 1922, als een van de eersten, met het voorstel om Mussolini op te nemen in de regering. Dat gebeurde in de verwachting dat de fascisten zich door regeringsdeelname zouden voegen in het bestaande politieke systeem.¹ Pas twee jaar later kwam Luigi Albertini, de hoofdredacteur van deze krant, tot de conclusie dat dat een grote vergissing was geweest en dat van de liberale rechtsstaat niets meer over was. Hij was in mei 1925 een van de ondertekenaars van het manifest van antifascistische intellectuelen.

De kritische pers werd daarna stap voor stap aan banden gelegd. Alleen nog positieve berichten konden door een door de staat gecontroleerde pers worden verspreid. Daarmee werd de pers van een onafhankelijk medium een propaganda-instrument voor het regime.

Een van de conclusies van dit boek is dat de internationale pers bij de ontwikkeling van het fascisme een voor het regime belangrijke rol heeft gespeeld. De meeste buitenlandse kranten, ook de Nederlandse kranten, pasten zich aan bij de perscensuur en bleven tijdens het interbellum welwillend kritisch schrijven over het fascisme en positief over de dictator Mussolini. Alleen de socialistische pers had vanaf het begin geen goed woord over voor het fascisme en heeft steeds gewaarschuwd voor een nieuwe oorlog.

De vraag die de *Corriere della Sera* zich in 1922 had gesteld over de voor- en nadelen van deelname van de fascistische partij aan de Italiaanse regering, kwam tien jaar later in Duitsland opnieuw aan de orde, ook in de Nederlandse pers. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* kwam, alles afwegende, in oktober 1931 tot de conclusie dat Hitler en zijn nationaalsocialisten het maar eens moest proberen. 'Het is zeer waarschijnlijk dat de leiders, wanneer zij eenmaal in de regering zitten, zullen trachten zich zo behoorlijk mogelijk te gedragen'.² Na de verkiezingen van november 1932 meende deze liberale krant zelfs dat opnemng van Hitler in de regering niet alleen onvermijdelijk, maar ook wenselijk was.³ Ook *De Tijd* meende dat een beweging als die van Hitler niet nog langer kon worden genegeerd. 'Hitler's soep zal niet zo heet behoeven gegeten te worden als ze is opgediend. Ongetwijfeld is hij bereid tot concessies; wat doet men al niet om de sympathie zijner kiezers te bewaren, wanneer men Adolf Hitler heet!'⁴

Deze opvattingen werden verkondigd alhoewel de pers goed op de hoogte was van de antisemitische opvattingen en de praktijken van de nationaalsocialisten. Ook wisten de kranten wat tien jaar fascisme in Italië had betekend voor de democratie, de persvrijheid en de rechtsbescherming van burgers. Mussolini had geen concessies gedaan en had zich niet 'behoorlijk' gedragen.

Honderd jaar na de Mars naar Rome is de vraag hoe de pers omgaat met de opkomst en de mogelijke regeringsdeelname van nieuwe fascistische en radicaal rechtse partijen, nog steeds relevant. Italië is na de Tweede Wereldoorlog een democratische rechtsstaat geworden. Onafhankelijke en kritische kranten kunnen hun werk doen. De invloed van ultranationalisten en radicaal rechts op de media, en daarmee op de publieke opinie, is, vooral na de instorting van de traditionele politieke partijen en grote politieke schandalen, echter sterk gegroeid. In dat opzicht is Silvio Berlusconi trendsetzend geweest.

Net als Mussolini begreep Berlusconi dat controle over de media een sleutel was om tot succes te komen. In januari 1994 verscheen hij op het politieke toneel met een nieuwe partij: Forza Italia. In een videoboodschap verklaarde hij dat het land een succesvol en ervaren zakenman, zoals hij, nodig had om de fundamentele principes van de westerse democratie te verdedigen tegen het linkse kartel en om ‘voor onszelf en onze kinderen een nieuw Italiaans wonder te creëren’. Met zijn uitspraken slaagde hij erin bijna dagelijks in het nieuws te komen. De gevestigde pers kon niet om hem heen, maar hij zorgde er wel voor daar niet van afhankelijk te zijn. Met de leiding over drie televisiestations en toenemende controle over de staatsomroep RAI was hij zeer goed in staat zijn boodschap over te brengen. Het resultaat was dat hij driemaal minister-president kon worden, ondanks aanklachten tegen hem voor witwassen, connecties met de mafia, belastingontduiking en omkoping.⁵

Italië kreeg met hem een minister-president die de Italianen graag aan het roemrijke verleden wilde herinneren en niet schroomde erop te wijzen dat Mussolini ook ‘veel goede dingen’ had gedaan.⁶ In 2003 verklaarde hij in een interview dat Mussolini nooit iemand had vermoord. ‘Mussolini stuurde mensen op vakantie, in binnenlandse balschapschips’.⁷ Alleen van de rassenwetten uit 1938 wilde Berlusconi afstand nemen.

Op deze door Berlusconi verkondigde ‘alternatieve feiten’, werd door veel kranten in Italië en in het buitenland krachtig gereageerd. De historische feiten werden nog eens op een rijtje gezet. Het effect was echter wel dat het weer acceptabeler werd in positieve zin over Mussolini en het fascisme te spreken.

In de controle over en het optimaal gebruik van oude en nieuwe media als propagandamiddel, maar ook in het verspreiden van alternatieve feiten en nepnieuws, vond Berlusconi in Donald Trump en Vladimir Poetin uitstekende navolgers. In Italië zelf kreeg Berlusconi navolgers in Matteo Salvini, de leider van de Lega partij, en Giorgia Meloni, de leider van Fratelli d’Italia. Hun uitspraken en commentaren krijgen dagelijks volop aandacht in de Italiaanse media.

Meloni was van 2008 tot 2011 minister voor jeugdzaken in het derde kabinet Berlusconi, Salvini was van juni 2018 tot september 2019 minister van binnenlandse zaken en vicepremier in het kabinet van Giuseppe Conte. Zij zijn nog steeds een machtsfactor in de Italiaanse politiek.

Meloni staat met haar opvattingen het dichtste bij de fascistten. Fratelli d’Italia profileert zich als een historisch gewortelde rechtse conservatieve partij, als natuurlijke opvolger van de in 1946 opgerichte neofascistische Movimento Sociale Italiano van Giorgio Almirante. Het vaderland, de familie en het geloof zijn voor haar traditionele kernwaarden. Van belang zijn haar concrete voorstellen, zoals het voorstel tot reorga-

nisatie van de rechterlijke macht. Volgens haar zijn veel rechters partijdig en corrupt. Ze verklaart zich solidair met het verzet van de Poolse regering tegen ‘de agressie’ van de Europese Commissie. Het nationale Italiaanse belang gaat boven alles. Het fascisme is door Meloni nooit veroordeeld. Ook volgens haar heeft Mussolini veel goede dingen gedaan.⁸

Het medialandschap in Nederland is in honderd jaar drastisch veranderd. Er kwam een eind aan de verzuiling en de afhankelijkheid van belangrijke kranten van een politieke partij of religieuze stroming. Kranten fuseerden, veel regionale kranten verdwenen, commerciële belangen werden bepalend. Er bleven nog zes landelijke dagbladen over.⁹

Ondanks de opkomst van nieuwe media vervult de pers nog steeds een belangrijke rol bij het publiceren van feiten en meningen over ontwikkelingen in binnen- en buitenland, het geven van achtergrondinformatie, het onderzoeken en onthullen van uiteenlopende zaken, het kritisch volgen en bevragen van het openbaar bestuur en het analyseren van het nieuws. De pers blijft daarmee, gedrukt en digitaal, van wezenlijk belang voor het functioneren van de democratische rechtsstaat.

De grote vragen waar de pers zich honderd jaar geleden voor gesteld zag, zijn nog steeds relevant. Kernpunt was in de twintiger jaren de vraag hoe de pers zich zou moeten opstellen tegenover organisaties, partijen en regeringen die de hoekstenen van de democratische rechtsstaat wilden aantasten en afbreken. De meeste Nederlandse kranten verdedigden de democratie en de rechtsstaat en waren er in die periode van overtuigd dat de rechtsstaat in Nederland zelf geen gevaar liep. Zij maakten zich maar matig druk om de afbraak van de rechtsstaat in Italië.

Na de Val van de Muur is de rechtsstaat in andere landen, met name in landen die deel uitmaken van de Europese Gemeenschap, een veel centraler thema in de pers geworden. De ontwikkelingen in Polen en Hongarije lijken veel kranten te hebben wakker geschud. Kranten hekelen de aantasting van de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. De persvrijheid wordt verdedigd overal waar sprake is van censuur en het verbieden van onafhankelijke en kritische media, zoals ook in Rusland gebeurt. De meeste kranten tonen zich bezorgd over de plannen en de activiteiten van radicaal rechts in de Verenigde Staten, Polen, Frankrijk, Italië en tal van andere landen, komen op voor de democratie, de rechtsstaat, de rechten van minderheden en spreken zich uit tegen racisme en antisemitisme.

Het volgen van een heldere koers lijkt aanzienlijk moeilijker als het om nationalistisch en radicaal rechts in Nederland zelf gaat. De media worstelen met de vraag hoe zij zich moeten opstellen ten aanzien van extreem of radicaal rechtse partijen.¹⁰ In hun studie naar de omgang van de media met rechts-populisten, betogen Anet Bleich en Natascha van Weezel dat het gaat om ‘een stroming, die democratische kernwaarden als gelijke behandeling en bescherming van minderheden afwijst en vijandig staat tegenover instituties die voor een liberale democratie van levensbelang zijn, zoals onafhankelijke rechtspraak, wetenschap en journalistiek’.¹¹ De kernvraag is, volgens hen, of de media zich opstellen als hoeder van de democratie of als passief doorgeefluik. Zij concluderen, dat media in de regel niet kiezen voor een confronterende opstelling, omdat zij vrezen ‘mensen met rechts-populistische meningen buitenspel te zetten’. De

opiniepeilingen en verkiezingsuitslagen vormen daarnaast een aanmoediging om ruimschoots aandacht aan deze rechtse stromingen te besteden.¹² Incidenteel worden extreme uitspraken van rechtse partijleiders in de commentaren van dagbladen echter wel degelijk bekritiseerd. Meer structureel wordt vooral door columnisten gewaarschuwd 'voor het rechts-radical gedachtegoed'.¹³ De hoofdredacteur van de *NRC* onderkent het toenemend extremisme van een beweging als Forum voor Democratie. 'FvD is een bijzondere partij in Nederland en de radicalisering ervan is absoluut een thema dat we moeten volgen en blootleggen met onderzoekende journalistiek'. De hoofdredacteur van *Trouw* verwijst in hetzelfde *NRC*-artikel naar het redactiestatuut waarin deze krant zich als taak stelt de parlementaire democratie te verdedigen'.¹⁴

In Polen en Hongarije is nog steeds sprake van een parlementaire democratie, maar dat is geen beletsel de rechtsstaat stelselmatig aan te tasten, een einde te maken aan de onafhankelijke rechtspraak en de persvrijheid.

De ontwikkelingen in Oost-Europa zijn, zeker door de oorlog in Oekraïne, steeds minder een 'ver van mijn bed show'. In dat opzicht is het goed dat in de Nederlandse media een debat plaatsvindt over de vraag hoe de democratische rechtsstaat het doeltreffendst verdedigd kan worden, tegen aanvallen van buitenaf, tegen rechtse populistten, maar ook tegen onbehoorlijk bestuur, zoals bijvoorbeeld in de zg. Toeslagenaffaire naar voren is gekomen.¹⁵

Honderd jaar geleden begon de afbraak van de rechtsstaat in Italië met het vogelvrij verklaren van kritische burgers en de bescherming van fascistten door politie en justitie. Het handhaven van orde en rust leek, ook voor de meeste Nederlandse kranten, belangrijker te zijn dat het handhaven van de democratische rechten van alle burgers. De stemmen van kritische journalisten en kranten, die zich onverbloemd tegen het fascisme keerden, werden toen genegeerd.

Het is goed van deze feiten kennis te blijven nemen. De verschillen tussen de ontwikkelingen in de 21^e eeuw en die honderd jaar geleden zijn aantoonbaar aanwezig. De overeenkomsten zijn echter soms onthutsend.

Chronologie

Hieronder volgt een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen die in de voorgaande hoofdstukken aan de orde zijn geweest.

1883

29 juli Mussolini wordt geboren in Predappio

1914

28 juli Begin Eerste Wereldoorlog

1915

24 mei Italië neemt deel aan de Eerste Wereldoorlog

1917

24 oktober-12 november Slag bij Caporetto

1918

11 november Einde Eerste Wereldoorlog

1919

18 januari Opening Vredesconferentie Parijs

28 juni Verdrag van Versailles. Fiume wordt niet aan Italië toegekend

juli Massale stakingen in Italië

12 september Bezetting Fiume door D'Annunzio

16 november Algemene verkiezingen Italië

1920

10 januari Oprichting Volkenbond

augustus Demonstraties, stakingen en bedrijfsbezettingen vooral in Milaan en Turijn

19 september Overeenkomst tussen regering Giolitti, vakbonden en organisaties van werkgemers

12 november Verdrag van Rapallo. Fiume wordt een onafhankelijke vrijstaat

24 december Het leger bombardeert Fiume

30 december Einde bezetting van Fiume

1921

21 januari Congres van Livorno. Splitsing socialistische beweging Oprichting communistische partij PCI.

28 februari Kantoor *Avanti!* verwoest door fascistena

maart/april Veel vakbondshuizen door fascistena verwoest

- 15 mei Algemene verkiezingen. Fascisten gekozen als onderdeel van nationaal blok van Giolitti
- 2 augustus Overeenkomst tussen Mussolini, de socialistische partij en de vakbond CGL
- 26 september Moord op socialistisch parlamentslid Giuseppe di Vagno in Bari
- 9 november Oprichting fascistische partij Partito Nazionale Fascista. Mussolini gekozen tot leider
- 1922**
- mei Grote acties fascisten in Noord Italië
- 1 augustus Minister-president Luigi Facta vormt een nieuwe regering
- 2 augustus Staking tegen fascisme mislukt
- 1 oktober Splitsing socialistische partij. Afscheiding reformisten.
- 7 oktober Moord op Giuseppe Valenti in Fossombrone
- 24 oktober Congres Fascistische partij PNF in Napels
- 26-28 oktober Mars naar Rome
- 31 oktober Mussolini benoemd tot minister-president
- 17 november Regering krijgt vertrouwen van parlement
- 18 december Massale moordpartijen in Turijn door fascisten
- 1923**
- 25 januari Nieuwe ontslagregels voor ambtenaren in overheidsdienst
- 15 februari Grote Fascistische Raad spreekt zich uit tegen de vrijmetselarij
- 28 mei Aanwijzing Mussolini inzake ordening Italiaanse pers
- 15 juli Decreet perscontrole door prefecten
- 21 juli Nieuwe kieswet (de wet Acerbo) door parlement aanvaard
- 24 juli Verdrag van Lausanne inzake Dodecanese eilanden
- 23 augustus Moord op don Giovanni Minzoni in Argenta
- 27 augustus Generaal Tellini en andere leden grenscommissie bij Ioannina vermoord
- 29 augustus Ultimatum aan Griekse regering
- 31 augustus Korfoe gebombardeerd en bezet door Italiaans leger
- 1 september Circulaire hervorming overheidsadministratie
- 8 september Griekenland accepteert de beslissing van de Ambassadeursconferentie over het conflict
- 27 september Korfoe wordt door de Italianen ontruimd
- 30 september Rapport onderzoekscommissie moord Tellini
- oktober Primo de Rivera bezoekt Mussolini
- 1924**
- 27 januari Verdrag van Rome. Fiume toegewezen aan Italië
- 15 april Circulaire strafrechtelijke procedures ambtenaren
- 3 juni Nadere ontslagregels ambtenaren
- 10 juni Moord op Giacomo Matteotti
- 21 september Opening eerste autosnelweg, de autostrada dei Laghi tussen Milaan en Varese
- 1925**
- 3 januari Rede Mussolini in parlement. Dictatuur afgekondigd
- januari Oprichting antifascistisch tijdschrift *Non Mollare*
- 29/30 maart Congres over fascistische cultuur in Bologna
- 21 april Publicatie Manifest van fascistische intellectuelen
- 1 mei Publicatie Manifest anti-fascistische intellectuelen
- 1 mei Oprichting Opera Nazionale del Dopolavoro

- 26 juni Ingezonden brief Mussolini in *The Times*
 20 juli Aanslag op Giovanni Amendola nabij Montecatini Terme
 oktober Verbod tijdschrift *Non Mollare*
 5 november Arrestatie Capello en Zaniboni voor beramen moordaanslag op Mussolini
 november Verbod organisaties van vrijmetselaars
- 1926**
 6 januari Oprichting Accademia d'Italia
 3 april Oprichting fascistische jeugdorganisatie Balilla
 7 april Moordaanslag op Mussolini door Violet Gibson
 7 april Amendola overlijdt in Cannes aan de gevolgen van de moordaanslag in 1925
 11 september Moordaanslag op Mussolini door anarchist Gino Lucetti
 6 november Arrestatie communistisch parlementslid Antonio Gramsci
 november Alle resterende leden oppositie uit het parlement verwijderd
- 1927**
 1 januari Eerste editie van illegale *L'Unita*, het blad van de communistische partij
 1 februari Oprichting Italiaanse Gestapo, de Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell' Antifascismo
 21 april Carta del Lavoro (regeling corporatisme) wordt door de Grote Fascistische Raad goedgekeurd
 september Eerste Volta conferentie aan het Comomeer
- 1928**
 9 december De Grote Fascistische Raad wordt orgaan van de staat
- 1929**
 11 februari Verdrag van Lateranen
 24 maart Referendum corporatief parlement
 17 juni Opening eerste wereldcongres van IFLA in Rome
 augustus Antifascistische verzetsgroep Giustizia e Libertá opgericht in Parijs door Carlo Rosselli, Emilio Lussu en Francesco Nitti
- 1930**
 6 februari Italië sluit vriendschapsverdrag met Oostenrijk
- 1931**
 januari Smedley Butler affaire in de Verenigde Staten
 29 juni Encycliek 'Non abbiamo bisogno'
 28 augustus Decreet loyaliteitsverklaring voor professoren
 16 september Leider Libisch verzet Omar Mukhtar geëxecuteerd
 11-18 oktober Conferentie over nucleaire fysica in Rome
- 1932**
 30 juni Stichting van Littoria, de eerste stad in de drooggelegde Pontijnse moerassen
 14 november Opening Volta conferentie over Europa
- 1933**
 31 januari Hitler komt in Duitsland aan de macht

- 1934**
 13 juni Eerste ontmoeting Mussolini met Hitler in Stra
 25 juli Moord op Oostenrijkse kanselier Dolfuss
 20 november Hoorzitting McCormack-Dickstein commissie over complot in Amerika
- 1935**
 7 januari Verdrag tussen Mussolini en Laval over Ethiopië
 15 februari Conclusies McCormack-Dickstein commissie over complot
 3 oktober Italiaans leger valt Ethiopië binnen
- 1936**
 7 mei Annexatie Ethiopië
 november Interventie Italiaanse leger in Spaanse burgeroorlog
- 1937**
 27 april Gramsci overlijdt in Rome
 9 juni Carlo en Nello Rosselli in Frankrijk vermoord
 25 september Ontmoeting Mussolini en Hitler in Duitsland
 11 december Italië treedt uit de Volkenbond
- 1938**
 3-8 mei Derde ontmoeting Mussolini en Hitler in Rome
 14 juli Publicatie *Manifesto sulla razza*
 28 juli Paus Pius XI spreekt zich uit tegen *Manifesto sulla razza*.
 28-29 september Conferentie in München met Mussolini, Hitler, Chamberlain en Daladier
 17 november Publicatie *Leggi per la difesa della razza*
- 1939**
 7 april Italiaans leger valt Albanië binnen
- 1940**
 18 maart Ontmoeting Hitler en Mussolini op de Brennerpas
 10 juni Deelname Italië aan Tweede Wereldoorlog

Noten

Inleiding

- 1 Gaetano Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy* (New York 1973) 220, 396; Donald Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism* (Londen 2007) 130; Salvatore Lupo, *Le Fascisme Italien. La politique dans un regime totalitaire* (Parijs 2000). Vertaling van Salvatore Lupo, *Il Fascismo* (Rome 2000) 151; Mimmo Franzinelli, *Il Filosofo in Camica Nera. Giovanni Gentile e gli intellettuali di Mussolini* (Milaan 2021) 30.
- 2 Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 15, 115, 117, 137-139.
- 3 Emilio Gentile, *E fu subito regime. Il fascismo e la marcia su Roma* (Milaan 2012) 72-73.
- 4 Luigi Barzini, *The Italians* (Londen 1968) 155; Adrian Lyttelton, *The Seizure of Power. Fascism in Italy 1919-1929* (Londen 1973) 260; Lupo, *Le Fascisme Italien*, 448; Hans Woller, *Mussolini. De eerste fascist* (Amsterdam 2021). Vertaling van *Mussolini. Der erste Fascist* (München 2019) 82, 109.
- 5 Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
- 6 Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland, 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 109-126.
- 7 Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939*, 109.
- 8 Jeroen Koch, *Abraham Kuypers. Een biografie* (Amsterdam 2006) 129-132, 198, 428; Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 59-62; Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel Een. Fascisme en Parlementaire Democratie 1925-1933* (Amsterdam 1998) 290-294.
- 9 L.C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage 1948) 118-119, 131-136; *De Nederlander* (15 juni 1932).
- 10 Nic. Schrama, *Dagblad De Tijd 1984-1974* (Nijmegen 1996) 172-175.
- 11 Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland*, 175.
- 12 Idem, 142, 195-220, aldaar 211.
- 13 Gerard Mulder, Hugo Arlman en Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht. Opkomst en ondergang van een krantenbedrijf* (Amsterdam 1980) 23-51, aldaar 40.
- 14 A.A. de Jonge, *Het Communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* ('s-Gravenhage 1972) 18-46; Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Groningen 2001) 266-276, 303-308.
- 15 Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 132, 218, 312, 448-449.
- 16 Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009) 224-225.
- 17 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000*, 132; Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 224.
- 18 A.A. de Jonge, *Crisis en Critiek der Democratie* (Utrecht 1982); Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2004); Michael Riemens, *De Passie voor Vrede* (Amsterdam 2005); Paul Moeyes, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014).

1 Mussolini en de opkomst van het fascisme

- 1 Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, 132.
- 2 *De Tijd* (4 november 1918, 25 september 1919); *De Maasbode* (27 augustus 1919, 8 september 1919, 11 september 1919).
- 3 Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 42-43.
- 4 *De Tijd* (28 april 1919).
- 5 *Algemeen Handelsblad* (5 juni 1920).
- 6 Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, 120-126; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 29-30.

- 7 *De Tribune* (16 september 1919).
- 8 *Dagblad voor Noord-Brabant* (20 september 1919).
- 9 Roger Eatwell, *Fascism. A History* (Londen 1995) 35.
- 10 *De Telegraaf* (20 december 1919); *De Courant* (27 december 1919); *Het Centrum* (15 januari 1920); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (27 april 1920); *Algemeen Handelsblad* (19 augustus 1920); *Het Volk* (30 december 1920); *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* (30 december 1920); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 januari 1920, 30 september 1920, 31 december 1920).
- 11 Bij het verdrag van Rapallo (1922) kreeg Fiume een onafhankelijke status.
- 12 *Algemeen Handelsblad* (7 mei 1919, 1 oktober 1919, 26 november 1919; 30 november 1919); *De Nieuwe Courant* (9 september 1919); *De Nederlander* (27 september 1919).
- 13 *De Tijd* (4 juni 1919, 21 juli 1919, 6 december 1919); *De Telegraaf* (17 juni 1919).
- 14 *Haagsche Courant* (9 september 1920).
- 15 *De Telegraaf* (10 maart 1920, 1 oktober 1920); *Algemeen Handelsblad* (6 mei 1920, 23 oktober 1920); *Voorwaarts* (8 september 1920); *Het Centrum* (8 september 1920, 5 oktober 1920); *De Tijd* (6 september 1920).
- 16 *De Volkskrant* (29 september 1920).
- 17 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (3 september 1920, 4 september 1920, 22 september 1920, 1 oktober 1920, 11 oktober 1920).
- 18 Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, 273.
- 19 Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 83-89; Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano* (Turijn 1976) 109.
- 20 *Het Vaderland* (20 juli 1922).
- 21 *Algemeen Handelsblad* (23 oktober 1920, 27 oktober 1920)
- 22 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (21 oktober 1922).
- 23 *De Telegraaf* (9 april 1921).
- 24 *De Tijd* (11 juni 1921).
- 25 *De Tijd* (10 maart 1922); *De Standaard* (11 maart 1922).
- 26 *De Telegraaf* (28 juli 1921, 5 oktober 1921).
- 27 Paul Corner, *Fascism in Ferrara 1915-1925* (Oxford 1975) 123-127; Eatwell, *Fascism*, 39-43; Michael Mann, *Fascists* (Cambridge 2004) 123, 355; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 78.
- 28 Mann, *Fascists*, 130.
- 29 *Het Volk* (12 februari 1921, 25 juli 1921, 28 september 1921, 14 november 1921); *Het Volk*, (bijzondere verslaggever, 2 november 1922).
- 30 *Het Volk* (25 juli 1921). Soortgelijke cijfers over fascistisch geweld worden gegeven door Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 94-98, 102-103; In de jaren 1920/1921 zouden volgens Salvemini ongeveer 300 fascist en 3000 tegenstanders van het fascisme bij gevechten zijn gedood. In: Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, 314.
- 31 *De Tijd* (11 juni 1921).
- 32 *De Tijd* (9 augustus 1921).
- 33 *De Tribune* (8 augustus 1921). Het is opmerkelijk dat deze krant al in 1921 spreekt over een socialistisch-fascistisch eenheidsfront. De zogenaamde theorie van het sociaalfascisme wordt pas op 1928 op het 6^e Congres van de Communistische Internationale als officiële leerstelling aanvaard. Vier jaar eerder had Stalin zich al in deze zin over de sociaaldemocratie uitgelaten: 'Social-democracy objectively represents the moderate wing of fascism...', in: Jozef Stalin, *Works. Vol. 6 Januari-November, 1924. Concerning the International Situation*, 293-314.
- 34 *Algemeen Handelsblad* (18 augustus 1921); *Voorwaarts* (20 augustus 1921).
- 35 *Het Vaderland* (9 november 1921).
- 36 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (13 december 1921).
- 37 *De Tijd* (19 november 1921).
- 38 *Voorwaarts* (30 augustus 1922).
- 39 Salvemini, *The Origins of Fascism*, 310-315; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 115-116; Gentile, *E fu subito regime*, 48-49.
- 40 Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 102; Salvemini, *The Origins of Fascism*, 338; Jaap van Osta, *Een geschiedenis van het moderne Italië* (Amsterdam 2009) 177, 189.
- 41 *De Standaard* (26 oktober 1922).
- 42 *Voorwaarts* (17 februari 1922, 31 maart 1922, 28 juli 1922, 30 augustus 1922); *De Tribune* (25 juli 1922, 29 augustus 1922).
- 43 *Het Volk* (20 juli 1922).

2 Vóór en na de Mars naar Rome

- 1 *De Telegraaf* (21 februari 1922); *Het Vaderland* (28 juli 1922); *Het Volk* (16 augustus 1922).
- 2 *De Telegraaf* (3 juni 1922).
- 3 *Het Vaderland* (28 augustus 1922).
- 4 *Voorwaarts* (27 oktober 1922).
- 5 Ibidem.
- 6 *De Tijd* (25 oktober 1922); *Voorwaarts* (25 oktober 1922, 27 oktober 1922); *De Tribune* (26 oktober 1922); *De Courant* (26 oktober 1922).
- 7 Salvemini, *The Origins of Fascism*, 374-386; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 115-119; Gentile, *E fu subito regime*, 189-192; *Het Vaderland* (30 oktober 1922).
- 8 *De Maasbode* (31 oktober 1922).
- 9 *Het Vaderland* (1 november 1922).
- 10 *De Standaard* (1 november 1922); *De Standaard*, (driestar hoofdartikel, 8 november 1922).
- 11 *De Standaard* (17 november 1922).
- 12 *De Telegraaf* (hoofdartikel, 3 november 1922).
- 13 *De Telegraaf* (10 november 1922).
- 14 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 november 1922).
- 15 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofred. com., 3 november 1922).
- 16 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 9 november 1922).
- 17 *De Tijd* (red. buitenland, 31 oktober 1922).
- 18 *De Tijd* (corr., 3 november 1922).
- 19 *De Tijd* (26 oktober 1922, 10 januari 1923); *De Tijd* (redacteur J.B. van Dijk, 12 januari 1923).
- 20 *De Nederlander* (red. buitenland, 31 oktober 1922).
- 21 *De Nederlander* (red. buitenland 31 oktober 1922, 1 november 1922).
- 22 *De Telegraaf* (2 november 1922); *Het Volk* (3 november 1922); *Het Vaderland* (3 november 1922).
- 23 *Het Volk* (31 oktober 1922).
- 24 *Het Volk* (2 november 1922). Bij de kritiek van *Het Volk* over het optreden van de communisten in 1919 moet worden opgemerkt, dat er in 1919 nog steeds sprake was van één socialistische partij in Italië. Pas tijdens het Congres in Livorno op 21 januari 1921 kwam een splitsing tot stand en werd de Italiaanse Communistische Partij opgericht. Zie bijvoorbeeld Giorgio Amendola, *Storia del Partito Comunista Italiano 1921-1943* (Rome 1978) 3-22.
- 25 *De Tribune* (8 augustus 1921).
- 26 *De Tribune* (1 november 1922).
- 27 Hans Geleijnse, 'Wie ogen heeft om te zien'. *De Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933)* (Oosterwijk 2018) 83, 127, 131.
- 28 John P. Diggins, *Mussolini and Fascism. The View from America* (Princeton 1972) 30-32.
- 29 Martin Kovář, 'The Reflection of Italian Fascism in British Conservative Press and in Conservative Political Circles. The Study of Perception of Political Extremism on the British Isles in the 1920s and at the Beginning of the 1930s', in: *Prague Papers on History of International Relations*, Prague-Vienna 2006 5(16) 229-244; *The Times* (28 oktober 1922, 30 oktober 1922); *The Daily Telegraph* (30 december 1922); *The Morning Post* (30 oktober 1922).
- 30 *The Times* (editorial, 12 augustus 1922).
- 31 Pierre Milza, *Le Fascisme Italien et la Presse Française 1920-1940* (Brussel 1987) 74.
- 32 Charles Keserich, 'The British Labour Press and Italian Fascism 1922-1925', in: *Journal of Contemporary History* 10 (4) (oktober 1975) 579-590.
- 33 Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano*, 108; Amendola, *Storia del Partito Comunista Italiano*, 65-69; Ceplair, *Under the Shadow of War*, 35.

3 Afbraak van de Rechtsstaat

- 1 Gentile, *E fu subito regime*, 256.
- 2 *Het Volk* (23 december 1922); *De Standaard* (23 december 1922); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (24 december 1922); *Het Vaderland* (24 december 1922); *De Tribune* (27 december 1922).
- 3 *De Volkskrant* (16 december 1922, 27 december 1922); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 december 1922, 24 december 1922).
- 4 *De Tribune* (27 december 1922).
- 5 *Het Volk* (3 november 1922).
- 6 Claudio Schwarzenberg, *Diritti e giustizia nell' Italia fascista* (Milaan 1977) 12-15; Guido Neppi Modona, 'Diritto e giustizia penale nel periode fascista', in: Luigi Lacché, et al., ed., *Penale Giustizia. Potere, Metodi, Ricerche, Storiografia. Per ricordare Mario Sbriccoli* (Macerata 2007) 341-378; Lutz Klinkhammer, 'Was there a fascist revolu-

- tion? The function of penal law in fascist Italy and Nazi Germany', in: *Journal of Modern Italian Studies* Vol. 15 (3) (2010) 390-409.
- 7 *De Nederlander* (28 maart 1923); *De Courant Het Nieuws van de Dag* (28 maart 1923); *De Standaard* (31 maart 1923).
  - 8 Schwarzenberg, *Diritti e giustizia nell'Italia fascista*, 162-166; Paolo Ungari, *Alfredo Rocco e l'Ideologia Giuridica del Fascismo* (Brescia 1963) 56-57.
  - 9 *Het Vaderland* (26 juni 1925).
  - 10 *De Courant* (26 juni 1925).
  - 11 *De Maasbode* (3 juli 1930).
  - 12 *De Tijd* (20 juni 1923).
  - 13 Ibidem.
  - 14 *De Nederlander* (18 juli 1924).
  - 15 *Het Vaderland* (2 november 1922); *Het Volk* (3 november 1922).
  - 16 Schwarzenberg, *Diritti e giustizia nell'Italia fascista*, 20-21.
  - 17 *De Telegraaf*, 17 juli 1923.
  - 18 Guido Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy* (Toronto 2007) 18, 28-32.
  - 19 Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, 19.
  - 20 *Het Volk* (25 augustus 1923); *Algemeen Handelsblad* (25 augustus 1923).
  - 21 *De Tijd* (12 juli 1923); *De Standaard* (18 juli 1923).
  - 22 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (19 juli 1923).
  - 23 Schwarzenberg, *Diritti e giustizia nell'Italia fascista*, 18-20.
  - 24 *Het Volk* (1 augustus 1924).
  - 25 *La Stampa* (9 juli 1924).
  - 26 G. Puchinger, *Colijn en het Einde van de Coalitie. II. De Geschiedenis van de kabinetformaties 1925-1929* (Kampen, 1980) 351.
  - 27 *Het Volk* (1 augustus 1925).
  - 28 *The Times* (23 juni 1925, correspondent, 'Plight of the Press in Italy', 23 juni 1925, redactioneel commentaar, 'The Fascist State').
  - 29 *The Times* (Letter to the Editor, 26 juni 1925); *De Telegraaf* (26 juni 1925); *De Maasbode* (27 juni 1925); *Algemeen Handelsblad* (27 juni 1925); *Het Volk* (27 juni 1925).
  - 30 *Algemeen Handelsblad* (27 juni 1925).
  - 31 *The Times* (26 juni 1925, redactioneel commentaar 'Signor Mussolini's Apologia').
  - 32 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (14 mei 1925).
  - 33 *De Banier* (19 november 1925).
  - 34 *De Standaard* (7 november 1925); *Algemeen Handelsblad* (19 november 1925).
  - 35 *De Telegraaf* (24 maart 1925; 8 november 1925).
  - 36 *Voorwaarts* (8 april 1926).
  - 37 *Algemeen Handelsblad* (8 april 1926).
  - 38 *Algemeen Handelsblad* (8 april 1926); *Het Vaderland* (8 april 1926); *Rotterdamse Nieuwsblad* (12 april 1926); *De Volkskrant* (12 april 1926, 24 april 1926); *De Tijd* (12 april 1926).
  - 39 *De Volkskrant* (26 maart 2021).
  - 40 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (29 oktober 1926).
  - 41 *Nieuwsblad van het Zuiden* (8 oktober 1932).
  - 42 Frank van Vree, 'In het land van Mussolini'. De Nederlandse pers en Fascistisch Italië', *Incontri* (NS) 6 (Amsterdam 1991) 9-11.
  - 43 *De Telegraaf* maakte regelmatig gebruik van de berichten en commentaren in de Londense *Times*. Verwezen kan ook worden naar een reeks kritische artikelen van *Telegraaf*-redacteur Sauerwein op 29 maart 1926, 15 april 1926, 16 april 1926 en 17 april 1926. Een ander voorbeeld is het bericht in *Het Volk* over het proces tegen de verdachten van de moord op Don Minzoni op 6 augustus 1925. Dat bericht is afkomstig van de 'Italiaansche correspondent'; *De Nieuwe Rotterdamse Courant* publiceerde een artikel van Francesco Nitti, oud-minister- president van Italië, over politieke gevangenen van het fascisme (1 september 1929).
  - 44 *L'Humanité* berichtte regelmatig en uitvoerig over de processen tegen communistische leden van het Italiaanse parlement.
  - 45 *De Tribune* (16 december 1926, 22 oktober 1927, 5 juni 1928, 8 juni 1928, 15 juni 1928, 23 augustus 1928, 3 juli 1931).
  - 46 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (16 mei 1931).
  - 47 *Het Volk* (23 mei 1931).
  - 48 Student League for Industrial Democracy, *Italian Intellectuals under Fascism. Facts and Documents* (New York 1934); *Corriere della Sera* (29 Januari 1929); *Current History Magazine* (Januari 1931) 538.

- 49 *Algemeen Handelsblad* (20 augustus 1929); *De Vrije Socialist* (14 september 1929).
 50 Europese Commissie, *De situatie op het gebied van de rechtsstaat in de Europese Unie* (Brussel 20 juli 2021).

4 De belangen van het Vaticaan

- 1 *De Maasbode* (12 november 1922).
 2 *De Volkskrant* (15 november 1922); *Het Centrum* (22 november 1922).
 3 Richard J. Wolff, 'Italy: Catholics, The Clergy, and the Church', in: Richard J. Woff en Jörg K. Hoensch, *Catholics, the State, and the European Right* (New York 1987) 140-146; John Pollard, 'Clerical Fascism: Context, Overview and Conclusion', in: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8 (2) (2007) 433-466.
 4 Lupo, *Le Fascisme Italien*, 137.
 5 *De Tijd* (correspondent, 16 juli 1923).
 6 *Algemeen Handelsblad* (24 juli 1923).
 7 *De Tijd* (J.B. van Dijk, 26 september 1924).
 8 *De Tijd* (J.B. van Dijk, 23 september 1924, 24 september 1924, 25 september 1924, 26 september 1924).
 9 *De Tijd* (F.H. Meester, 24 oktober 1924, 27 oktober 1924).
 10 *De Tijd* (8 februari 1929); *De Tijd*, (dr. J.W. Schneider, lid van de Eerste Kamer, 12 februari 1929); *De Maasbode* (11 februari 1929, 25 februari 1929); *De Volkskrant* (26 februari 1929).
 11 *De Limburger* (14 februari 1929).
 12 *De Tijd* (27 februari 1929).
 13 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 februari 1929); *De Standaard* (9 februari 1929).
 14 *De Nederlander* (9 februari 1929).
 15 *Voorwaarts* (21 februari 1929).
 16 *De Nederlander* (12 februari 1930).
 17 *Het Vaderland* (26 juni 1929).
 18 *De Tribune* (2 maart 1929).
 19 *Algemeen Handelsblad* (5 april 1928); *Het Vaderland* (7 april 1928).
 20 *De Nederlander* (13 februari 1930).
 21 *De Tijd* (3 juni 1931).
 22 *De Tijd* (9 september 1927, 2 november 1928, 30 september 1933, 2 december 1933); *De Telegraaf* (1 mei 1930); *Algemeen Handelsblad* (3 juni 1930); *De Limburger* (26 juli 1933).
 23 *De Telegraaf* (5 juli 1931); *De Tribune* (8 juli 1931).
 24 *De Tijd* (9 juli 1931).
 25 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (4 augustus 1931).
 26 *De Standaard* (18 september 1931).
 27 *Het Volk* ('Oproerige krabbels. Tusschen alleenheerschappijen', 7 juli 1931).
 28 *De Tribune* (11 juli 1931).
 29 *Haagsche Courant* (30 juli 1938); *Algemeen Handelsblad* (30 juli 1938); *Bredasche Courant* (30 juli 1938); *Het Vaderland* (30 juli 1938); Carlo Brusco, *La grande vergogna. L'Italia delle leggi razziali* (Turijn 2019) 92-96. Paus Pius I was vastbesloten zich tegen het antisemitisme uit te spreken. De encycliciek 'Humani generis unitas' had op 11 februari 1939 gepubliceerd moeten worden. De paus heeft deze encycliciek niet meer kunnen ondertekenen, hij stierf op 10 februari 1939. Zijn opvolger zag er van af deze encycliciek te publiceren.
 30 *Algemeen Handelsblad* (15 augustus 1938).
 31 *Het Volk* (1 augustus 1938).

5 De Korfoe crisis

- 1 *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11 oktober 1922.
 2 James Barros, *The Corfu Incident of 1923. Mussolini and the League of Nations* (Princeton 1965) 68.
 3 Barros, *The Corfu Incident of 1923*, 68-70.
 4 Aristotle Kallis, *Fascist Ideology: Territory and Expansion in Italy and Germany, 1922-1945* (Londen 2000) 67-68, 110.
 5 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (7 september 1923).
 6 De ambassadeursconferentie was een organisatie van de Entente, de overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog, en bestond uit de ambassadeurs van Groot-Brittannië, Italië en Japan in Frankrijk en de Franse minister van buitenlandse zaken, op dat moment Raymond Poincaré. De conferentie was ingesteld om toe te zien op de uitvoering van het verdrag van Versailles en om diverse territoriale disputen te regelen.

- 7 Barros, *The Corfu Incident of 1923*, 22-26; Andrea Giannasi, *Dall'Eccidio Tellini all'Invasione di Corfu. Mussolini e l'Italia Fascista. Agosto-Settembre 1923* (Lucca 2020) 79-82.
- 8 Voorwaarts (1 september 1923).
- 9 *Manchester Guardian* (30 augustus 1923); *The Times* (30 augustus 1923); *Het Vaderland* (2 september 1923); Giannasi, *Dall'Eccidio Tellini all' Invasione di Corfu*, 129-130.
- 10 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (1 september 1923).
- 11 *De Maasbode* (2 september 1923); *Algemeen Handelsblad* (4 september 1923).
- 12 *Het Volk* (7 september 1923).
- 13 Octaaf van Nispen tot Sevenaer, *Is het lidmaatschap van den Volkenbond een gevaar voor de kleinerere mogendheden?* (De Haag 1938) 37; G.J. de Voogd, *De Volkenbond. Wat hij wilde. Waarin hij faalde* (Utrecht 1939) 12; Donald S. Birn, *The League of Nations Union 1918-1945* (Oxford 1981) 47-48; F.S. Northedge, *The League of Nations. Its life and times 1920-1946* (Leicester 1986) 108.
- 14 *Algemeen Handelsblad* (27 september 1923).
- 15 *Het Vaderland* (6 oktober 1923).
- 16 *De Telegraaf* (24 september 1923).
- 17 Barros, *The Corfu Incident of 1923*, 32; Giannasi, *Dall'Eccidio Tellini all' Invasione di Corfu*, 87-89.
- 18 Barros, *The Corfu Incident of 1923*, 30.
- 19 Birn, *The League of Nations Union*, 47-48; Northedge, *The League of Nations*, 108.
- 20 *Het Volk* (10 september 1923, 18 september 1923, 21 september 1923).
- 21 Kallis, *Fascist Ideology*, 110; Carlo Sforza, *Contemporary Italy. Its intellectual and moral origins* (Londen 1946) 288-289; Woller, *Mussolini*, 125.
- 22 *De Tribune* (27 september 1923).
- 23 *La Nazione* (1 september 1923).
- 24 *De Standaard* (31 augustus 1923, 3 september 1923).
- 25 *De Nederlander* (15 september 1923).
- 26 *De Nederlander* (18 juli 1924).
- 27 *De Standaard* (hoofdartikel 'Mussolini's machtspolitiek', 10 januari 1927).

6 Het uitschakelen van de oppositie

- 1 *De Telegraaf* (14 juni 1924).
- 2 *De Tijd* (16 juni 1924).
- 3 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (20 juni 1924); *Het Vaderland* (20 juni 1924, 22 juni 1924); *De Telegraaf* (22 juni 1924).
- 4 Carlo Silvestri, *Matteotti, Mussolini e il Drame Italiano* (Rome 1947) 8-69; Benito Mussolini, *Opera Omnia di Benito Mussolini XXI. Dal Delitto Matteotti all'Attentato Zaniboni, 14 Giugno 1924-4 Novembre 1925* (Florence 1956) 237; Salvemini, *The Origins of Fascism*, 387-405; Lyttelton, *The Seizure of Power*, 237-243; Ceplair, *Under the Shadow of War*, 47; Eatwell, *Fascism*, 51; Lupo, *Le Fascisme Italien*, 208, 224; Stefano Caretti, *Il Delitto Matteotti. Storia e Memoria* (Martina Franca, 2004) 108.
- 5 *Het Volk* (4 december 1923).
- 6 *Het Volk* (18 juni 1924).
- 7 *Het Volk* (10 juli 1924); *Voorwaarts* (10 juli 1924).
- 8 *De Nederlander* (18 juli 1924).
- 9 *De Tijd* (28 juni 1924).
- 10 *De Standaard* (driestar hoofdartikel, 18 juli 1924).
- 11 *De Telegraaf* (14 juni 1924, 18 juni 1924, 20 juni 1924).
- 12 *De Standaard* (driestar hoofdartikel, 18 juli 1924).
- 13 *Het Volk* (28 september 1921); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (29 september 1921); *De Telegraaf* (28 september 1921); *De Courant* (29 september 1921).
- 14 *L'Humanité* (4 november 1922) in: Milza, *Le Fascisme Italien et la Presse Française*, 70; *De Maasbode* (6 oktober 1922); *Voorwaarts* (6 oktober 1922); Robert Paris, *Histoire du fascisme en Italie* (Parijs 1962) 345. Na gevechten in Fossombrone op 5 oktober 1922 waarbij veel slachtoffers waren gevallen probeerde een grote groep fascistische en communistische arbeider Giuseppe Valenti uit zijn huis te halen. Deze verdedigde zich maar werd uiteindelijk meegeleurd. Zijn oren en neus werden afgesneden. Hij werd achter een auto door het stadje gesleept tot hij dood was.
- 15 *De Maasbode* (28 augustus 1923).
- 16 *De Bredasche Courant* (27 augustus 1923).
- 17 Peter Neville, *Mussolini* (Londen/New York 2004), 62.
- 18 Salvemini, *The Origins of Fascism*, 396.

- 19 *De Maasbode* (16 december 1924).
- 20 *Het Volk* (6 augustus 1924).
- 21 Ibidem.
- 22 *De Maasbode* (28 augustus 1924, 10 december 1924); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (4 augustus 1925); *De Nederlander* (4 augustus 1925, 17 augustus 1925); *Haagsche Courant* (3 augustus 1925); *Het Volk* (6 augustus 1925); *De Volkskrant* (4 augustus 1925).
- 23 *De Telegraaf* (8 januari 1925).
- 24 *De Tribune* (31 januari 1925).
- 25 Amendola, *Storia del Partito Comunista Italiano*, 95.
- 26 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (31 mei 1927); *De Maasbode* (4 juni 1927); *Het Volk* (21 maart 1927).
- 27 *Algemeen Handelsblad* (14 maart 1927); *Het Centrum* (28 april 1928); *De Maasbode* (4 mei 1927, 19 oktober 1927); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 juni 1928); *De Tijd* (23 juni 1928); *Leeuwarder Courant* (23 juni 1928).
- 28 *De Tribune* (5 juni 1928).
- 29 *De Tribune* (15 juni 1928).
- 30 Giuseppe Fiori, *Antonio Gramsci. Life of a Revolutionary* (New York 1970); David Forgas, red., *The Antonio Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935* (New York 2000); Steven Jones, *Antonio Gramsci* (Londen 2006).
- 31 *De Tribune* (16 december 1926, 4 oktober 1927, 6 juni 1928, 8 juni 1928, 15 juni 1928, 26 oktober 1934); *Het Volksdagblad* (30 april 1937, 4 mei 1937, 31 december 1937).
- 32 *De Tijd* (20 februari 1923).
- 33 *Het Vaderland* (27 september 1925); *De Standaard* (7 oktober 1925); *Het Centrum* (9 oktober 1925); *De Tribune* (9 oktober 1925).
- 34 *Algemeen Handelsblad* (3 september 1923, 23 april 1925); *Limburger Koerier* (26 september 1923); *Het Vaderland* (23 april 1925); *Het Volk* (22 juli 1925); *De Tijd* (7 oktober 1925, 20 november 1925); *Overrijsselsch Dagblad* (8 oktober 1925); *De Tribune* (9 oktober 1925).
- 35 *De Limburger* (21 mei 1930).
- 36 *Nieuwe Tilburgsche Courant* (23 november 1935); *Het Vaderland* (8 november 1938); *Haagsche Courant* (18 november 1938).
- 37 *De Tijd* (5 januari 1925); *De Tribune* (5 januari 1925); Benito Mussolini, *Opera Omnia di Benito Mussolini XXI*, 235-237.
- 38 *Het Volk* (5 januari 1925).
- 39 *Het Vaderland* (7 januari 1925).
- 40 *De Tijd* (6 januari 1925).
- 41 *De Telegraaf* (6 januari 1925).
- 42 *De Maasbode* (5 januari 1925).
- 43 *Het Vaderland* (6 januari 1925).
- 44 *Het Vaderland* (10 oktober 1925, 2 december 1925); *De Standaard* (11 november 1925); *De Tijd* (2 december 1925); *New York Times* (3 december 1925).
- 45 Lupo, *Le Fascisme Italien*, 360-364; Di Felice, *Breve Storia del Fascismo*, 55; van Osta, *Een geschiedenis van het modern Italië*, 230-232.
- 46 *Nieuwe Leidsche Courant* (25 maart 1929).
- 47 *De Standaard* (28 oktober 1925).
- 48 *De Telegraaf* (27 oktober 1932).
- 49 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (31 maart 1925).
- 50 *De Nederlander* (hoofdartikel, 26 november 1926).

7 De rol van de intellectuelen in Italië

- 1 Alistair Hamilton, *The Appeal of Fascism. A Study of Intellectuals and Fascism 1919-1945* (Londen 1971) 34; Lupo, *Le Fascisme Italien*, 104-105; Mann, *Fascists*, 102; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 100.
- 2 Eatwell, *Fascism*, 49; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 130.
- 3 Emilio R. Papa, *Storia di due manifesti. Il fascismo e la cultura italiana* (Milaan 1958) 50.
- 4 Papa, *Storia di due manifesti*, 70. Gedoeld wordt op een citaat van Karl Marx in zijn 'Stellingen over Feuerbach': 'Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert; es kommt aber darauf an, sie zu verändern', in: Karl Marx en Friedrich Engels, *Die Deutsche Ideologie* (Berlijn 2019).
- 5 Papa, *Storia di due manifesti*, 47.
- 6 Papa, *Storia di due manifesti*, 59-68; *Il Mondo* (21 april 1925).
- 7 Robin te Slaa, *Wat is Fascisme? Oorsprong en ideologie* (Amsterdam 2017) 170; Willem Huberts, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017) 30.

- 8 Franzinelli, *Il Filosofo in Camica Nera*, 103.
- 9 Ibidem.
- 10 Hamilton, *The Appeal of Fascism*, 61. Verwijzend naar: Papa, *Storia di due manifesti*.
- 11 Claes G. Ryn, *Foreword*, xi-xiv, van Benedetto Croce, *History as the Story of Liberty* (Londen 2009). Vertaling van Benedetto Croce, *La Storia come pensiero e come azione* (Bari 1938); Hamilton, *The Appeal of Fascism*, 42-43.
- 12 Papa, *Storia di due manifesti*, 132.
- 13 *Il Mondo* (3 mei 1925).
- 14 *Tilburgsche Courant* (6 mei 1925); *De Zuid Willemsvaart* (6 mei 1925).
- 15 *Sumatra Post* (19 mei 1925).
- 16 *The Times* (2 mei 1925).
- 17 *De Volkskrant* (7 januari 1977, 11 januari 1977); *Het Parool* (8 januari 1977); *Trouw* (11 januari 1977); *NRC Handelsblad* (11 januari 1977); *Algemeen Dagblad* (13 januari 1977).
- 18 *Trouw* (2 mei 1977).
- 19 *De Telegraaf* (19 januari 1977).
- 20 *Algemeen Dagblad* (2 maart 1977); *Nederlands Dagblad* (4 maart 1977). Vanuit Nederland ontstond een brede steunbeweging voor deze Tsjechische oppositie. De Nederlandse schrijversvereniging PEN protesteerde bij de Tsjechische autoriteiten tegen de arrestaties van Tsjechische schrijvers. Namens de katholieke vredesbeweging Pax Christi richtte kardinaal Alfrink zich tot president Husak. Minister van buitenlandse zaken Van der Stoep zette zich in voor de vrijlating van de gearresteerde oppositieleden. In een steuncomité namen de politici Andriessen, Kruisinga, Terlouw en Van Thijn zitting. Alle Kamerfracties steunden de dissidenten, met uitzondering van de CPN.
- 21 *Het Volk* (10 juli 1924, 21 januari 1925, 1 maart 1926, 3 mei 1926, 5 mei 1926, 9 mei 1927, 15 juni 1927, 27 december 1927, 1 december 1930, 23 december 1930, 2 februari 1931, 7 april 1931, 26 maart 1932, 14 mei 1932, 29 augustus 1932, 5 oktober 1932).
- 22 *Algemeen Handelsblad* (artikel G. Nypels, 2 mei 1925).
- 23 *The Times* (2 mei 1925).
- 24 *De Telegraaf* (2 mei 1925).
- 25 *De Telegraaf* (2 mei 1925, 11 mei 1925); *Het Volk* (2 mei 1925); *Tilburgsche Courant* (6 mei 1925); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (30 mei 1925); *Sumatra Post* (23 juni 1925).
- 26 Ryn, *Foreword*, xi-xiv van Croce, *History as the story of liberty*.
- 27 Hamilton, *The appeal of Fascism*, 64; Tien hoogleraren weigerden de verklaring te ondertekenen, de andere 1215 hoogleraren deden dat wel. De massale ondertekening van deze verklaring behoeft echter niet noodzakelijkerwijs te wijzen op een algemene steun aan het fascistische regime. Croce had zijn jongere collega's aangeraden de verklaring te tekenen. 'Hij beweerde met stelligheid dat ze binnen het universitaire systeem nuttiger werk konden doen dan daarbuiten': Alexander Stille, 'De generatie van Ginzburg. Toen en nu', in: *Nexus* 35 (2003) 100.
- 28 *De Courant. Het Nieuws van de Dag* (14 augustus 1929).
- 29 Carlo Brusco, *La grande vergogna. L'Italia delle leggi razziali*, 27-28.
- 30 Angelo d'Orsi, 'Il Fascismo, gli intellettuali e la politica della cultura', in: *Os Italianos e os Centros do Modernismo Latino-americano*. Lezing conferentie Museu de Arte Contemporanea, Universiteit van Sao Paolo op 9 april 2013.
- 31 *Rotterdamsch Nieuwsblad* (25 mei 1925).
- 32 Simona Giustibelli, *L'Europa nella riflessione del convegno della Fondazione Volta (Roma, 16-20 novembre 1932)* (Rome 1999) 185.
- 33 Tot de eerste dertig leden van de Academie behoorden de natuurkundige Enrico Fermi, de dichter Filippo Tommaso Marinetti, de componist Pietro Mascagni, de filosoof Francesco Orestano en de schrijver Luigi Pirandello. Uiteindelijk zou de Academie zestig leden krijgen, waaronder Gabrielle d'Annunzio, Giovanni Gentile, Luigi Federzoni en kardinaal Pietro Gasparri, die namens het Vaticaan de onderhandelingen voerde met het fascistisch regime die in 1929 zouden leiden tot het Verdrag van Lateranen.
- 34 Paola Cagiano De Azevedo en Elvira Gerardi, ed., *Reale Accademia d'Italia. Inventario dell'Archivio* (2005) 'Introduzione', xxvii-xxx; Alberto Perconte Licatense, *L'Accademia d'Italia, un vanto del fascismo* (2011) ongepubliceerde post op het Web; Marc Raboy, *Marconi: The Man who Networked the World* (Oxford 2016) 571-572.
- 35 Cagiano de Azevedo en Gerardi, *Reale Accademia d'Italia. Inventario dell'Archivio. Introduzione*, xli.
- 36 Aldo Gamba en Pierangelo Schiera, *Fascismo e scienza. Le celebrazioni voltiane e il Congresso internazionale dei Fisici del 1927* (Bologna 2005) 125-138; Giuliano Pancaldi, 'The Social Uses of Past Science: Celebrating Volta in Fascist Italy', in: Robert Zwilling, ed., *Natural Sciences and Human Thought* (Heidelberg 1995) 217-224; Michael Eckert, *Arnold Sommerfeld: Science, Life and Turbulent Times 1868-1951* (New York 2011) 301; J.L. Heilbron, *The Dilemmas of an Upright Man. Max Planck as Spokesman for German Science* (Berkeley, Los Angeles, Londen 1986) 100-114; Raboy, *Marconi, the Man who Networked the World*, 555-556.
- De conferentie werd bijgewoond door 61 geleerden, waaronder 12 Nobelprijswinnaars. Tot de deelnemers behoorden William Lawrence Bragg, Arthur Compton, Enrico Fermi, James Franck, Werner Heisenberg, Guglielmo Marconi, Robert Andrews Millikan, Wolfgang Pauli, Max Planck, Max von Laue, Ernest Rutherford en Arnold Sommerfeld.

Uit Nederland waren aanwezig Hendrik Kramers en de Nobelprijswinnaars Hendrik Lorentz en Pieter Zeeman. Grote afwezig was Albert Einstein. Over de redenen van zijn afwezigheid is niets bekend. Alhoewel het wetenschappelijk discours centraal stond op deze conferentie straalde het succes af op het fascistische regime, dat deze conferentie had georganiseerd. De congresgangers verbleven een nacht in Rome waar zij door Mussolini werden ontvangen op het Capitool. Daarmee werd ook bevestigd dat bij de organisatie van deze conferentie naast culturele en wetenschappelijke motieven ook politieke motieven een rol speelden. Het ging het regime om nationale en internationale erkenning. Italië moest in het internationale wetenschappelijke discours weer een rol van betekenis spelen. Daarmee zou worden bevestigd dat het wetenschapsbeleid van het fascisme succesvol was. Max Planck heeft aanvankelijk geargeld of hij de uitnodiging zou accepteren. In een brief aan Wilhelm Wien schreef hij dat hij eerst wilde bekijken hoe vóór het congres de politieke wind zou waaien over het Comomeer. Uiteindelijk nam Planck gewoon deel en was hij kennelijk tevreden. Ook de ontvangst door Mussolini vond hij uit politiek oogpunt volstrekt onschuldig. Van Arnold Sommerfeld is bekend dat hij aanvankelijk niet van plan was de conferentie bij te wonen, omdat hij vreesde dat deze gebruikt zou worden voor propagandadoeleinden van het Mussolini regime. Op aandringen van Franck, Laue en Planck besloot hij uiteindelijk toch naar Como te komen.

37 *Algemeen Handelsblad* (10 september 1927, 12 september 1927, 14 september 1927); *De Maasbode* (10 september 1927); *Delftsche Courant* (12 september 1927); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (13 september 1927, 15 september 1927); *De Telegraaf* (14 september 1927, 27 september 1927); *Leeuwarder Nieuwsblad* (15 september 1927).

38 De tekst van de verklaring, die aan de hoogleraren werd voorgelegd, luidde: 'Giuro di essere fedele al Re, ai suoi Reali successori e al Regime Fascista, di osservare lealmente lo Statuto e le altre leggi dello Stato, di esercitare l'ufficio di insegnante e adempire tutti i doveri accademici col proposito di formare cittadini operosi, probi e devoti alla Patria e al Regime Fascista. Giuro che non appartengo né apparterrò ad associazioni o partiti, la cui attività non si concilia coi doveri del mio ufficio.' ('Ik zweer trouw te zijn aan de Koning, aan zijn koninklijke opvolgers en aan het fascistische regime, het statuut en de andere wetten van de staat trouw na te leven, het ambt van leraar uit te oefenen en alle andere academische plichten te vervullen met als doel hardwerkende en rechtschapen burgers te vormen, die toegewijd zijn aan het vaderland en aan het fascistische regime. Ik zweer dat ik niet deelneem en niet zal deelnemen aan organisaties, waarvan de activiteiten zich niet verdragen met de plichten die aan mijn functie verbonden zijn').

39 Franzinelli, *Il Filosofo in Camica Nera*, 112-119.

40 *Algemeen Handelsblad* (18 december 1931); *Het Volk* (21 december 1931).

41 *Algemeen Handelsblad* (25 december 1931).

42 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (28 december 1932, 29 december 1932).

43 *Corriere della Sera* (20 februari 2015).

8 Fascistische visie op Europa

1 Giustibelli, *L'Europa nella riflessione del convegno della Fondazione Volta*, 182.

2 René Leboutte, *Histoire économique et sociale de la construction européenne* (Brussel 2008) 33; Dietmut Majer en Wolfgang Höhne, *Europäische Einigungsbestrebungen vom Mittelalter bis zur Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft (EWG) 1957* (Karlsruhe 2014) 144; Op de jaarlijkse vergadering van de Volkenbond in September 1929 deed Aristide Briand, de Franse minister van buitenlandse zaken, het voorstel een federale Europese Unie van 27 staten te vormen om het economische en politieke beleid te coördineren.

3 Dina Gusejnova, *European Elites and ideas of Empire, 1917-1957* (Cambridge 2016) 206.

4 Giustibelli, *L'Europa nella riflessione del convegno Volta*, 183-202.

5 Giustibelli, *L'Europa nelle riflessioni del convegno Volta*, 210-213.

6 Reale Accademia d' Italia. Fondazione Alessandro Volta. *Atti dei Convegni. Convegno di Scienze Morali e Storiche 14-20 Novembre 1932-XI. Tema; L'Europa. Vol. I. Atti Preliminari - Processi Verbali* (Rome 1933) 20-22.

7 Giustibelli, *L'Europa nelle riflessioni del convegno Volta*, 208; Luisa Passerini, *Europe in Love. Love in Europe: Imagination and Politics in Britain Between the Wars* (Londen 1998) 71.

8 *De Standaard* (14 november 1932); Reale Accademia d' Italia, *Atti dei Convegni. Atti Preliminari*, 46.

9 Reale Accademia d' Italia, *Atti dei Convegni. Atti Preliminari*, 39.

10 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (17 november 1932).

11 *Algemeen Handelsblad* (25 november 1932).

12 *De Tijd* (26 november 1932).

13 *De Telegraaf* (29 november 1932).

14 Reale Accademia d' Italia, *Atti del Convegno I*, 589-603.

15 Idem, 98-103, 272-284.

16 Idem, 110.

17 Idem, 272-284.

18 Idem, 98-103.

- 19 Idem, 284-288.
- 20 Reale Accademia d'Italia, *Atti del Convegno I en II*.
- 21 Reale Accademia d'Italia Atti del Convegno I, 87, 688-689; Ceplair, *Under the Shadow of War*, 72; Monica Fioravanzo, 'Italian Fascism from a Transnational Perspective', in: Arnd Bauerkämpfer and Grzegorz Rossollinski-Liebe, *Fascism without Borders* (New York 2017) 247.
- 22 Giustibelli, *L'Europa nella riflessione del convegno della Fondazione Volta*, 219-222.
- 23 *De Telegraaf* (2 december 1932).
- 24 Christina Scott, *A Historian and His World: A Life of Christopher Dawson* (Londen 1992) 105; Patrick Allitt, *Catholic Converts, British and American Intellectuals Turn to Rome* (Ithaca 1997) 258-259; Passerini, *Europe in Love*, 71-73.
- 25 *De Telegraaf* (bijdrage prof. H. Brugmans, Rosenbergs visie op de toekomst, 1 juni 1933; 7 september 1933, 12 september 1933, 18 oktober 1933, 11 november 1933, 7 februari 1934, 21 september 1935).

9 Nederlandse propagandisten

- 1 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel* (Den Haag 1969) 225.
- 2 Diggins, *The view from America*, 71, 72.
- 3 *De Telegraaf* (21 januari 1927); *De Tribune* (25 januari 1927); Lyttleton, *The Seizure of Power*, 425; Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes. A History of the World 1914-1991* (New York 1996) 113; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 137.
- 4 Leo Joosten, *Katholieken en Fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum 1964) 126.
- 5 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940* (Amsterdam/ Brussel 1976) 462.
- 6 Wim Zaal, *De Nederlandse Fascisten* (Amsterdam 1973) 40, 42.
- 7 Joosten, *Katholieken en Fascisme*, 126-157; Zaal, *De Nederlandse Fascisten*, 40-47; Willem Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 88-90; Willem Huberts, *Soli deo. Wouter Lutkie (1887-1968). Biografie van een priester-fascist* (Amsterdam 2022).
- 8 *De Tijd* (23 februari 1929).
- 9 Wouter Lutkie, *Van Toorop naar Mussolini* (Oisterwijk 1928) 195-198.
- 10 *De Telegraaf* (6 oktober 1928).
- 11 *Dagblad voor Noord Brabant* (28 maart 1928).
- 12 *De Tijd* (8 augustus 1931).
- 13 *De Tijd* (14 april 1931, 4 juni 1931, 8 augustus 1931, 22 juni 1933).
- 14 *Nieuwe Tilburgsche Courant* (16 augustus 1933).
- 15 Joosten, *Katholieken en Fascisme*, 38, 126.
- 16 *Het Volk* (2 mei 1925).
- 17 *De Tijd* (12 januari 1937).
- 18 Van Vree, 'In het land van Mussolini', 2-26.
- 19 *De Tijd* (29 januari 1937).
- 20 Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland, 199-201*; Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1974*, 278.
- 21 Paul Luykx, 'Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte'. *Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960* (Hilversum 2007) 216; *Het Volk* (28 maart 1927).
- 22 *De Tijd* (10 december 1924).
- 23 *Het Volk* (17 augustus 1926); *La Tribuna* (7 augustus 1926).
- 24 *Het Vaderland* (13 oktober 1927).
- 25 Herman de Vries de Heekelingen, *Het fascisme en zijn resultaten* (Oisterwijk 1927).
- 26 *Centre International d' Etudes sur le Fascisme, Annuaire 1928* (Brussel 1928) Social Editions, 235; *Algemeen Handelsblad* (13 april 1929).
- 27 *De Tijd* (29 maart 1938).
- 28 *Algemeen Handelsblad* (2 augustus 1938).
- 29 *Utrechts Volksdagblad* (10 mei 1938); *Zaans Volksdagblad* (10 mei 1938).
- 30 *De Tijd* (8 november 1923).
- 31 *De Telegraaf* (23 november 1927); *Middelburgsche Courant* (1 december 1927); *Voorwaarts* (1 december 1927).
- 32 *Voorwaarts* (1 december 1927).
- 33 *De Telegraaf* (25 juni 1927).
- 34 Jo Otten, *Het Fascisme* (Amsterdam 1928) 300.
- 35 Idem, 313.
- 36 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (21 juni 1928); *Voorwaarts* (25 juni 1928); *De Tribune* (26 juni 1928); *Algemeen Handelsblad* (13 oktober 1928).

- 37 Luykx, *Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland*, 139-140. Luykx verwijst naar Etha Fles, *Tien jaren in Rome* (Zutphen 1929).
- 38 *Het Vaderland* (20 november 1929).
- 39 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 november 1929).
- 40 *De Telegraaf* (27 oktober 1935).
- 41 Alfred Haighton, *Roode Leugens over Italië of de Laster van Pietro Nenni* (Leiden 1931).
- 42 *Het Volk* (16 augustus 1932).
- 43 Margherita Sarfatti, *Benito Mussolini* (Voorhout 1928); *Algemeen Handelsblad* (26 oktober 1928).
- 44 *Algemeen Handelsblad* (8 november 1930). Bespreking van Lucy Mary Pierson-Franssen (Ellen Forest), *Een vacantiereis van 23.000 kilometer per Hudson door Europa* (Amersfoort 1930).
- 45 *Het Volk* (23 september 1930); *Algemeen Handelsblad* (8 november 1930).
- 46 *De Tijd* (20 oktober 1928).
- 47 *Limburgsch Dagblad* (20 oktober 1928).
- 48 *De Tijd* (19 oktober 1935).
- 49 Jan Willem Matthijsen, *Het Fascisme in Italië* (Amsterdam 1928) 106.
- 50 *De Delftsche Courant* (15 december 1928); *Het Volk* (19 december 1928); *Het Vaderland* (27 december 1928).
- 51 Jacques de Kadt, *Het Fascisme en de nieuwe Vrijheid*. Herdruk van 1939 (Amsterdam 1946) 263.
- 52 *De Courant. Het nieuws van de dag* (12 maart 1934, 30 april 1934); *Het Vaderland* (4 mei 1934); *De Volkskrant* (9 april 1934, 25 mei 1934).
- 53 *De Tijd* (26 april 1934); *De Volkskrant* (13 april 1934, 4 juni 1934, 6 juni 1934, 15 juni 1934); *Het Vaderland* (9 juni 1934); *Het Volk* (4 juli 1934).
- 54 *Trouw* (17 november 1992). Artikel Matty Verkamman naar aanleiding van het overlijden van Joop van Nellen (1910-1992).
- 55 Mauro Guerrini and Antonio Speciale, 'Il primo Congresso mondiale delle biblioteche e di bibliografia, Roma-Venezia, 15-30 giugno 1929', in: *AIB Studi. Rivista di biblioteconomia e scienze dell'informazione* 52 (3) (2012) 1-8.
- 56 Hanna de Vries, *The History of the International Federation of Library Associations. From its creation to the second World War 1927-1940* (master thesis Loughborough 1976); Simonetta Buttö en Alberto Petrucciani, 'IFLA & Italy: a long-lasting friendship', in: *Quaderni di Libri e Riviste d'Italia* 62 (2009) 19-27; Mauro Guerrini en Antonio Speciale, 'Il primo Congresso mondiale delle biblioteche e di bibliografia, Roma-Venezia, 15-30 giugno 1929', in: *AIB Studi. Rivista di biblioteconomia e scienze dell'informazione* 52 (3) (2012) 1-8.
- 57 *Algemeen Handelsblad* (bijdrage dr. Theissen, 27 juni 1929).
- 58 Ilona Fried, *Il Convegno Volta sul teatro drammatico. Roma 1934. Un evento culturale nell'età dei totalitarismo* (Pisa 2014). Veel bekende persoonlijkheden die waren uitgenodigd, zoals Paul Claudel, Noel Coward, Frederico Garcia Lorca, Gustav Gründgens, Gerhart Hauptmann, Max Reinhardt en George Bernard Shaw, lieten echter verstek gaan. Voor de afzegging werden uiteenlopende argumenten gegeven, nooit werden politieke redenen genoemd.
- 59 David Keuning, *Bouwkunst en de nieuwe orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950* (Nijmegen 2017) 284. In 1942 doet Wijdeveld verslag van zijn reis door Italië langs verschillende fascistische bouwwerken. In: H.Th. Wijdeveld, 'Over strijd en bouwen in Italië', *Bouwkundig Weekblad*, 21 maart 1942, nr. 12, 105-110.
- 60 *Algemeen Handelsblad* (17 oktober 1934).
- 61 Fried, *Il Convegno Volta sul teatro drammatico. Roma 1934*, omslag pagina.
- 62 O. Louwers, *Le Congres Volta de 1938 et ses Travaux sur l'Afrique* (Brussel 1949); Analisa Capristo, 'L'Alta Cultura' e l'antisemitismo fascista. Il Convegno Volta del 1939 (con un appendice u quello del 1938)', *Quaderni di Storia*, Anno XXXII 65 (juli-december 2006) 166-226; Emanuel Rota, '“We Will Never Leave”. The Reale Accademia d'Italia and the Invention of a Fascist Africanism', in: *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies* 2 (2013) 161-182.
- 63 Capristo, 'L'Alta Cultura'; Annalisa Capristo, 'Italian Intellectuals and the Exclusion of Their Jewish Colleagues from Universities and Academies', in: *Telos* 164 (najaar 2013) 63-95.
- 64 *Algemeen Handelsblad* (11 november 1938, 3 januari 1938); *De Limburger* (4 januari 1939); *De Tijd* (4 januari 1939).

10 Het vernieuwende fascisme en de goede dictator

- 1 *Algemeen Handelsblad* (26 oktober 1932); *Overijselsch Dagblad* (26 oktober 1932); *Nieuwe Tilburgsche Courant* (26 oktober 1932).
- 2 *De Tijd* (26 oktober 1932); *Algemeen Handelsblad* (26 oktober 1932); *Overijselsch Dagblad* (26 oktober 1932); *Nieuwe Tilburgsche Courant* (26 oktober 1932); *De Volkskrant* (26 oktober 1932).
- 3 *De Telegraaf* (27 oktober 1932, 28 oktober 1932).
- 4 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 oktober 1932).

- 5 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (31 december 1932).
- 6 *Algemeen Handelsblad* (18 oktober 1932).
- 7 Ibidem.
- 8 *De Standaard* (driestar hoofdartikelen. 24 juni 1932, 20 oktober 1932).
- 9 *De Standaard* (20 oktober 1932).
- 10 *De Nederlander* (13 februari 1930, 10 juni 1931, 29 oktober 1932).
- 11 *De Tijd* (8 november 1932).
- 12 *De Tijd* (5 november 1932).
- 13 *De Maasbode* (27 oktober 1932).
- 14 *De Maasbode* (20 september 1932).
- 15 *De Maasbode* (3 juli 1930).
- 16 *Het Volk* (31 oktober 1932).
- 17 *Het Volk* (1 november 1932, 2 november 1932).
- 18 *De Tribune* (28 oktober 1932).
- 19 *De Telegraaf* (8 november 1923); *De Tijd* (10 november 1923).
- 20 *Het Vaderland* (3 oktober 1930).
- 21 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (red. buitenland, 19 april 1930); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (22 april 1930); *De Nederlander* (2 oktober 1930).
- 22 *De Standaard* (10 februari 1928).
- 23 *De Tijd* (corr., 24 april 1930, 26 april 1930, 3 april 1931, 3 juni 1931).
- 24 *De Maasbode* (7 Augustus 1930).
- 25 *Nieuwsblad van het Zuiden* (8 oktober 1932).
- 26 *Het Volk* (red. buitenland, 30 oktober 1930; 7 november 1930, 22 november 1930).
- 27 *Het Vaderland* (23 mei 1935).
- 28 *Het Volk* (11 augustus 1934).
- 29 *Het Vaderland* (5 november 1937).
- 30 *Het Vaderland* (29 oktober 1937). *Het Vaderland* noemt de Liparische of Eolische eilanden die ten noorden van Sicilië liggen. Verschillende kleine, moeilijk toegankelijke eilanden werden gebruikt als gevangenkampen voor tegenstanders van het regime. Op het eiland Ustica heeft Gramsci gevangen gezeten.
- 31 *Het Volk* (31 oktober 1932).
- 32 *De Telegraaf* (corr., 25 juli 1923).
- 33 *De Telegraaf* (corr., 2 oktober 1923, 27 oktober 1932, 28 oktober 1932).
- 34 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 oktober 1932).
- 35 *De Standaard* (driestar artikelen op 18 juli 1924, 24 juni 1932, 20 oktober 1932).
- 36 *De Nederlander* (13 februari 1930, 10 juni 1931, 29 oktober 1932).
- 37 *De Tijd* (25 oktober 1932).
- 38 *De Tijd* (8 november 1932. Artikel van de correspondent in Rome, met als kop 'De goede dictator').
- 39 Diggins, *The View from America*, 34; Jules Archer, *The Plot to Seize the White House* (New York 2015) 110-111.
- 40 *De Nederlander* (30 januari 1931).
- 41 *De Volkskrant* (30 januari 1931).
- 42 *Algemeen Handelsblad* (13 februari 1931).
- 43 *De Tijd* (30 januari 1931); *De Telegraaf* (30 januari 1931).
- 44 *De Telegraaf* (19 februari 1931).
- 45 Diggins, *The View from America*, 35. Verwijzend naar de *New York Times* (27,28, 29, 30, 31 januari 1931) en naar *Time* (16 en 23 februari 1931).
- 46 Diggins, *The View from America*, 35; Archer, *The plot to seize the White House*, 116.
- 47 *Algemeen Handelsblad* (13 februari 1931); Archer, *The plot to seize the White House*, 112-115.
- 48 *Forbes* (22 februari 2012).
- 49 Diggins, *The View from America*, 26, 59-62, 71-73.

11 Het fascisme als voorbeeld en inspiratiebron voor andere landen

- 1 Geleijnse, *Wie ogen heeft om te zien*, 146.
- 2 *Het Volk* (11 oktober 1929).
- 3 *Algemeen Handelsblad* (5 april 1927, 6 april 1927, 20 mei 1927); *De Telegraaf* (19 april 1927).
- 4 *De Tijd* (4 april 1929); *De Standaard* (4 april 1929); *Algemeen Handelsblad* (4 april 1929); *De Telegraaf* (4 april 1929, 10 april 1929).
- 5 *De Volkskrant* (17 april 1930, 24 juni 1930); *Het Vaderland* (15 januari 1932, 18 januari 1932).

- 6 *Algemeen Handelsblad* (28 juli 1933, 8 november 1934); *De Telegraaf* (13 maart 1934, 15 maart 1934); *De Standaard* (8 november 1934); *Het Vaderland* (8 november 1934).
- 7 *De Nederlander* (14 september 1923); *De Standaard* (17 september 1923).
- 8 *De Telegraaf* (18 september 1923); *De Nederlander* (17 september 1923).
- 9 *De Telegraaf* (28 oktober 1924).
- 10 *De Volkskrant* (1 oktober 1938); *De Standaard* (18 oktober 1938).
- 11 *De Standaard* (24 september 1923); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (10 november 1923); Francis Carsten, *The rise of fascism* (Londen 1967) 107-121; Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche. Action française Italienischer Faschismus Nationalsozialismus* (München 1979) 394; Eatwell, *Fascism*, 93.
- 12 *De Nederlander* (corr., 19 juli 1930, 2 mei 1932, 11 augustus 1932, 10 december 1932).
- 13 *De Standaard* (21 maart 1932).
- 14 Van Vree, *Duitsland en de Nederlandse pers 1930-1939*; Geleijnse, 'Wie ogen heeft om te zien'.
- 15 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (5 november 1927).
- 16 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (16 januari 1930, 19 februari 1930).
- 17 Woller, *Mussolini*, 130.
- 18 *De Telegraaf* (14 september 1931); *Het Volk* (14 september 1931); *De Tijd* (14 september 1931); *De Tribune* (15 september 1931).
- 19 Oula Silvennoinen, 'Home, Religion, Fatherland. Movement of the Radical Right in Finland', in: *Fascism* 4 (2) (2015) 134-154.
- 20 *De Nederlander* (7 juli 1930, 8 juli 1930); *De Tijd* (7 juli 1930, 8 juli 1930); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (1 juli 1930, 2 juli 1930); *De Telegraaf* (7 juli 1930, 8 juli 1930).
- 21 *De Tijd* (3 maart 1932); *De Nederlander* (2 maart 1932); *Het Volk* (4 april 1932).
- 22 Geleijnse, 'Wie ogen heeft om te zien', 146; Ceplair, *Under the Shadow of War*, 29.
- 23 Woller, *Mussolini*, 131.
- 24 *Algemeen Handelsblad* (18 december 1934); *Het Vaderland* (18 December 1934).
- 25 *De Telegraaf* (bericht van Reuter, 18 december 1934); *De Tijd* (idem).
- 26 Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 133.
- 27 *Algemeen Handelsblad* (4 januari 1934); *De Telegraaf* (4 januari 1934).
- 28 *De Volkskrant* (12 november 1937).
- 29 *De Tijd* (13 november 1937).
- 30 *Het Vaderland* (5 januari 1938).
- 31 *Algemeen Handelsblad* (17 mei 1938).
- 32 Diggings, *View from America*, 37, 40.
- 33 *De Courant* (5 april 1923).
- 34 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (24 december 1929).
- 35 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (15 december 1925).
- 36 Ook andere ondernemingen waren goed vertegenwoordigd, zoals het chemieconcern Du Pont, de Pittsburgh Plate Glass Company van de Pitcairn familie, de staalbedrijven van Andrew W. Mellon, Standard Oil Company van de familie Rockefeller, General Motors en Sun Oil. Deze en ook andere bedrijven, zoals Westinghouse, zorgden met grote subsidies voor de financiering van de League. De meeste leden van de American Liberty League stonden bekend als sympathisanten van het fascisme in Europa. In: George Seldes, 1000 *Americans. The real rulers of the U.S.A.* (New York 1948) 292; Jules Archer, *The Plot to Seize the White House* (New York 2015) 81.
- 37 *De Telegraaf* (21 november 1934).
- 38 Het 74^e Congres. Rapport no. 153 van de Commissie het Huis van Afgevaardigden die is ingesteld ter uitvoering van de resolutie no. 198 van het 73^e Congres op 15 februari 1935 om Nazi en andere propaganda te onderzoeken; George Seldes, 1000 *Americans* (1947) 290-292. Over het complot concludeerde de Commissie als volgt: 'Fascism. There have been isolated cases of activity by organizations which seemed to be guided by the fascist principle, which the committee investigated and found that they had made no progress...In the last few weeks of the committee's official life it received evidence showing that certain persons had made an attempt to establish a fascist organization in this country. No evidence was presented and this committee had none to show a connection between this effort and any fascist activity of any European country. There is no question that these attempts were discussed, were planned, and might have been placed in execution when and if the financial backers deemed it expedient. This committee received evidence from Maj.Gen. Smedley D. Butler (retired) twice decorated by the Congress of the United States. He testified before the committee as to conversations with one Gerald C. MacGuire in which the latter is alleged to have suggested the formation of a fascist army under the leadership of General Butler. MacGuire denied these allegations under oath, but your committee was able to verify all the pertinent statements made by General Butler, with the exception of the direct statement suggesting the creation of the organization. This however, was corroborated in the correspondence of MacGuire with this principal, Robert Sterling Clark, of New York City, while MacGuire was abroad studying the various forms of veterans' organizations of Fascist character'.

39 *Algemeen Handelsblad* (21 november 1934); *De Telegraaf* (21 november 1934); *De Tribune* (21 november 1934).
 40 *De Telegraaf* (2 november 1935, 1 december 1935); *De Banier* (28 november 1935); *De Tijd* (28 januari 1936);
Algemeen Handelsblad (17 april 1936).

41 In de historiografie wordt getwist over de vraag of er nu werkelijk van een complot sprake is geweest. De historicus Arthur Schlesinger [Arthur Schlesinger, *The Age of Roosevelt. Volume III. The politics of upheaval 1935-1936* (Boston 2003) 82-90] trekt de conclusies van het McCormack-Dickstein Committee over de juistheid van het verhaal van generaal Butler niet in twijfel, maar meent dat er een groot verschil is tussen het ontwikkelen van ideeën en het uitvoeren daarvan. Hij wijst er op dat het nooit tot een daadwerkelijke samenzwering is gekomen en dat de republiek nooit echt in gevaar is geweest. De Britse historicus Antony Sutton [Antony C. Sutton, *Wall Street and FDR* (New York 1975) 79, 287] is van oordeel dat het Congres het land en de zaak van de vrijheid beslist geen dienst heeft bewezen door de kernpunten van het verhaal van generaal Butler in de doofpot te stoppen. Opmerkelijk is dat de getuigenverklaringen zijn gecensureerd en dat nooit een ongecensureerde versie is gepubliceerd. Feit is dat de commissie mensen als Grayson Murphy, die onder ede door Butler waren beschuldigd, niet heeft opgeroepen om te getuigen. Alle getuigenverklaringen, waarin prominente personen werden genoemd, zijn geschrapt.

42 *De Tijd* (28 juni 1938).

12 Nationalisme en Imperialisme

1 Carsten, *The rise of fascism*, 17-20.

2 Lupo, *Le Fascisme Italien*, 137.

3 Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 127.

4 Salvemini, *The Origins of Fascism*, 21-25; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 49-54.

5 Lupo, *Le Fascisme Italien*, 153.

6 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (11 oktober 1922).

7 Giorgi Dimitroff, *Eenheid tegen het Fascisme* (Amsterdam 1938) 7.

8 Haile Larebo, 'Empire building and its Limitations: Ethiopia (1935-1941)', in: *Italian Colonialism*, 83-91.

9 *Het Vaderland* (5 maart 1931).

10 Nicola Labanca, 'Italian colonial Internment', in: Ben-Ghiat R., Fuller M., red., *Italian Colonialism, Italian and Italian American Studies* (New York 2005) 27-32; Patrick Bernard, 'Behind the Battle Lines: Italian Atrocities and the Persecution of Arabs, Berbers and Jews in North Africa during World War II', *Holocaust and Genocide Studies* 26 (3) (winter 2012) 425-446.

11 Antonio Scurati, *M. De man van de voorzienigheid*. Vertaling van *M. L' uomo della provvidenza* (Milaan 2020/Amsterdam 2021).

12 *De Gooi- en Eemlander* (30 april 1931).

13 *Het Volk* (6 december 1932).

14 *De Standaard* (3 oktober 1935).

15 Ruth Ben-Ghiat en Mia Fuller, red., *Italian Colonialism*, 4; Alberto Sbacchi, 'Poison Gas and Atrocities in the Italo-Ethiopian war (1935-1936)', in: Ben-Ghiat en Fuller, red., *Italian Colonialism*, 47-56

16 *De Standaard* (3 oktober 1935, 14 oktober 1935); *Algemeen Handelsblad* (4 oktober 1935, 27 oktober 1935); *Het Vaderland* (8 oktober 1935); M.J. Leendertse, *Nederland in den Oorlog? Wij moeten van het zinkende schip van den Volkenbond af! Met voorrede van H. Brugmans* (Amsterdam 1936) 13-14; Van Nispen tot Sevenaer, *Is het lidmaatschap van den Volkenbond een gevaar voor de kleinere mogendheden*, 43; Remco van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999) 193-196; de Voogd, *De Volkenbond. Wat hij wilde. Waarin hij faalde*, 14; Vlad Moghiorosi, 'The Abyssinian War and the League of Nations. Debates in the Council', *RJHIS III* (2) (2016) 91-111.

17 Alistair Hamilton, *The Appeal of Fascism*, 69; Fabio Fernando Rizi, *Benedetto Croce and Italian Fascism* (Toronto 2003) 220.

18 *De Telegraaf* (30 oktober 1935).

19 *De Tijd* (21 oktober 1935).

20 *De Tijd* (5 november 1935).

21 *De Telegraaf* (2 november 1935, 1 december 1935); *De Banier* (28 november 1935); *De Tijd* (28 januari 1936); *Algemeen Handelsblad* (17 april 1936).

22 *De Telegraaf* (10 mei 1936).

23 *De Standaard* (11 mei 1936, 12 mei 1936).

24 *De Telegraaf* (27 mei 1936).

25 *Het Vaderland* (commentaar Robert Redslop, hoogleraar volkenrecht universiteit van Straatsburg, 8 mei 1936).

26 *De Tijd* (correspondent, 26 mei 1936).

27 *Christelijk Sociaal Dagblad voor Nederland. De Amsterdammer* (14 mei 1936).

- 28 *De Tribune* (16 juni 1936); *Christelijk Sociaal dagblad voor Nederland. De Amsterdammer* (3 november 1936).
 29 *Het Vaderland* (27 februari 1936).
 30 *De Tijd* (3 november 1936).
 31 *De Standaard* (25 februari 1936, 3 juli 1936, 2 november 1936).
 32 *De Tribune* (6 mei 1936, 20 mei 1936, 15 juni 1936, 10 augustus 1936, 1 december 1936).
 33 *Het Volk* (2 augustus 1938).
 34 *Het Volk* (10 oktober 1938).
 35 *De Volkskrant* (10 december 1937); *De Banier* (10 december 1937, 13 december 1937); *De Tijd* (14 december 1937, 15 december 1937).
 36 *De Tijd* (13 december 1937).
 37 *Algemeen Handelsblad* (23 februari 1924, 20 september 1924); *De Maasbode* (3 maart 1924).
 38 Nicholas Doumanis, 'Italians as "Good" Colonizers: Speaking Subalterns and the Politics of Memory in the Dodecanese', in: Ben-Ghiat en Fuller, red., *Italian Colonialism*, 221-225.
 39 *Dagblad van Noord-Brabant* (3 november 1928).
 40 *De Telegraaf* (14 september 1935); *De Limburger* (16 september 1935).
 41 *Het Vaderland* (24 augustus 1928); *Algemeen Handelsblad* (14 september 1935); *Dagblad voor Noord-Brabant* (24 september 1935); *Het Volk* (27 november 1935); *Bredasche Courant* (11 januari 1936).
 42 *Algemeen Handelsblad* (14 april 1934).
 43 Ibidem.
 44 *De Telegraaf* (16 april 1924).

13 Mussolini en Hitler

- 1 *Het Vaderland* (11 november 1926); *Algemeen Handelsblad* (10 juli 1928); *De Volkskrant* (21 juni 1929).
 2 *Algemeen Handelsblad* (12 februari 1930); *Het Volk* (26 februari 1930).
 3 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (22 mei 1925, 21 november 1925, 9 februari 1926, 5 juli 1926, 4 maart 1928).
 4 Carsten, *The rise of Fascism*, 225; Mann, *Fascists*, 209-212.
 5 *De Telegraaf* (15 april 1933, 23 april 1933).
 6 *Het Vaderland* (16 november 1933).
 7 *Het Volk* (18 oktober 1932); *De Tijd* (22 juni 1933); *Het Vaderland* (18 november 1933).
 8 *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (26 juli 1934); *De Limburger Koerier* (27 juli 1934).
 9 *De Telegraaf* (27 juli 1934, 2 augustus 1934, 23 augustus 1934); *De Banier* (31 juli 1934); *De Tribune* (1 augustus 1934); *Algemeen Handelsblad* (22 augustus 1934); *De Standaard* (28 augustus 1934).
 10 Stanley G. Payne, *Fascism. Comparison and Definition* (Madison, Wisconsin 1980) 55; Thomas Strobel, *Beweging des NS-Regimes van Italiaanische Vorbild bis 1934* (Norderstedt 2000) 3.
 11 Joseph Goebbels, *Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse* (Berlijn, 1934) 3.
 12 Milza, *Conversations Hitler-Mussolini 1934-1944* (Parijs 2013) 15.
 13 *De Tijd* (24 juli 1934).
 14 Ibidem.
 15 Milza, *Conversations Hitler-Mussolini*, 19, 30, 34.
 16 *De Standaard* (15 april 1935); *De Tijd* (15 april 1935).
 17 *Het Vaderland* (12 juni 1936); *De Tijd* (3 augustus 1936); *De Telegraaf* (6 augustus 1936).
 18 *De Tribune* (30 augustus 1936).
 19 *De Tijd* (20 augustus 1936).
 20 *De Telegraaf* (23 november 1936); *De Amsterdammer* (28 november 1936).
 21 *De Telegraaf* (2 maart 1937, 14 juni 1937).
 22 *De Nederlander* (14 augustus 1936, 29 oktober 1936); *De Standaard* (19 januari 1937); *Algemeen Handelsblad* (28 mei 1938); *De Telegraaf* (31 mei 1938).
 23 *Algemeen Handelsblad* (1 april 1937); *De Tijd* (19 juni 1937); *De Standaard* (10 oktober 1938).
 24 *De Volkskrant* (18 januari 1937).
 25 *Het Volk* (16 juli 1938).
 26 *Het Volk* (31 augustus 1936, 24 september 1936, 19 november 1936).
 27 *De Standaard* (29 augustus 1936).
 28 *De Standaard* (27 september 1929); *Het Vaderland* (27 september 1929); Milza, *Conversations Hitler-Mussolini*, 39-59.
 29 *De Telegraaf* (overname hoofdartikel *The Times*, 25 september 1937).
 30 Ibidem.
 31 *De Telegraaf* (26 september 1937, 30 september 1937); *De Tijd* (26 september 1937, 28 september 1937); *De Standaard* (27 september 1937, 28 september 1937).

- 32 *De Nederlander* (4 oktober 1937).
 33 *De Standaard* (9 mei 1938).
 34 *De Volkskrant* (9 mei 1938); *Overijsselsch Dagblad* (9 mei 1938).
 35 *De Nederlander* (1 oktober 1938); *De Tijd* (7 oktober 1938).
 36 *Het Vaderland* (1 oktober 1938); *De Telegraaf* (5 oktober 1938).
 37 *De Standaard* (3 november 1938).
 38 *Algemeen Handelsblad* (29 november 1938).
 39 *Het Volk* (10 november 1938); *Algemeen Handelsblad* (29 november 1938).
 40 *Het Volksdagblad* (14 december 1938).
 41 *De Tijd* (2 april 1939).
 42 *De Standaard* (15 mei 1939).
 43 *De Maasbode* (15 mei 1939).
 44 *Cristelijke-Sociaal dagblad voor Nederland, de Amsterdammer* (23 augustus 1939); *Algemeen Handelsblad* (26 augustus 1939).
 45 *Algemeen Handelsblad* (4 september 1939); *De Telegraaf* (4 september 1939).
 46 *Arnhemse Courant* (30 oktober 1939).
 47 *Het Volk* (20 november 1939).
 48 *De Volkskrant* (18 maart 1940); *De Tijd* (18 maart 1940); *Nieuwsblad van het Noorden* (18 maart 1940).
 49 *De Tijd* (2 december 1939).

14 Antisemitisme

- 1 Lupo, *Le Fascisme Italien*, 439-440; Joscha Hansen, *Antisemitismus bei Benito Mussolini* (Norderstedt 2007) 7-10; Brusco, *La grande vergogna*, 28-31.
 2 Emil Ludwig, *Mussolini's gesprekken met Emil Ludwig* (Arnhem 1932) 54; Michele Sarfatti, *Die Juden im faschistischen Italien* (Berlijn 2014) 84.
 3 Carlo Brusco, *La grande vergogna*, 22-23.
 4 *De Tijd* (24 april 1934).
 5 *Nieuw Israelietisch Weekblad* (6 november 1936).
 6 *De Telegraaf* (9 februari 1938).
 7 *Algemeen Handelsblad* (19 maart 1937).
 8 *De Banier* (15 juli 1938); *De Standaard* (15 juli 1938); *De Tijd* (15 juli 1938); *Het Vaderland* (15 juli 1938).
 9 *De Telegraaf* (23 juli 1938).
 10 *Algemeen Handelsblad* (26 juli 1938); *De Tijd* (26 juli 1938); *Het Vaderland* (26 juli 1938); *De Standaard* (26 juli 1938); *Het Volk* (26 juli 1938).
 11 Franzinelli, *Il Filosofo in Camicia Nera*, 309.
 12 *Algemeen Handelsblad* (4 augustus 1938).
 13 *De Maasbode* (22 juli 1938).
 14 Ibidem.
 15 *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4 november 1938).
 16 La Civiltà Cattolica (19 mei 1928). Naar dit artikel wordt verwezen door Alessandro Visani, *The Jewish Enemy, Fascism, the Vatican and Anti-Semitism in Italy* (Rome 2013) 1-10.
 17 *Critica Fascista* (15 augustus 1938); Visani, *The Jewish Enemy, Fascism, the Vatican and Anti-Semitism in Italy*, 1-10.
 18 *De Tijd* (13 december 1938); *Algemeen Handelsblad* (20 januari 1939).
 19 *De Telegraaf* (7 maart 1939).
 20 *De Telegraaf* (7 maart 1939); *Algemeen Handelsblad* (17 maart 1939); *De Banier. Staatkundig gereformeerd dagblad* (1 mei 1939); *De Limburger* (1 mei 1939); *Het Volk* (1 mei 1939).
 21 *Het Volksdagblad* (22 november 1938); *Algemeen Handelsblad* (10 december 1938); *Het Volk* (1 april 1939).

15 De opinievorming over het fascisme en zijn leider

- 1 *De Tijd* (5 augustus 1922, 4 november 1922, 23 juli 1927); *De Standaard* (6 oktober 1923, 20 oktober 1923, 18 juli 1924); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 oktober 1922, 31 december 1927).
 2 *Het Volk* (6 augustus 1922, 31 mei 1927, 22 augustus 1930).
 3 *De Tribune* (16 maart 1921, 27 oktober 1921, 28 november 1921, 15 februari 1924, 20 februari 1924); Clara Zetkin, 'Fascism', *Labour Monthly* (Augustus 1923) 69-78; Ceplair, *Under the shadow of War*, 47.

- 4 *Het Volk* (2 november 1922, 30 april 1926, 31 mei 1927).
- 5 Gilbert Allardyce, *The Place of Fascism in European History* (Englewood Cliffs, New Jersey 1971); Eatwell, *Fascism*; Roger Griffin, *The Nature of Fascism* (Londen 1991); Roger Griffin, *International Fascism* (Londen 1998); Roger Griffin, *Modernism and Fascism* (Londen 2007); Mann, *Fascists*; Payne, *Fascism. Comparison and Definition* (Madison, Wisconsin 1980); Stanley Payne, *A History of Fascism. 1914-1945* (Londen 1997).
- 6 *De Standaard* (7 januari 1924, 10 februari 1928, 16 oktober 1929, 14 januari 1930, 5 januari 1931, 11 januari 1932).
- 7 *Algemeen Handelsblad* (31 oktober 1927).
- 8 Van Vree, 'In het land van Mussolini'.
- 9 Geleijnse, 'Wie ogen heeft om te zien'.
- 10 Theo Lutkie, *De pot en de ketel. Nederlandse dagbladen en hun oordeel over communisme en fascisme, 1918-1939* (Rotterdam 2020) 113-114.
- 11 Carlo Levi, *Christus kwam niet verder dan Eboli* (Utrecht 2000).
- 12 Geleijnse, 'Wie ogen heeft om te zien', 235. Verwijzend naar artikelen in *Het Volk* (8 januari 1924, 22 november 1924, 17 februari 1927).

Epiloog

- 1 Sassoon, *Mussolini and the rise of fascism*, 118.
- 2 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (redactie buitenland, 9 oktober 1931).
- 3 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (17 november 1932, 18 november 1932, 22 november 1932, 25 november 1932); Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 273-274.
- 4 *De Tijd* (correspondent, 30 april 1932)
- 5 Paul Ginsborg, *Italy and its Discontents 1980-2001* (Londen 2001); *The Economist* (28 april 2001); Lotte van Lith, *Re-Imagining Italy's Future* (doctoraalscriptie Amsterdam 2011).
- 6 *Trouw* (27 januari 2013).
- 7 *La Voce di Rimini* (11 september 2003); *The Guardian* (12 september 2003); *The Spectator* (13 september 2003).
- 8 Giorgia Meloni, *Io sono Giorgia. Le mie radici, le mie idee* (Milaan 2021); *La Repubblica* (4 september 2021, bijdrage politicoloog Sofia Ventura); *De Volkskrant* (Artikel Rosa van Gool, 'Nieuwe vrouwelijke ster van rechts Italië flirt met fascisme', 25 oktober 2021).
- 9 Klaas Salverda, *Testament van de pers* (Delft 2016).
- 10 NRC (mediaredactie 'Negeren of benoemen: hoe media worstelen met uiterst rechts', 22 november 2021).
- 11 Anet Bleich en Natascha van Weezel, *De Houdgreep. De haat-liefde verhouding tussen de media en populistisch rechts* (Amsterdam 2021) 59.
- 12 Bleich en van Weezel, *De Houdgreep*, 84-85.
- 13 Idem, 186.
- 14 NRC (22 november 2021).
- 15 *Trouw* (14 januari 2021); European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), *The Netherlands. Opinion on the Legal Protection of Citizens* (Straatsburg, 18 oktober 2021).

Literatuur

- Adamson, W.L., 'Gramsci's Interpretation of Fascism', *Journal of the History of Ideas* 41 (4) (1980) 615-633.
- Aerts, Remieg, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2004).
- Aerts, Remieg en Peter de Goede, red., *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013).
- Allitt, Patrick, *Catholic Converts, British and American Intellectuals Turn to Rome* (Ithaca 1997).
- Amendola, Giorgio, *Storia del Partito Comunista Italiano 1921-1943* (Rome 1978).
- Allardyce, Gilbert, ed., *The Place of Fascism in European History* (Englewood Cliffs, New Jersey 1971).
- Archer, Jules, *The Plot to Seize the White House* (New York 2015).
- Bardoel, Jo, Chris Vos, Frank van Vree, Huub Wijfjes, ed., *Journalistieke Cultuur in Nederland* (Amsterdam 2015).
- Bauerkämpfer, Arnd, 'Transnational Fascism: Cross-Border Relations between Regimes and Movements in Europa, 1922-1939', *East Central Europe* 37 (2/3) (2010) 214-246.
- Barros, James, *The Corfu Incident of 1923. Mussolini and the League of Nations* (Princeton 1965).
- Barzini, Luigi, *The Italians* (Londen 1968).
- Bens, Els de en Karin Raeymaeckers, *De Pers in België. Het verhaal van de Belgische Dagbladen. Gisteren, Vandaag en Morgen* (Leuven 2010).
- Ben-Ami, Shlomo, *Fascism from Above. The dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-1930* (Oxford 1983).
- Ben-Ghiat, Ruth en Mia Fuller, ed., *Italian Colonialism, Italian and Italian American Studies* (New York 2005).
- Bernard, Patrick, 'Behind the Battle Lines: Italian Atrocities and the Persecution of Arabs, Berbers and Jews in North Africa during World War II', *Holocaust and Genocide Studies* 26 (3) (winter 2012) 425-446.
- Birn, Donald S., *The League of Nations 1918-1945* (Oxford 1981).
- Bleich, Anet en Natascha van Weezel, *De Houdgreep. De haat-liefde verhouding tussen de media en populistisch rechts* (Amsterdam 2021).
- Blinkhorn, Martin, *Fascism and the Right in Europe 1919-1945* (Londen 2000).
- Blom, J.C.H., *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en Gevolgen in Nederland* (Utrecht 1983).
- Bonsaver, Guido, *Censorship and Literature in Fascist Italy* (Toronto 2007).
- Broersma, Marcel, ed., *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News 1880-2005* (Leuven 2007).
- Broersma, Marcel en Joop W. Koopmans, ed., *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010).

- Brusco, Carlo, *La grande vergogna. L'Italia delle leggi razziali* (Turijn 2019).
- Buttò, Simonetta en Alberto Petrucciani, 'IFLA & Italy: a long-lasting friendship', *Quaderni di Libri e Riviste d'Italia* 62 (2009).
- Cagianò de Azevedo, Paola en Elvira Gerardi, ed., *Reale Accademia d'Italia. Inventario dell'Archivio* (Rome 2005).
- Capristo, Annalisa, 'L'Alta Cultura' e l'antisemitismo fascista. Il Convegno Volta del 1939 (con un appendice u quello del 1938)', *Quaderni di Storia*, Anno XXXII 65 (juli-december 2006) 166-226.
- Capristo, Annalisa, 'Italian Intellectuals and the Exclusion of their Jewish Colleagues from Universities and Academies', *Telos* 164 (najaar 2013) 63-95.
- Carocci, G., *Italian Fascism* (Harmondsworth 1975).
- Caretti, Stefano, *Il Delitto Matteotti. Storia e Memoria* (Martina Franca 2004).
- Carsten, F.L., *The Rise of Fascism* (Londen 1967).
- Carsten, F.L., 'Interpretations of Fascism', in: W. Laqueur, red., *Fascism: A Reader's Guide* (Harmondsworth 1979) 415-434.
- Ceplair, Larry, *Under the Shadow of War. Fascism, Anti-Fascism, and Marxists 1918-1939* (New York 1987).
- Corner, Paul, *Fascism in Ferrara 1915-1925* (Oxford 1975).
- Croce, Benedetto, *History as a story of liberty* (Londen 2009). Vertaling van Benedetto Croce, *La Storia come pensiero e come azione* (Bari 1938).
- Dekker, Stijn, *Aan den rand van den Ondergang. Pers, politiek en neutraliteit rond de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog* (masterscriptie Universiteit Utrecht 2010).
- Delzell, Charles F., ed., *Mediterranean Fascism 1919-1945* (New York 1970).
- Diepen, Remco van, *Voor Volkenbond en Vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999).
- Diggins, John P., *Mussolini and Fascism. The View from America* (Princeton 1972).
- Dimitroff, Georgi, *Eenheid tegen het Fascisme* (Amsterdam 1938).
- Doorn, J.A.A. van, *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme* (Amsterdam 2007).
- Doumanis, Nicholas, 'Italians as "good" Colonizers: Speaking Subalterns and the Policy of Memory in the Dodecanese', in: Ben-Ghiat en Fuller, *Italian Colonialism*, 221-225.
- Dumoulin, M. en J. Willequet, *Aspects des Relations de la Belgique, Du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l'Italie: 1925-1940*. Instituto Italiano di Culture, Seminaire Interuniversitaire 1981-1982 (Brussel 1983).
- Dunk, Thomas H. von der, *Zuid-Tirol is niet Italië. Een honderd jaar oud Europees grensgeval* (Nijmegen 2018).
- Eatwell, Roger, *Fascism. A History* (Londen 1995).
- Eckert, Michael, *Arnold Sommerfeld: Science, Life and Turbulent Times 1968-1951* (New York 2011).
- Erös, J., 'Hungary', in: S.J. Woolf, ed., *Fascism in Europe* (Londen 1983) 117-145.
- European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), *The Netherlands. Opinion on the Legal Protection of Citizens* (Straatsburg 2021).
- Europese Commissie, *De situatie op het gebied van de rechtsstaat in de Europese Unie* (Brussel 2021).
- Felice, Renzo di, *Breve Storia del Fascismo* (Milaan 2016).
- Felice, Renzo di, *Intellettuai di fronte al fascismo* (Milaan 2018).
- Felice, Renzo di, *Mussolini Il Fascista. I. La Conquista del Potere 1921-1925* (Turijn 2019).

- Femia, J.V., *Gramsci's Political Thought* (Oxford 1981).
- Fioravanza, Monica, 'Italian Fascism from a Transnational Perspective', in: Arnd Bauerkämpfer en Grzegorz Rossolinski-Liebe, ed., *Fascism without Borders* (New York 2017).
- Fles, Etha, *Tien Jaren in Rome* (Zutphen 1929).
- Forgacs, D., ed., *The Antonio Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935* (New York 2000).
- Fiori, G., *Antonio Gramsci. Life of a Revolutionary* (New York 1970).
- Franzinelli, Mimmo, *Il Filosofo in Camica Nera. Giovanni Gentile e gli intellettuali di Mussolini* (Milaan 2021).
- Fried, Ilona, *Il Convegno Volta sul teatro drammatico. Roma 1934. Un evento culturale nell'età dei totalitarismi* (Pisa 2014).
- Gamba, Aldo en Pierangelo Schiera, *Fascismo e Scienza. Le celebrazioni voltiane e il Congresso internazionale dei Fisici del 1927* (Bologna 2005).
- Gannon, Franklin Reid, *The British Press and Germany 1936-1939* (Oxford 1971).
- Geleijnse, Hans, 'Wie ogen heeft om te zien'. *De Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933)* (Oisterwijk 2018).
- Gentile, Emilio, *E fu subito regime. Il Fascismo e la Marchia su Roma* (Milaan 2012).
- Gentile, Emilio, *In Italia ai Tempi di Mussolini. Viaggio in compagnia di osservatori stranieri* (Milaan 2014).
- Geudeker, Nienke, *Onafhankelijkheid en neutraliteit. De Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een vergelijkend onderzoek naar De Telegraaf, de Nieuwe Rotterdamsche Courant en Het Volk* (masterscriptie Universiteit Utrecht 2004).
- Gerretson, C., *Verzamelde Werken. II. Geschiedenis (1904-1931)* (Baarn 1974).
- Giannasi, Andrea, *Dall'Eccidio Tellini all' Invasione di Corfu. Mussolini e l' Italia Fascista. Agosto-Settembre 1923* (Lucca 2020).
- Gilmour, David, *The Pursuit of Italy. A History of a Land, its Regions and their Peoples* (Londen 2011).
- Ginsborg, Paul, *Italy and its Discontents 1980-2001* (Londen 2001).
- Giubilei, Francesco, *Giogia Meloni. La rivoluzione dei conservatori* (Rome/Cesena 2020).
- Giustibelli, Simona, *L'Europa nella Riflessione del Convegno della Fondazione Volta (Roma, 16-20 novembre 1932)* (Rome 1999).
- Goebbels, Joseph, *Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse* (Berlijn 1934).
- Gramsci, Antonio, *Selected Writings 1919-1937* (Londen 2000).
- Gramsci, Antonio, *Klassenstrijd en Fascisme. Kroniek en analyse van de opkomst van het Fascisme in Italië* (Odijk 1979).
- Gramsci, Antonio, *L'Ordine Nuovo 1919-1920* (Turijn 1955).
- Grandi, Aldo, *Gli Eroi di Mussolini* (Milaan 2010).
- Griffin, Roger, *The Nature of Fascism* (Londen 1991).
- Griffin, Roger et al., *International Fascism. Theories, Causes and the new Consensus* (Londen 1998).
- Griffin, Roger, 'Ideologies of War. The Palingenic Course of Fascist Ideology', in: A. Campi, ed., *Che cos'è il fascismo? Interpretazioni a prospettive di ricerche* (Rome 2003) 97-122.
- Griffin, Roger, *Modernism and Fascism. The sense of a beginning under Mussolini and Hitler* (Londen 2007).
- Guarnieri, Antonella, *Il Fascismo Ferrarese. Dodici articoli per raccontarlo* (Ferrara 2011).
- Guerrini, Mauro en Antonio Speciale, 'Il primo Congresso mondiale delle biblioteche e di bibliografia, Roma-Venezia, 15-30 Giugno 1929', *AIB Studi. Rivista di biblioteconomia e scienze dell'informazione* 52 (3) (2012) 1-8.
- Gusejnova, Dina, *European elites and ideas of Empire, 1917-1957* (Cambridge 2016).

- Haighton, Alfred, *Roode Leugens over Italië of de Laster van Pietro Nenni* (Leiden 1931).
- Hamilton, Alastair, *The Appeal of Fascism. A study of Intellectuals and Fascism 1919-1945* (New York 1971).
- Hanebrink, Paul A., *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism 1890-1944* (Ithaca/Londen 2006).
- Hansen, Joscha, *Antisemitismus bei Benito Mussolini* (Norderstedt 2007).
- Hartmans, Rob, *Vijandige broeders? De Nederlandse Sociaal-democratie en het Nationaal-Socialisme, 1922-1940* (Amsterdam, 2012).
- Heeger, R., *Ideologie und Macht. Eine analyse von Antonio Gramsci's Quaderni* (Uppsala 1975).
- Heilbron, J.L., *The Dilemmas of an Upright Man. Max Planck as Spokesman for German Science* (Berkely/Los Angels/Londen 1986).
- Hemels, Joan, *De Nederlandse Pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869* (Assen 1969).
- Hemels, Joan, *Op de bres voor de pers. De Strijd voor de klassiek persvrijheid* (Assen 1969).
- Hemels, Joan, *De Krant in bedrijf. 75 jaar samenwerking en samenleving* (Baarn 1983).
- Hemels, Joan, *De Pers. Onder het juk van een fiscale druk* (Amsterdam 1992).
- Hemels, Joan, 'Als het goede maar gebeurt'. Titus Brandsma. Adviseur in vrijheid en verzet (Kampen 2008).
- Henderson, H., *Introduction to Prison Letters* (Londen/Ann Arbor 1988).
- Henig, Ruth, *Versailles and After. 1919-1933* (Londen 1984).
- Hermans, Fons, *Katholicisme en Fascisme. Tegen de lastercampagne der katholieke organisatieleiders* (Oisterwijk 1933).
- Hess, Jürgen C. en Friso Wielenga, *Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem?* ('s-Gravenhage 1982).
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes. A History of the World 1914-1991* (New York 1996).
- Hoensch Jörg K., *Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918 bis 1965* (Stuttgart 1966).
- Hoeyers, J., *De Tijd en Nazi-Duitsland* (Amsterdam 1985).
- Hollander, Paul, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez* (Cambridge 2017).
- Howson, Richard en Kylie Smith, eds., *Hegemony. Studies in Consensus and Coercion* (Londen 2008).
- Huberts, Willem, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017).
- Huberts, Willem, *Soli deo. Wouter Lutkie (1887-1968). Biografie van een priester-fascist* (Amsterdam 2022).
- Huberts, Willem, *Soli deo. Wouter Lutkie (1887-1968). Biografie van een priester-fascist* (Amsterdam 2022).
- Huberts, Willem, *Soli deo. Wouter Lutkie (1887-1968). Biografie van een priester-fascist* (Amsterdam 2022).
- Joerges, Christian, en Navraj Singh Ghaleigh, ed., *Darker Legacies of Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Tradition* (Oxford 2003).
- Jones, Steven, *Antonio Gramsci* (Londen 2006).
- Jong, Lou de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel* ('s-Gravenhage 1969).
- Jonge, A. de, *Het Communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972).
- Jonge, A. de, *Crisis en Critiek der Democratie* (Utrecht 1982).
- Jongkind, Paul, *Katholiek Fascisme in Nederland 1923-1935* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2014).
- Joosten, L., *Katholieken en Fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum 1964).
- Judt, Tony en T. Snyder, *Denken over de Twintigste eeuw*. Vertaling door Wybrand Scheffer van *Thinking the Twentieth Century* (Amsterdam/Antwerpen 2013).

- Kadt de, J., *Het Fascisme en de Nieuwe Vrijheid*. Herdruk van 1939 (Amsterdam 1946).
- Kallis, Aristotle, *Fascist Ideology: Territory and Expansion in Italy and Germany, 1922-1945* (Londen 2000).
- Karskens, Arnold, *Pleisters op de ogen. De Nederlandse oorlogsverslaggeving van Heiligerlee tot Kosovo* (Amsterdam 2001).
- Kauter, Gerd van de, *Bijdrage tot de studie van de Belgische publieke opinie tegenover de Duitse dreiging in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog* (Gent 2008).
- Kehoe, Barbara, *The British Press and Nazi Germany* (Chicago 1980).
- Keuning, David, *Bouwkunst en de nieuwe orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950* (Nijmegen 2017).
- Kershaw, Ian, *To Hell and Back* (Londen 2015).
- Keserich, Charles, 'The British Labour Press and Italian Fascism 1922-1925', *Journal of Contemporary History* 10 (4) (Londen oktober 1975) 579-590.
- Keizer, Madelon de en S. Tates, ed., *Vijftiende jaarboek NIOD: Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004).
- Kitchen, Martin, *The Coming of Austrian Fascism* (Londen 1980).
- Klinkhammer, Lutz, 'Was there a fascist revolution? The function of penal law in fascist Italy and Nazi Germany', *Journal of Modern Italian Studies* 15 (3) (2010) 390-409.
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuypers. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Kongs, Luc, *Bijdrage tot de studie van de Belgische Openbare Mening tegenover de Opkomst van het Nationaal-Socialisme. Een onderzoek over de jaren 1928-1930 in De Standaard, Gazeet van Antwerpen, Het Volk en Vooruit* (doctoraalscriptie RU Gent 1969).
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940* (Amsterdam/Brussel 1976).
- Kovar, Martin, 'The Reflection of Italian Fascism in British Conservative Press and in Conservative Political Circles. The Study of Perception of Political Extremism on the British Isles in the 1920s and at the Beginning of the 1930s', *Prague Papers on History of International Relations* 5 (16) (Praag/Wenen 2006) 229-244.
- Labanca, Nicola, 'Italian colonial Internment', in: Ben-Ghiat en Fuller, ed., *Italian Colonialism*.
- Langeveld, Herman, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944* (Amsterdam 1998).
- Langeveld, Herman, 'Dit leven van krachtig handelen'. *Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel Een 1869-1933* (Amsterdam, 1998).
- Larebo, Haile, 'Empire building and its Limitations: Ethiopia (1935-1941)', in: *Italian Colonialism*, 83-91.
- Leboutte, René, *Histoire économique et sociale de la construction européenne* (Brussel 2008).
- Leendertse, M.J., *Nederland in den Oorlog? Wij moeten van het zinkende schip van den Volkenbond af* (Amsterdam 1936).
- Leeuw, Alex S. de, *Nederland in de Wereldpolitiek. Van 1900 tot heden* (1936) (Amsterdam 1939).
- Levi, Carlo, *Christus kwam niet verder dan Eboli* (Utrecht 2000). Vertaling van *Christo si è fermato a Eboli* (Turijn 1945).
- Liagre Böhl, Herman de, 'De Confessionelen en het Corporatisme in Nederland', in: Paul Luykx en Hans Righthart, eds., *Van de Pastorie naar het Torentje. Een eeuw confessionele politiek* ('s-Gravenhage 1991).
- Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Linde, Maarten van der en Ron Böhm, 'Het Italiaans Fascisme in de Nederlandse pers in de jaren twintig', in: Michel Dumoulin en Jacques Willequet, eds., *Aspects des Relations de la Belgique, Du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l'Italie 1925-1940*, Istituto Italiano di Cultura. Seminaire Interuniversitaire 1981-1982 (Brussel 1983) 51-66.
- Linz, Juan, 'The crisis of democracy after the First World War', in: Roger Griffin et al., *International Fascism* (Londen 1998).

- Lith, Lotte van, *Re-Imagining Italy's Future* (doctoraalscriptie Amsterdam 2011).
- Loo, Pieter van, *Antisemitisme in de Belgische Franstalige pers? Le Peuple, La Libre Belgique en Le Soir in 1938-1940* (masterscriptie Universiteit van Antwerpen 2010).
- Louwers, O., *Le Congres Volta de 1938 et ses Travaux sur l'Afrique* (Brussel 1949).
- Ludwig, Emil, *Mussolini's gesprekken met Emil Ludwig* (Arnhem 1932).
- Lupo, Salvatore, *Le Fascisme Italien. La politique dans un regime totalitaire* (Parijs 2000). Vertaling van *Il Fascismo. La politica in un regime totalitario* (Rome 2000).
- Lutkie, Theo, *De pot en de ketel. Nederlandse dagbladen en hun oordeel over communisten en fascisten, 1918-1939* (Rotterdam 2020).
- Lutkie, Wouter, *Herleving. Overdruk uit 'Katholieke Staatkunde'* (Oisterwijk 1923).
- Lutkie, Wouter, *Van Toorop naar Mussolini* (Oisterwijk 1928).
- Luykx, Paul, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse Katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000).
- Luykx, Paul, *Daar is nog poezie, nog kleur, nog warmte. Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960* (Hilversum 2007).
- Lyttelton, Adrian, *The Seizure of Power. Fascism in Italy 1919-1929* (Londen 1973).
- Majer, Dietmut en Wolfgang Höhne, *Europäische Einigungsbestrebungen vom Mittelalter bis zur Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft (EWG) 1957* (Karlsruhe 2014).
- Mann, Michael, *Fascists* (Cambridge 2004).
- Markus, Adam, *Die Geschichte des Ungarischen Nationalismus* (Frankfurt 2013).
- Marx, Karl en Friedrich Engels, *Die Deutsche Ideologie* (Berlijn 2019).
- Matthijsen, Jan Willem, *Het Fascisme in Italië* (Amsterdam 1928).
- Mazower, Mark, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (Londen 1998).
- Meloni, Giorgia, *Io sono Giorgia. Le mie radici, le mie idee* (Milaan 2021).
- Milza, Pierre, *Le Fascisme Italien et la Presse Française 1920-1940* (Brussel 1987).
- Milza, Pierre, *Conversations Hitler-Mussolini 1934-1944* (Parijs 2013).
- Moeyes, Paul, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger en de Neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2011).
- Moeyes, Paul, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. (Amsterdam 2014).
- Moghiorosi, Vlad, 'The Abyssinian War and the League of Nations. Debates in the Council', *RJHS* III (2) (2016) 91-111.
- Morris, Benny, *The Roots of Appeasement. The British weekly press and Nazi Germany during the 1930s* (Londen 1991).
- Mulder, Gerard, Hugo Arlman, Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht. Opkomst en ondergang van een krantenbedrijf* (Amsterdam 1980).
- Mussolini, Benito, *La dottrina del Fascismo* (Rome 1932).
- Mussolini, Benito, *Opera Omnia di Benito Mussolini XXI. Dal Delitto Matteotti all'Attentato Zaniboni (14 Giugno 1924-4 Novembre 1925)* (Florence 1956).
- Nelis, Jan, 'De Historiografie van het Italiaanse fascisme. Tendenzen en perspectieven', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 18 (Brussel 2007) 199-214.
- Neppi Modona, Guido, 'Diritto e giustizia penale nel periodo fascista', in: Luigi Lacché, et al., ed., *Penale Giustizia. Potere, Metodi, Ricerche, Storiografia. Per ricordare Mario Sbriccoli* (Macerata 2007).
- Neville, Peter, *Mussolini* (Londen 2014).
- Nicholls, A.J., 'Germany', in: S.J. Woolf, ed. *Fascisme in Europe* (Londen 1983) 65-80.
- Niesten-Moulijn, Marits, *Nederlandse kranten en gezanten over het opklimmend fascisme in Italië* (doctoraalscriptie Open Universiteit Delft 2002).
- Niglia, Federico, 'Mussolini, Dollfuss e i nazionalisti austriaci: la politica estera italiana in Austria nei rapporti di Morreale', *Nuova storia contemporanea* (2003) 63-79.

- Nispen tot Sevenaer, Octaaf van, *Is het lidmaatschap van den Volkenbond een gevaar voor de kleinere mogendheden?* (Den Haag 1938).
- Nolte, Ernst, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen* (München 1968).
- Nolte, Ernst, 'Fascism as an Antimodernist Revolt', in: Gilbert Allardyce, ed., *The Place of Fascism in European History* (Englewood Cliffs, New Jersey 1971) 144-161.
- Nolte, Ernst, *Der Faschismus in seiner Epoche. Action fran aise – Italienischer Faschismus – Nationalsozialismus* (München 1979).
- Northedge, F.S., *The League of Nations. Its life and times 1920-1946* (Leicester 1986).
- Orsi, Angelo d', 'Il Fascismo, gli intellettuali e la politica della cultura', in: Os Italianos e os Centros do Modernismo Latino-Americano. Lezing conferentie Museu de Arte Contemporanea, Universiteit van San Paulo, Brazilië, op 9 april 2013.
- Osta, Jaap van, *Een Geschiedenis van het moderne Italië* (Amsterdam 2008).
- Otten, Jo, *Het Fascisme* (Amsterdam 1928).
- Pagden, Anthony, ed., *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (Cambridge 2002).
- Palumbi, Nicola, ed., *Scritti di don Minzoni* (Reggio Emilia 2011).
- Pancaldi, Giuliano, 'The Social Uses of Past Science: Celebrating Volta in Fascist Italy', in: Robert Zwilling, ed., *Natural Sciences and Human Thought* (Heidelberg 1995) 217-224.
- Papa, Emilio R., *Storia di due manifesti. Il fascismo e la cultura italiana* (Milaan 1958).
- Paris, Robert, *Histoire du fascisme en Italie* (Parijs 1962).
- Passerini, Luisa, *Europe in Love, Love in Europe: Imagination and Politics in Britain between the Wars* (Londen 1998).
- Paxton, Robert, *The Anatomy of Fascism* (New York 2007).
- Payne, Stanley G., 'Spain', in: Hans Rogger en Eugen Weber, *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley 1965) 168-207.
- Payne, Stanley G., *Fascism. Comparison and Definition* (Madison, Wisconsin 1980).
- Payne, Stanley G., *A History of Fascism 1914-1945* (Londen 1997).
- Payne, Stanley, 'A retrodictive theory of fascism', in: Roger Griffin et al., *International Fascism* (Londen 1998) 227-238.
- Payne, Stanley G., 'Fascist Italy and Spain. 1922-45', *Mediterranean Historical Review* 13 (1/2) (1998) 99-115.
- Perry, J. et.al., *Honderd Jaar Sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
- Pierson-Franssen en Lucy Mary, *Een vacantiereis van 23.000 kilometer per Hudson door Europa* (Amersfoort 1930).
- Plasse, Jan van de, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005).
- Pollard, John, '“Clerical Fascism”: Context, Overview and Conclusion', *Totalitarian Movements and Political Religions* 8 (2) (2007) 433-466.
- Poulantzas, Nicos, *Fascism and Dictatorship. The Third International and the Problem of Fascism* (Londen 1979).
- Preston, Paul, 'Spain', in: S.J. Woolf, ed., *Fascism in Europe* (Londen 1983) 329-351.
- Puchinger, G., *Colijn en het Einde van de Coalitie I. De Geschiedenis van de Kabinetformatie 1918-1924* (Kampen 1969).
- Puchinger, G., *Colijn en het Einde van de Coalitie II. De Geschiedenis van de Kabinetsformaties 1925-1929* (Kampen 1980).
- Pugliese, S.G., *Fascism, Anti-Fascism, and the Resistance in Italy 1919 to the Present* (New York 2004).
- Putten, Jan van der, *Italianen* (Amsterdam/Leuven 2000).
- Raboy, Marc, *Marconi: The Man who Networked the World* (Oxford 2016).

- Reale Accademia d'Italia. Fondazione Alessandro Volta, *Atti dei Convegni. Convegno di Scienze Morali e Storiche 14-20 Novembre 1932-XI. Tema: L'Europa, Vol. I en Vol. II.* (Rome 1933).
- Rees, Philip, *Fascism and Pre-Fascism in Europe, 1890-1945: A Bibliography of the Extreme Right* (Brighton 1984).
- Riemens, Michael, *De Passie voor Vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (Amsterdam 2005).
- Rizi, Fabio Fernando, *Benedetto Croce and Italian Fascism* (Toronto 2003).
- Rogger, Hans en Eugen Weber, eds., *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley 1965).
- Rogier, L.J., *De Nederlandse Pers van Gisteren en Heden* (Nijmegen-Utrecht 1954).
- Rooij, M., *Kranten. Dagbladpers en Maatschappij* (Amsterdam 1974).
- Rooy, Piet de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie 1913-1949', in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, eds., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-262.
- Rota, Emanuel, '“We Will Never Leave”. The Reale Accademia d'Italia and the Invention of a Fascist Africanism', *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies* 2 (2013) 161-182.
- Ryn, Claes G., *Foreword van Benedetto Croce, History as a Story of Liberty* (Londen 2009).
- Saerens, Lieven, *De houding van de Belgische publieke opinie tegenover de Joden in de jaren vóór Wereldoorlog II: De Gazet van Antwerpen tijdens de periode 1933-1940* (Leuven 1983).
- Sakmyster, Thomas L., *Hungary's Admiral on Horseback: Miklos Horthy 1918-1944* (New York 1994).
- Salamini, L., *The Sociology of Political Praxis. An Introduction to Gramsci's Theory* (Londen 1981).
- Salvemini, Gaetano, *The origins of fascism in Italy* (New York 1973).
- Salverda, Klaas, *Testament van de pers* (Delft 2016).
- Santarelli, E., red., *Sul Fascismo* (Rome 1974).
- Sarfatti, Margherita, *Benito Mussolini* (Voorhout 1928).
- Sarfatti, Michele, *Die Juden im faschistischen Italien* (Berlijn 2014).
- Sassoon, David, *Mussolini and the Rise of Fascism* (Londen 2007).
- Sbacchi, Alberto, 'Poison Gas and Atrocities in the Italo-Ethiopian War (1935-1936)', in: Ben-Ghiat en Fuller, ed., *Italian Colonialism*, 47-56.
- Schaper, B.W., et al., *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1982).
- Scheffer, H.J., *De dagbladonderneming. Historische verkenningen* (Amsterdam 1986).
- Schie, Patrick van, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Leiden 2005).
- Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front: Latijns georiënteerd Rechts-Radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986).
- Schlesinger, Arthur, *The Age of Roosevelt. Volume III. The politics of upheaval 1935-1936* (Boston 2003).
- Schneider, Maarten, *De Nederlandse Krant. Van 'Nieuwstydinghe' tot Dagblad* (Amsterdam 1943).
- Scott, Christina, *A Historian and his World: A Life of Christopher Dawson* (Londen 1992).
- Schrama, Nic., *Dagblad De Tijd 1845-1974* (Nijmegen 1996).
- Schuursma, Rolf, *Jaren van Opgang. Nederland 1900-1930* (Amsterdam 2000).
- Schuursma, Rolf, *Vergeefs onzijdig. Nederlands Neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
- Schwarzenberg, Claudio, *Diritti e giustizia nell'Italia fascista* (Milaan 1977).
- Scurati, Antonio, *M. De man van de voorzienigheid* (Amsterdam 2021). Vertaling van M. L'uomo della provvidenza (Milaan 2020).
- Seldes, George, *1000 Americans. The real rulers of the U.S.A.* (New York 1948).

- Sforza, Carlo, *Contemporary Italy. Its intellectual and moral origins* (Londen 1946).
- Silvennoinen, Oula, 'Home, Religion, Fatherland': Movement of the Radical Right in Finland', *Fascism* 4 (2) (2015) 134-154.
- Silvestri, Carlo, *Matteotti, Mussolini e il Dramma Italiano* (Rome 1947).
- Slaa, Robin te en Edwin Klijin, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).
- Slaa, Robin te, *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie* (Amsterdam 2017).
- Spriano, Paolo, *Storia del Partito Comunista Italiano* (Turijn 1976).
- Stadler, K.R., 'Austria', in: Woolf ed., *Fascism in Europe* (1981) 93-108.
- Stalin, Jozef, *Works. Vol. 6 January-November, 1924* (Pyongyang 1953).
- Steinberg, J., *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943* (Londen 1990).
- Stoelinga, Th.H.J., *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers maart 1917-maart 1918* (Bussum 1967).
- Stoop, J.P., 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'. *De Anti-Revolutionaire Partij in het interbellum* (Hilversum 2001).
- Strobel, Th., *Bewegung des NS-Regimes zum Italienischen Vorbild bis 1934* (Norderstedt 2000).
- Students League for Industrial Democracy, *Italian intellectuals under Fascism. Facts and Documents* (New York 1934).
- Sutton, Antony C., *Wall Street and FDR* (New York 1975).
- Suttorp, L.C., *Jhr.Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, 1837-1924. Zijn leven en werken* (Den Haag 1948).
- Tames, Ismee, *Oorlog voor onze Gedachten. Oorlog, Neutraliteit en Identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006).
- Togliatti, Palmiro, *Lectures on Fascism* (Londen 1976).
- Trevor-Roper, H.R., 'The Phenomenon of Fascism', in: Woolf, ed., *Fascism in Europe* (Londen 1983) 21-34.
- Trotsky, Leon, *Fascism: What it is and how to fight it* (New York 1944).
- Ungari, Paolo, *Alfredo Rocco e l'Ideologia Giuridica del Fascismo* (Brescia 1963).
- Upton, A.F., 'Finland', in: S.J. Woolf ed., *Fascism in Europe* (Londen 1983).
- Valk, Hans de, en Niek Nelissen, 'Het Mussolini regime en de Nederlandse fascistten', in: Michel Dumoulin en Jacques Willequet, eds., *Istituto Italiano di Cultura. Seminaire Interuniversitaire 1981-1982, Aspects des Relations de la Belgique, Du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l'Italie 1925-1940* (Brussel 1983) 1-63.
- VandeBuerie, Sophie, *Buitenlands nieuws en de Belgische pers tijdens het Interbellum* (Gent, 2003).
- Venema, Adriaan, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 2. De Harde kern* (Amsterdam 1989).
- Verhagen, Frans, *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936* (Amsterdam 2015).
- Verrips, Ger, 'Uit het Marxistisch-Leninistisch Vriesvak. De communistische kritiek', in: B.W. Schaper et al., *Het Verbleekte Ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1982).
- Verviers, Emile, 'Fascisme', in: A.S. de Leeuw, Em. Verviers, R. van Genechten, J. Tinbergen, *Waar Gaan Wij Heen? Kapitalisme, Socialisme, Communisme, Fascisme* (Amsterdam 1934).
- Visani, Alessandro, *The Jewish Enemy, Fascism, the Vatican and Anti-Semitism in Italy* (Rome 2013).
- Vliegen, W.H., *Oorsprong, Geschiedenis en Hedendaagsche Stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931).

- Vliegen, W.H., 'Wat zal het worden?', *Socialistische Gids* 18 (1 januari 1933) 11-19.
- Voerman, Gerrit, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische internationale 1919-1930* (Groningen 2001).
- Voogd, G.J. de, *De Volkenbond. Wat hij wilde. Waarin hij faalde* (Utrecht 1939).
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vrankrijker, A. de, *Het Wervende Woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950).
- Vree, Frank van, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).
- Vree, Frank van, 'In het Land van Mussolini. De Nederlandse Pers en Fascistisch Italië', *Incontri: mensili di vita e cultura italiana* (NS) 9 (1991) 3-26.
- Vree, Frank van, *De Politiek van de Openbaarheid. Journalistiek en Publieke Sfeer* (Groningen 2000).
- Vries, Hanna de, *The History of the International Federation of Library Associations. From its creation tot he second World War 1927-1940* (master thesis Loughborough 1976).
- Vries de Heekelingen, Herman de, *Het Fascisme en zijn Resultaten* (Oisterwijk 1927).
- Whiteside, Andrew, 'Austria', in: Hans Rogger en Eugen Weber, ed., *The European Right* (1965) 308-363.
- Wijdeveld, H. Th., 'Over strijd en bouwen in Italië', *Bouwkundig Weekblad*, 21 maart 1942, nr. 12.
- Wijffes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*. (Amsterdam 2004).
- Wijne, Joh. S., *Tussen dogma en werkelijkheid. De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het interbellum* (Amsterdam 1992).
- Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
- Wolff, Richard J. en Jörg K. Hoensch, ed., *Catholics, the State and the European Radical Right, 1919-1945* (New York 1987).
- Woller, Hans, *Mussolini. De eerste fascist* (Amsterdam 2021). Vertaling van *Mussolini. Der erste Fascist* (München 2019).
- Woltjer, J.J., *Recent Verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005).
- Woolf, S.J., ed., *Fascism in Europa* (Londen/New York 1981).
- Zaal, Wim, *De Nederlandse Fascisten* (Amsterdam 1973).
- Zetkin, Clara, 'Fascism', *Labour Monthly* (Augustus 1923) 69-78.

Honderd jaar geleden kwam **BENITO MUSSOLINI** in Italië aan de macht en werd de eerste fascistische staat gevestigd. Hoe stelden de Nederlandse kranten zich op tijdens de opkomst en regeerperiode van Mussolini? Werd het fascisme als een gevaar voor vrijheid en democratie in Europa beschouwd? Week de houding van de Nederlandse pers daarin af van de pers in andere landen?

Door de ogen van journalisten wordt gekeken naar de gebeurtenissen tussen 1920 en 1940. Alle belangrijke aspecten van het fascisme komen daarbij aan de orde: het geweld, het uitschakelen van de oppositie, de systematische afbraak van de rechtsstaat, de rol van het Vaticaan, imperialisme en kolonialisme, de rol van de intellectuelen, racisme en antisemitisme.

Aanvankelijk waren veel kranten verheugd dat het bolsjewisme in Italië geen kans meer kreeg en dat rust en orde waren hersteld. Geleidelijk werden de meeste kranten steeds kritischer over het fascisme, maar bleven Mussolini zien als een goede dictator. Misdaden werden snel vergeten of goed gepraat. Het fascisme was nog niet 'besmet'.

De methoden van het Italiaanse fascisme en de reacties daarop zijn ook na honderd jaar heel herkenbaar. Er zijn aantoonbare verschillen met de huidige tijd, de overeenkomsten zijn echter soms onthutsend.

Hans Geleijnse (1947) was bibliothecaris van de Universiteit van Tilburg en het Europees Universitair Instituut in Florence en president van LIBER, de organisatie van Europese researchbibliotheken. In 2018 promoveerde hij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een proefschrift over de Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933).

